

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

Бухоро Давлат университети

Психология ва социология кафедраси

**ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ
фанидан
Ў Қ У В - У С Л У Б И Й
ҚЎЛЛАНМА**

БУХОРО – 2012

**Тузувчи: Психология ва социология кафедраси катта
 ўқитувчиси Д.Б.Рахмонова**

**Тақризчилар: М.Н. Усманова - пс.ф.н.доц.
 Э.М.Мухторов - пс.ф.н.доц.**

Аннотация

Ушбу ишчи дастур намунавий фан дастури асосида тайёрланган ва университетнинг барча мутахассисликлари ўқитувчиларини тайёрлаш учун тавсия этилади.

Дастурда бўлажак ўқитувчи бакалаврларнинг педагогик фаолиятини самарали ташкил этиш, таълим субъектлари ўртасида ижобий муносабатни йўлга қўйиш, уларнинг педагогик психологик маҳоратларини шакллантириш хусусидаги масалаларнинг мазмуни ёритиб берилган. Дастур мазмунига кадрларни тайёрлашга қўйилаётган бугунги кун талабларидан келиб чиқиб ёндошилган.

Ушбу дастурда ўқув фанининг мақсади, вазифалари, унинг фанлар системасига тутган ўрни аниқ қилиб кўрсатилган.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Тузувчи: Раҳмонова Д.Б.

ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ
ФАНИДАН
МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

БУХОРО – 2012 йил

ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ ФАНИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ ВА ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

1.1. Педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари.

1.2. Комил инсон тарбияси - Шарқ мутафаккирларининг талқинида.

1.3. Фан сифатида педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати.

1.4. Ҳозирги замон педагогик психология фанининг асосий вазифалари.

1.1. Педагогик психология фанининг предмети ва вазифалари

Мустақиллик - бой маънавият ва руҳият илмидан оқилона, одилона ва омилкорлик билан фойдаланишни тақозо этмоқда. Мамлакатимиздаги мавжуд барча ўқув юртлари таълим-тарбияни тўғри, илмий асосда ташкил этиш учун бу жараённинг ўзига хос психологик қонуниятларини, унинг механизмларини, шунингдек, фаол, мустақил ҳамда ижодий тафаккур жараёнини замонавий билимлар асосида таркиб топтиришнинг самарали усуллари билиши лозим бўлади. Бу борада, ёш давлари психологияси ва педагогик психология -ҳозирги замон психология фанининг ривожланган соҳаларидан бўлиб, бу ўринда муҳим ўрин эгаллайди, зеро у инсон руҳий . оламининг табиати ва унинг қонуниятларини ўрганувчи соҳадир.

Педагогик психология ва ёш давлари психологияси фанлари муштарак, бир-бирига узвий боғлиқдир, чунки уларнинг ҳар иккиси, битта, умумий жараёни - улғайиб бораётган инсоннинг психик фаолияти ҳамда унинг хулқ-атворини тадқиқ этади, Бирок, шундай бўлса-да, бу икки фан психология илмининг мустақил соҳалари ҳисобланиб, уларнинг ҳар бири ўз предмети ва тадқиқот вазифаларига эгадир.

Ёш давлари психологияси онтогенездаги турли ёш давлари психик тараққиётининг умумий қонуниятларини, психик ривожланишини ҳамда психологик хусусиятларини ўрганади,

*Онтогенез - (юнонча,. **ontos**-мавжуд, жон, зот; **genezis**-келиб чиқиш, пайдо бўлиш) - индивиднинг пайдо бўлишидан умрининг охиригача психик ривожланиш жараёни.*

Ёшнинг улғайиб бориши, психик жараёнларнинг инсон ривожланишидаги қонуниятлари, ундаги етакчи омиллар ҳамда инсон ҳаёт йўлининг турли босқичларида унинг шахсига хос хусусиятлар ёш давлари ва педагогик психология фанининг тадқиқот *предмети* ҳисобланади. Маълумки, шахс таркиб топиш жараёнининг психологик қонуниятларини, унинг илмий асосларини мукаммал билмай туриб, таълим ва тарбиянинг назарий ҳамда амалий масалаларини муваффақиятли ҳал этиб бўлмайди. Ёш давлари психология фани бу борада ҳам ўз-ўзига тегишли масалаларни тор экспериментал равишда ўрганиш билангина чекланиб

қолмай, балки ўз муаммоларини инсон ҳаёти ва фаолиятининг табиий шароитларида, болага бериладиган таълим ва тарбиянинг мазмун ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўрганса, янада муваффақиятли ривожланиши, табиийдир.

Табиат ва жамиятнинг қонунлари сингари камол топаётган инсон шахси ривожланишининг ҳам ўзига хос қонунлари мавжуд. Бу қонунлар ёш давлари психологияси фанининг турли тармоқларида ўрганилади, чунончи; болалар психологияси, кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси, ўсмирлар психологияси, ўспиринлар психологияси, катта ёшдаги кишилар психологияси ва қариялар (геронтопсихология) психологияси каби соҳалардир.

Педагогик психология - психология илмининг тармоғи сифатида, таълим ва тарбиянинг шахсга самарали таъсир этувчи омиллари, қонуниятлари ва механизмларини ўрганувчи фандир.

Болалар ва ёшларнинг мактабдаги ҳамда таълим тарбия муассасаларидаги фаолият ва хатти-ҳаракатларининг психологик қонуниятларини ўрганувчи педагогик психология икки фани, яъни психология ва педагогика фанларининг туташган жойидан ўрин эгаллагандир. **Педагогик психологиянинг предмети** мактабда билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш қонуниятларини, бу жараёнларда содир бўладиган индивидуал тафовутларни, ўқувчиларда фаол, мустақил ва ижодий тафаккурни таркиб топтириш қонуниятларини тадқиқ этишдир. Шунингдек, педагогик психология – таълим тарбиянинг таъсири оқибатида ўқувчилар психикасида содир бўладиган ўзгаришларни, ўқув материалларининг ўқувчиларнинг ёш давларига мос келишини, турли таълим методларининг психологик жиҳатдан самарадорлигини, дарсликлар, ўқув қуроллари, асбобукуналар ва мактаб ишларининг тартибига нисбатан бўлган психологик талаблар каби муаммоларни ҳам педагогик психология ўрганади.

Ҳозирги вақтда педагогик психологиянинг муҳим вазифаларидан бири - мактабдаги таълим жараёнини янада такомиллаштиришнинг психологик асосларини ишлаб чиқишдан иборат бўлиб, бу ҳол янги таълим дастурига ўтиш муносабати билан боғлиқдир. Педагогик психология шу билан бирга ўқувчилар шахсининг таркиб топиш жараёнини турли тарбиявий тадбирларнинг ўқувчиларга кўрсатадиган таъсирини ўрганади ҳамда ўқувчиларнинг ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик асосларини тадқиқ этади.

Шунингдек, «Педагогик-психология» таълим ва тарбия жараёнининг ташкилотчиси бўлган - ўқитувчи шахсини, унинг педагогик фаолият хусусиятларини ҳам ўрганади. Бунда ўқитувчининг таълим-тарбия ишларидаги ютуқларни таъминловчи сифатларига урғу бериш билан бирга, унинг билим, кўникма, малака ва қобилиятларининг таркиб толиши ҳамда тараққиётининг психологик жараёнлари аниқланади.

Ёш даврлари психологияси ҳам педагогик психология сингари умумий психологик қонуниятларни ёритиб берадиган, психик жараёнларни, ҳолатларни ва шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини ўрганадиган умумий психологияга асосланади.

Шу боис, педагогик психология фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга бўлиб, у бошқа фанлар сингари тараққиётнинг умумий тамойилларига: олий нерв фаолияти ва психофизиология қонунларига, бу соҳада гўпланган илмий маълумотларга таяниб, инсон психикасининг кечиши, ривожланиши, ўзгариши юзасидан баҳс юритади.

1.2. Комил инсон тарбияси - Шарқ мутафаккирларининг талқинида

Ёш даврлар психологияси ва педагогик психология алоҳида предмет сифатида XIX асрнинг бошларида вужудга келган бўлишига қарамай, унинг мустақил фан сифатида ривожланиши ва қарор топиш йўли анча мураккаб кечгандир. Мазкур илмнинг ривожланишига турли дунёқарашлар ўртасида олиб борилган доимий кураш катта таъсир кўрсатган. Жамият тарихий тараққиётининг у ёки бу босқичида қандай дунёқараш устуворлигига қараб, текширишлар даражаси ва сифати, олинган натижаларни қандай изоҳлаш зарурлиги белгилаб берилган.

Ўтмишда аждодларимиз инсоннинг психологик қонуниятларини, муайян илмий йўналишда ўрганмаган бўлсалар-да, бироқ алломаларнинг қўлёзмаларида мазкур ҳолатларнинг намоён бўлиши, инсон камолоти борасидаги қимматли фикрлари ҳозиргача юксак аҳамият касб этади.

Жумладан, Абу Наср Форобий педагогика масалаларини ва улар билан боғлиқ бўлган психологик, физиологик муаммоларни ижобий ҳал этишда инсонни ҳар томонлама яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат, деб айтади. Форобий мавжудотни билишда илм-фаннинг ролини ҳал этувчи омил деб билади, унингча инсон танаси, мияси, сезги органлари туғилишда мавжуд, лекин ақлий билими, маънавийлиги, руҳи, интеллектуал ва ахлоқий хислатлари, характери, дини, урф-одатлари, маълумоги ташқи муҳит, бошқа инсонлар ва шу қабилар билан мулоқотда вужудга келади, инсон ўз фаолияти ёрдамида уларни эгаллайди, уларга эришади. Унинг ақли, фикри, руҳий юксалишининг энг етук маҳсули бўлади, деб таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний таълим ва тарбиянинг мақсади, вазифалари ва мавқеи, инсон, ёш авлоднинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари чин маънода инсонпарварлик ва инсоншунослик замирида ярагилган. Билим ва тарбиянинг табиатга уйғунлик тамойилларини мутафаккирнинг барча асарларида кузатиш мумкин. У инсонни табиатнинг бир қисми деб таъкидлайди.

Беруний таълим жараёнининг табиатига чуқур кириб бориб, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосида қурилган ўқитиш табиатга уйғунлигини уқтиради. Беруний педагогик ижодида инсон ва унинг бахт-саодати, таълим-тарбияси, камолоти бош масала бўлган.

Ўрта асрда яшаб, ижод этган донишманд, табобат илмининг доҳийси Абу Али ибн Сино инсон руҳияти, тана ва қалбнинг бирлиги, инсон организмнинг тузилиши, ундаги нерв фаолияти ва уларнинг тармоқланиши, ҳолатлари ҳақидаги қимматли маълумотлари ҳозирга қадар тиббиётнинг муҳим негизини ташкил этади.

Юсуф Хос Ҳожиб ижодининг бош масалаларидан бири - комил инсонни тарбиялашдир. Адиб ўз асарларида энг комил, жамиятнинг ўша даврдаги талабларига жавоб бера оладиган инсонни қандай тасаввур қилган бўлса, шу асосда у ўз тамойилларини изчил баён этади. «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи») асари таълим ва тарбия, маънавий камолотнинг йўл-йуриқларини, усулларини, чора тадбирларини ўзида мужассамлаштирган, ахлоқ ва одобга доир маънавий манбадир.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хиранномаи Искандари», «Тухфатул аҳрор» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-хунар ўрганиш, инсон ижобий фазилатлари ҳақидаги фикрлари ифодаланган.

Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний», «Маҳбубул қулуб» ва бошқа шу сингари асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, узгаларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик мезонлар ижтимоий адолатнинг қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида ёш авлодни баркамол инсон сифатида шаклланишида ота-онанинг роли, аёлларнинг иффатлилиги, кишиларнинг камтарлиги ҳақидаги фикрмулоҳазалари алоҳида урин эгаллайди.

Навоий «Хамса»сининг ҳар бир достонида букилмас ирода, қатъиятлилиқ, итоат, инсонпарварлик туйғулари, ижодий ҳаёлот, инсоннинг мураккаб ички кечинмалари моҳирона ёритилган. Шунингдек, бу борада Маҳмуд Қошғарий, Улуғбек, Нақшбандий, Огаҳий сингари буюк шарқ мутафаккирларининг ёшлар тарбиясига, ўқитувчи, тарбиячининг жамиятдан урни, ахлоқ-одоб, феъл-атвор, оилавий ҳаёт, кишилараро муносабатларга доир қарашлари уларнинг асарларида равон ва ихчам баён этилганлигини таъкидлаш мумкин.

1.3. Фан сифатида ёш даврлари психологияси ва педагогик психологиянинг вужудга келиши, унинг ривожланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати

Ёш авлоднинг таълим ва тарбия билан боғлиқ психологик муаммолари йирик олимлар, файласуф ва ёзувчиларини ҳам мунтазам жалб этиб келган. Дастлабки педагогик-психологик мазмундаги асарлар XVII-XVIII диний-ахлоқий таълимотлар замирида ёритилгандир. Россияда психологик тадқиқот намуналари Шарқ ва ғарб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ турли асарларда шаклланиб келган. В.Н.Татишев, А.Н.Радиҳев, Н.И.Новиков ва бошқаларнинг асарларидаги дастлабки

қарашлари ҳам психик тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари, психик ривожланишдаги тафовутлар билан йўғрилгандир.

Рус тарихчиси В.Н.Татишевнинг «Фанлар ва билим юртларининг фойдаси тўғрисида суҳбат» китобида фанларнинг таснифи, билимларнинг аҳамияти, тил ва нутқнинг мавқеи, ёш давларининг хусусиятлари билан боғлиқлиги кўрсатилган.

А.Н.Радихев биринчилар қатори бола психик тараққиётини табиий-илмий йўсинда асослаб беришга уринди. Унинг «Петербургдан Москвага саёҳат» китоби бу борада педагогикпсихологик асарлар сирасидан муносиб урин эгаллайди. Ёзувчининг фикрича, инсон ташқи муҳит ҳақидаги таассуротларини сезгилар орқали идрок этади, шу йўсинда унинг тафаккури, улгайиб шаклланади.

Н.И.Новиков башарият фаровонлигини кўзлаб, ёшлар ва болалар ўртасида фойдали билимларни кенг тарғибот этиш учун уларни ўзига хос йўсинда тарбияламоқ зарур деб айтади. Унинг асарларида инсоннинг камолоти учун тафаккур, хотира, ахлоқ, ҳис-туйғу ва тақлидчанлик алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Россияда педагогик психология фанининг ривожланиш тарихида К.Д.Ушинскийнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича психология фанининг асосий вазифаси тарбиянинг мақсадини аниқлашга, таълим-тарбия натижаларини тўғри баҳолашга, шулар асосида янги метод ва усуллар яратишга, педагогик тажрибани таҳлил қилиш ва умумлаштиришда муҳим [ўрин тутади деб айтади. К.Д.Ушинскийнинг **«Инсон тарбия предмети»** асарида педагогик таъсир жараёни ҳисобланган инсоннинг психологик хусусиятлари, унинг ўзига хос томонлари ўз аксини топган.

Шунингдек, Россияда психологияни ривожлантиришда Н.Ф.Каптерев, Н.А.Сикорский, А.П.Нечаев, А.Ф.Лазурский, П.Ф.Лесгафт, И.М.Сеченов, И.П.Павлов, П.П.Блонский сингари олимлар бу борада узларининг муносиб ҳиссаларини қушганлар.

Таъкидлаш жоизки, айниқса, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, М.Я.Басовлар томонидан яратилган янги илмий назариялар, чунончи психиканинг маданий-тарихий ривожланиш ва тараққиётнинг ўзаро муносабат назарияси, психик тараққиётда фаолиятнинг мавқеи сингари илмий-назарий қарашлари ҳозирги кун ёш давлар психологияси ва педагогик психология фанининг таянч тушунчаларидандир.

Ўтган асрнинг ўрталарида вужудга келган турли назариялар, қарашлар, ўқув фаолияти ва таълимнинг талқинлари (Д.Н.Бофоятвенский, Н.А.Менчинская, П.Я.Гальперин, З.И.Калмикова, Н.Ф.Тализина, Д.Б.Эльконин В.В.Давидов, Л.В.Заньков, Л.Н.Ланда, А.А.Люблинская, Н.В.Кузьмина ва бошқалар) нафақат педагогик тажрибани, балки психология фанининг бу тармоғини илмий-амалий бойитишга асос бўлди,

Айниқса, сўнгги йилларда ўқув материални ўзлаштиришнинг механизмлари (С.Л.Рубинштейн, Н.Кабанова-Меллер, Л.Б.Ительсон); *хотира* ҳақида (П.И.Зинченко, А.А.Смирнов, В.Я.Ляудис); *тафаккур* (Н.Ф.Шемякин, А.М.Матюшкин); *идрок* (Ю.Б.Гиппенрейтер); *болаларда нутқнинг ривожланиши* (М.И.Лисина, А.А.Венгер); *шахснинг ривожланиши* (Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович, В.С.Мухина); *мулоқот ва нутқ* (В.А.Артемьев, А.А.Леонтьев, В.А.Кан-Калик); *психик ривожланишининг давлари* (П.П.Блонский, А.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин, Б.Г.Ананьев, А.В.Петровский); *ўқувчиларнинг ақлий фаолияти ва истеъдод муаммолари* (А.А.Бодалев, Н.С.Лейтес, Н.Д.Левитов, В.А.Крутецкий) га бағишланган қатор илмий тадқиқотлар бу фаннинг янада ривожланишига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшиб келмоқда.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Ғарбий Европа мамлакатлари ва АҚШда инсон психологик хусусиятлари билан боғлиқ тажрибаларга асосланган илмий назария ва йўналишлар вужудга келди. Одам психик табиатини турлича талқин қилинишига қарамай, бу назариялар маълум даражада ёш давлар психологияси ва педагогик психологиянинг ривожланишига тўртки бўлди. Бу борада Э.Мейерман, С.Холл, Э.Дюркгейм Ж.Пиаже, А.Валлон, П.Жане, Дж.Брунер ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин.

Олмон психологи Э.Мейерман боланинг мактаб даврида унинг руҳи ва танасида кечаётган ўзгаришларни тўлиқ билмай туриб, унга буйруқ ёки тазйиқ ўтказиб бўлмайди, деб таъкидлайди. Унинг фикрича экспериментал педагогиканинг мақсади айни шу муаммоларга қаратилмоғи даркор.

Америкалик психолог-олим С.Холл ҳар қандай бола ўзининг индивидуал тараққиётида филогенезни онтогенезда такрорлайди, шу боис болаларга ибтидоий инстинктларни огриксиз, енгил кечиши учун қулай имкониятлар яратиб бериш зарур деб айтади. С.Холл ўз тажрибалари асосида бой ашёвий далиллар тўплаб, бола ҳақида психологик, физиологик ҳамда педагогик билимларнинг комплекс дастурини яратиш ғоясини олға суради.

Филогенез-(юнонча, phyle - қабила, generis - келиб чиқиш, пайдо бўлиш)- муайян тирик мавжудот турининг ерда ҳаёт бошланганидан кейинги эволюцион тараққиёт жараёни.

Швейцариялик психолог Э.Клапаред «Бола психологияси ва экспериментал педагогика» асарида қизиқиш, мотив, эҳтиёжларнинг методологик асослари, болалар тафаккурининг хусусиятлари ва ривожланиш қонуниятлари, ухшашлик ва тафовутнинг бола онгида содир этилиши тўғрисида мулоҳаза юритади.

Француз психологи Э.Дюркгейм, улғайиш - кишиларнинг хистуйғуларни ўзлаштириши эканлигини, шу боис, идрок қилинган тасаввурлар боланинг руҳий фаолиятини ифодалашини, боланинг тажриба, анъана, урф-одатларни тақлид орқали эгаллашини, биологияда ирсият

қанчалик аҳамиятлн бўлса, тақлид ҳам жамиятда шундай урин тутишини уқтиради,

Яна бир француз психологи П.Жаненинг фикрига кўра, инсон психикаси ижтимоий муносабатларга боғлиқ, зотан жамият ва табиат ўртасидаги турли алоқалар тазимининг шаклланиши, инсоннинг улгайишини белгилайди. У алоқа сифатида хатти-ҳаракатни тушунади,. бу эса кишининг атроф-муҳитга шахсий муносабатидан бошқа нарса эмас, албатта. П.Жаненинг таъкидлашича, энг қимматли, аҳамиятли, ижтимоий ҳаракат ҳамкорлигидаги фаолиятда ўз ифодасини топади, шахслараро ташқи муносабатлар ривожланишнинг муҳим тамойили ҳисобланади.

Америкалик психолог Дж.Брунер шахснинг таркиб топиши билан таълим ўртасида ўзаро алоқа мавжудлигини таъкидлаб, инсоннинг камолот сари интилиши билим олиш самарадорлигини оширса, ўқиташнинг такомиллашуви унинг ижтимоийлашувини жадаллаштиради, деб уқтиради,

Шунингдек, Ж.Пиаже, Э.Торндайк, Дж.Уотсон, Ф.Гальтон, А.Бине, А.Анастази, Т.Симонлар ҳам бола психик тараққиётида таълимнинг мавқеини, уларнинг ақлий хусусиятларини, дастурли таълим, кўникма ва малакаларнинг аҳамиятини, машқларнинг ўрнини илмий-амалий асослаб беришда муҳим урин эгаллайдилар, Бу таълимотлар ҳозирги кунда ҳам ўзининг аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда ҳам ёш даврлар психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим муаммоларига доир қатор илмий-амалий тадқиқотлар психолог олимлар томонидан олиб борилмоқда.

Республикаimizдаги етакчи олийгоҳларнинг кафедра ва лабораторияларида ёш даврлари ва таълим тарбиянинг психологик хусусиятлари билан боғлиқ жараёнларни тадқиқ этиш юқори малакали мутахассислар томонидан махсус техникалар билан жиҳозланган шароитларда илмий-тадқиқот ишлари самарали йўлга қўйилган.

Мазкур муаммоларнинг ечими ҳозирги замон фанининг методологик тамойиллари асосида, яқин ва узоқ хорижий мамлакатларида бу борада олиб борилаётган илмий тадқиқотларнинг ютуқлари ва ғоялари ҳақидаги маълумотларга эга бўлган ҳолда ўзининг муносиб ўрнини эгаллаб бормоқда. Бу борада Т.Қори-Ниёзий, С.Ражабов, П.И.Иванов, М.Воҳидов, М.Г.Давлетшин, Э.Ғозиев, Р.Гайнутдинов, Б.Қодиров, Р.И.Суннатова, А.Жабборов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларини эътироф этиш мумкин. Жумладан, ўқувчиларнинг техник қобилиятлари, ўқув мотивлари, замонавий мактаб ўқувчисининг психологик қиёфаси М.Г.Давлетшин ва унинг издошлари А.Жабборов, Ф.Й.Ҳайдаров, М.М.Мавлоновлар томонидан, тафаккур ва таълимни бошқариш муаммоси Э.Ғ.Ғозиевнинг ташаббусида, истеъдодли ўқувчилар ва касб танлаш муаммоси Б.Р.Қодиров раҳбарлигида, болаларнинг ақлий фаолият муаммоси Р.И.Суннатовалар томонидан самарали олиб борилмоқда.

Фаннинг вужудга келиши ва ривожланиши жараёнида унга таъсир кўрсатиб келган барча назариялар, илмий ва амалий маълумотлар,

йўналишлар ҳозирги кунга қадар ўзининг аҳамиятини сақлаб келмоқда ва фаннинг истиқболида муҳим илмий-назарий манба ҳисобланиб қолиши, табиийдир.

1.4. Ҳозирги замон педагогик психология фанининг асосий вазифалари

Педагогик психология фани ҳам психология илмининг бошқа соҳалари сингари ўзининг илмийтадқиқот методларига эга. Психологик қонуниятларни муайян режа асосида олиб бориладиган текширишлар туфайлигина ҳолисона аниқлик киритиш мумкин. Психологик тадқиқотлар жараёнини қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мақсадга мувофиқдир:

1. **Муаммонини қўйилиши.** Ҳар қандай илмий текшириш ишлари каби, психологияда олиб бориладиган илмий текшириш ишлари ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган муаммони аниқлашдан, шунингдек бу муаммо фанда қанчалик ёритилганлигини аниқлаш мақсадида мазкур мавзуга оид илмий ва махсус адабиётларни таҳлил қилишдан бошланади.

2. **Тадқиқот методикасини танлаш.** Психологик тадқиқотлар турли методлар (бу методлар ҳақида қуйида батафсил фикр юритилади) билан олиб борилади. Текширишларнинг муваффақиятли чиқиши кўп жihatдан методни тўғри танлашга боғлиқ бўлади.

3. **Маълумотларни тўплаш.** Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммога мос бўлиши ёки уларни тўплаш мақсадга мувофиқ равишда олиб борилиши зарур. Илмий маълумотларга бўлган асосий талаблар - бу уларнинг ҳолисона, тўла ва изчил бўлишидир. Тўпланган маълумотлар ўрганилаётган муаммони ҳар жihatдан тавсифлаб бериши керак.

4. **Маълумотларни қайта ишлаш.** Тўпланган маълумотларни математик ва логик жihatдан ишлаб чиқиш умумийликни, хусусийликни топиш ва уларни тасодифий маълумотлардан ажратиш имконини беради. Бунда тўпланган маълумотларнинг ўртача миқдори (арифметик, квадрат ва ҳоказо), процентлари аниқланади, сонларга оид маълумотлар жадвалларга жойлаштирилади, график, диаграмма ва чизмаларда ўз аксини топади. Мураккаб мутаносибликдаги маълумотларни топишда эса вариацион статистика методлари қўлланилади.

5. **Қонуниятларнинг ифодаланиши.** Бу тадқиқотнинг бирмунча мураккаб ва масъулиятли босқичи ҳисобланади. Чунки, бу босқичда маълумотларнинг моҳиятига қанчалик чуқур тушунилганлиги, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳисобга олиб, босқич маълумотидан ҳар турли хулоса чиқариш мумкин. Кўпинча чиқарилган хулосалар тахминий характерга эга бўлиб, кейинги текширишлар, аниқлашлар учун асос бўлади.

6. **Қонуниятни амалда қўллаш.** Аниқланган қонуниятлар маълум бир амалиёт соҳасида қўлланилади. Амалда қўллаш аниқланган қонуниятнинг тўғрилигига батамом ишонч ҳосил қилиш имконини беради. Кўпинча ўқитувчилар ўз амалий фаолиятларида шахсий кузатишлари ва бошқаларнинг тажрибаларини умумийлаштирадilar. Бирок, бундай

умумлаштиришлар илмий жиҳатдан етарли асосланган бўлмайди, яъни, муҳим аниқлиги ва теранлиги билан ажралиб турмайди.

Метод - (юнонча, methods-тадқиқот, текшириш)- билишнинг назарий ва амалий ўзлаштириш усуллари йиғиндиси.

Тажрибада қўлланиладиган методлар сирасига қуйидагиларни киритиш мумкин.

1. **Кузатиш методи.** Кишининг ҳар кунги психик фаолиятини одатдаги ҳаёт ва шароитларида таҳлил қилишдан иборатдир.

Педагогик психологияда бу методнинг объектив (ташқи) ва субъектив (ўзини-ўзи) кузатиш турлари мавжуд. Инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатиш учун қуйидагилар амалга оширилади:

- а) кузатишнинг мақсади, вазифаси белгиланади;
- б) кузатиладиган объект танланади;
- в) синалувчининг ёши, жинси ҳақида маълумотлар тўпланади;
- г) тадқиқот ўтказиш вақти режалаштирилади;
- д) кузатиш қанча давом этиши қатъийлаштирилади;
- е) кузатиш инсоннинг қайси фаолиятида (ўйин, ўқиш, меҳнат, спортда) амалга оширилжши тавсия этилади;
- ё) кузатишнинг шакли (якка, гуруҳ, жамоа) тайинланади;
- ж) кузатилганларни қайд қилиб бориш воситалари (кундалик, суҳбат дафтари, кузатиш варақаси, магнитофон, видеомагнитофон ва бошқалар) тахт қилинади.

Кузатиш орқали турли одамларнинг диққати, ҳис-туйғулари, нерв системасининг ташқи ифодалари, темперамент хусусиятлари, имо-ишоралари, сезгирлиги, нутқ фаолияти ва ҳоказолари ўрганилади. Аммо, ўта мураккаб ички психологик кечинмалар, юксак ҳиссиётлар, тафаккур, мантикий хотира ва ақл-заковатни тадқиқ этишга бу методнинг имкони етмайди.

2. **Эксперимент методи.** Сунъий ҳосил қилинган психологик шароитда намоён бўлувчи психик фаолиятни таҳлил қилишдан иборатдир. Экспериментатор ёки тажриба ўтказувчи психик фаолиятнинг ўзига керакли ҳодисасини махсус тарзда ҳосил қилади ҳамда унинг намоён бўлиш шарти ва характерици белгилайди. Тажриба методи ўз навбатида табиий ва лаборатория методларига ажратилади.

Табиий метод психологик-педагогик масалаларни ҳал қилишда қўлланилади. Бу методнинг илмий асосларини 1910 йилда А.Ф.Лазурский яратган. Табиий методдан фойдаланишда ишлаб чиқариш жамоалари аъзоларининг, илмий муассасалар ходимларининг, ўқитувчиларнинг иш қобилиятлари, ўзаро муносабатларини, мутахассисликка яроқлилиги муаммоларини ҳал қилиш назарда тутилади, Табиий шароитда инсон психикасини ўрганишда синалувчиларнинг ўзлари беҳабар бўлиши, таълим жараёнида берилаётган билимлар тадқиқот мақсадига мувофиқлаштирилиши лозим.

Лаборатория (клиника) **методи** кўпинча индивидуал (баъзида гуруҳ ёки жамоа) шаклида синалувчилардан яширмай, махсус психологик асбоблар, йўл-йўриқлар, тавсиялар, кўрсаткичли ва иловалардан фойдаланиб олиб борилади. Ҳозир инсон психикаси ўзгаришларни аниқлайдиган асбоблар, мураккаб электрон ҳисоблаш машиналари, курилмалар, мосламалар мавжуд. Кўпинча электрон ва радио ўлчагичлар, секундомер, рефлексометр, электроэнцефалограмма кабилардан фойдаланилади.

Лаборатория методи ёрдамида диққатнинг сифатлари, сезги, идрок, хотира ва тафаккурнинг хусусиятлари, эмоционал ҳамда иродавий ва ақлий зўриқиш сингари мураккаб психик ҳолатлар текширилади. Кўпинча лаборатория шароитида кишилар (учувчи, ҳайдовчи, оператор, электронлар) ва кутилмаган тасодифий вазиятларнинг (ҳалокат, портлаш, издан чиқиш, шовқин кўтарилишига) моделлари яратилади. Асбобларнинг кўрсатиши бўйича ўзгаришлар, ривожланиш динамикаси, жисмоний ва ақлий толиқиш, эмоционал-иродавий зўриқиш, жиддийлик, тажанглик содир бўлаётганини ифодаловчи маълумотлар олинади.

3. Психологик-педагогик эксперимент - ўқувчиларнинг психологик хусусиятларини табиий шароитда махсус усуллар ёрдамида ўрганишдир.

Мазкур эксперимент ўқувчиларни махсус уюштирилган таълим шароитида мақсадга мувофиқ улардан ўзгаришларни кузатишни тақозо этади. Бу эксперимент аниқловчи ва таркиб топтирувчи босқичлардан иборат бўлиб, махсус уюштирилган таълим таркиб топтирувчи эксперимент жараёнида олиб борилади. У қуйидаги тузилишга эга: экспериментатор ёки тадқиқот олиб борувчи, синалувчилар, фараз, режа, йўл-йўриқ, тажрибанинг бир-бирига боғлиқ бўлган ва боғлиқ бўлмаган, ўзгарувчан, назорат қилинадиган ва қилинмайдиган қисмлардан иборат. Экспериментал тадқиқотнинг асосий босқичлари: фаразни илгари суриш, методикани танлаш, экспериментни режалаштириш, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш, таҳлил этиш ва изоҳлашдан иборатдир.

4. Анкета методи. Кишилар психикасини оммавий суроқ асосида ўрганиш демакдир. Бу метод ёрдамида турли ёшдаги одамларнинг психологик хусусиятлари, нарса ва ҳодиселарнинг муносабатлари ўрганилади. Анкета одатда уч турда ўтказилади.

Уларнинг **биринчи** тури англашилган мотивларни аниқлашга мўлжалланган саволлардан тузилади,

Иккинчи турида ҳар бир саволнинг бир нечтадан тайёр жавоблари берилади.

Учинчи турдаги анкетада синалувчига ёзилган тўғри жавобларни баллар билан баҳолаш тавсия этилади. Анкетадан турли ёшдаги одамларнинг лаёқатларини, муайян соҳага қизиқишлари ва қобилиятларини ўзига, тенгдошларига, катта ва кичикларга муносабатларини аниқлаш мақсадида фойдаланилади.

Тарқатилган анкеталар йиғиштирилади ва электрон ҳисоблаш машиналарида ҳисобланади, атрофлича миқдорий таҳлил қилинади, сўнгра тадқиқотта яқун ясалиб, илмий ва амалий йўсинда хулосалар чиқарилади. Анкета методи инсон психикасини ўрганиш учун бой маълумотлар тўплаш имконини беради. Бироқ унда олинadиган маълумотлар доимо ҳолисона хусусиятга эга бўлавермайди, Бундай камчиликка йўл қўймаслик учун анкета ичидаги назорат вазифасини бажарувчи саволларни пухта ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

5. **Сухбат методи** эркин, нутқий муносабат туфайли олинган киши психик фаолиятининг хулосасини текшириш демакдир. Бу метод ёрдамида инсон психикасини ўрганишда сухбатнинг мақсади ва вазифаси белгиланади, унинг объекти ва субъекти танланади, яқка шахслар, гуруҳ ва жамоа билан ўтказиш режалаштирилади, ўрганилаётган нарса билан узвий боғлиқ савол-жавоб тартиби тайёрланади. Сухбатнинг бош мақсади муайян бир вазият ёки муаммони ҳал қилиш жараёнида инсон психикасидаги ўзгаришларни ўрганишдир. Сухбат орқали турли ёшдаги одамларнинг тафаккури, ақл-заковати, хулқ-атвори, қизиқиши, билим савияси, эътиқоди, дунёқараши, иродаси тўғрисида маълумотлар олинади.

6. **Тест методи.** Тест - инглизча «*синаш*», «*текишириш*» деган маънони англатади, Шахснинг ақлий ўсишини, қобилиятини, иродавий сифатлари ва бошқа психик хусусиятларини текширишда қўлланиладиган қисқа стандарт масала, топшириқ, мисол ёки жумбоқлар тест деб аталади. Тест, айниқса, одамнинг қандай касб эгаллаш мумкинлигини, касбга яроққилиги ёки яроқсизлигини, истеъдодлилар ва ақли заифларни аниқлашда, кишиларни саралашда кенг қўлланилади. Тест методининг қиммати тадқирбанинг илмийлик даражасига, текширувчининг маҳоратига ва қизиқишига, тўпланган маълумотларнинг объективлиги ва уларни илмий таҳлил қила билишига боғлиқдир.

1905 йил француз психологлари А.Бине ва А.Симонлар инсоннинг ақлий ўсиш ва истеъдод даражаларини ўлчаш имконияти борлиги ғоясини олға сўрганидан кейин психологияда тест методи қўлланила бошланди.

Ҳозирги замон нодир тестлар қаторига психологлардан Роршах, Розенцвейг, Кеттел, Векслер, Айзенк, Анастаси, Равен ва бошқалар ижодининг намуналарини киритиш мумкин. Энг кенг тарқалган тестлар қаторига ютуққа эришиш (мақсадга етиш) тестлари (улар дарсликларида берилган билим ва малака даражаларини баҳолашга қаратилган), интеллект тестлари (ақлий ривожланиш даражасини ўлчашга мўлжалланган), шахсни ўрганувчи тестлар (инсон иродаси, эмоцияси, қизиқиши, мотивацияси ва хулқини баҳолашга йўналтирилган диагностик усуллардан иборатдир), шахс «лойихаси» (проект) тестлари (саволларга битта аниқ жавоб бериш талаб қилинади, жавобларни таҳлил қилиб, шахс хусусиятининг «лойихаси» ишлаб чиқилади) киради.

7. **Биографик (таржимаи ҳол) методи.** Инсон психикасини тадқиқ қилиш учун унинг ҳаёти, фаолияти, ижодиёти тўғрисидаги оғзаки ва ёзма

маълумотлар биографик метод орқали ўрганилади. Бу борада кишиларнинг таржимаи ҳоли, кундалиги, хатлари, эсдаликлари, ўзгалар ижодига берган баҳолари, тақризлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Шу билан бирга ўзгалар томонидан тўпланган таржимаи ҳол ҳақидаги материаллар: эсдаликлар, хатлар, расмлар, тавсифлар, баҳолар, магнитофон овозлари, фотолавҳалар, ҳужжатли фильмлар, тақризлар ўрганилаётган шахс ҳақида тўла тасаввур этишга хизмат қилади.

Таржимаи ҳол маълумотлари инсон психикасидаги ўзгаришларни кузатишда, унинг суҳбат ва тажриба методлари билан ўрганиб бўлмайдиган жиҳатларини очишда ёрдам беради.

Биографик маълумотлар одамларнинг ўзини ўзи тарбиялаши, назорат қилиши, идора этиши, ўзининг услубини яратиши, камолот чўққисига эришиши жараёнида намуна вазифасини ўтайди.

8. Социометрик метод. Бу метод кичик гуруҳ аъзолари ўртасидаги бевосита эмоционал муносабатларни ўрганиш ва уларнинг даражасини ўлчашда қўлланилади. Унга америкалик социолог Джон Морено асос солган. Мазкур метод ёрдамида муайян гуруҳдаги ҳар бир аъзонинг ўзаро муносабатини аниқлаш учун унинг қайси фаолиятида ким билан бирга қатнашиши сўралади. Тадқиқотнинг социометрик методи шароитга мувофиқлаштирилган кичик гуруҳлардаги шахслараро муносабатни ўлчаш усули ҳисобланади. Бу усулда синалувчиларга бевосита саволлар берилади ва уларга кетма-кет жавоб қайтариш орқали гуруҳ аъзоларининг ўзаро танлаш жараёни вужудга келтирилади. Мактабгача тарбия муассасалари мактабдаги ўқувчилар жамоаси, меҳнат лагерлари, олий мактаблар, меҳнат жамоалари ва турли муассасаларнинг ходимлари ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари, динамикаси, шахслараро зиддиятларнинг сабаби шу метод ёрдамида ўрганилади, Умуман олганда, социометрия методидан турли ёшдаги, икки хил жинсдаги, савияси ҳар хил кишилар гуруҳларидаги ўзаро муносабатларни ўрганиш билан бирга психологик қонуниятларни ҳам тадбиқ этишда унумли фойдаланиш мумкин.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Абу Наср Форобийнинг «Бахт-саодатга эришув» асарини мутолаа қилинг ва алломанинг қуйидаги қарашларини ёзма баён этинг:

а) инсоний камолотга эришувда ақлий меҳнатнинг аҳамияти.

б) иродавий фазилатларни шакллантириш ва одатга айлантиришда инсон қудрати, таълим ва тарбиянинг кучи ҳақида.

в) ёшларнинг касб-ҳунар ва иш-тажрибани эгаллаши тўғрисида.

2. Педагогик психология фанининг вужудга келиш сабабларини кўрсатинг.

3. Турли даврларда психик ривожланиш ҳақидаги талқинларнинг моҳиятини ёритиб беринг.

4. Фаннинг предмети, назарий ва амалий вазифалари нималардан иборат? Унинг истиқболи ҳақида нима дея оласиз?

5. Ёш даврлар психологияси ва педагогик психологияда тадқиқотларни ташкил этиш ва илмий методлари ҳақида маълумот беринг.

ПСИХИК ТАРАҚҚИЁТ ВА ТАЪЛИМ

2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар.

2.2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати.

2.3. Педагогик психология ва ёш даврлари психологиясида ва ёш даврларини табақалаш муаммолари.

2.1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. Биологик ва ижтимоий омиллар.

Психик ривожланиш ва бу ўзгаришларга сабаб бўладиган кучлар ўртасидаги муносабат қонунларини ўрганиш - ёш даврлари психологияси ва педагогик психология фанининг муҳим ва долзарб муаммоларидан биридир.

Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг узига хос хусусиятлари ва қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатаётганининг зарур шартидир.

Инсон - биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, туғма равишда ташкил топган -хусусиятлари (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларининг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъекти ва ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатада унинг ҳуқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Хўш, одам психикаси ва хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган бу хусусиятларни нималар сирасига киритиш мумкин? Инсон психикасининг табиати биологикми ёки инқилобий характерга эгами?

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан ғоявий характерга эга. Шу боис, бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим *биогенетик концепция*, назария бўлса, иккинчи оқим *социогенетик концепция*дир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи *биогенетик оқим XIX* асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Бола психик хусусиятларининг туғма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл билан азалдан белгиланиб, инсон организмга жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди, Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр

холда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай, бу оқим намояндалари инсон шахси ва унинг барча хусусиятлари *ички қонунлар* асосида, яъни наслий хусусиятлар негизида майдонга келадиган нарсас, биологик омилларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуқтаси) тақдир томонидан белгиланиб қуйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига мослаштириш, уларнинг ақлий истётъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда тахсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Торндайк ўқувчиларнинг «*табиий кучлари*» ва «*туғма майллар*»ини психик ривожланишнинг етакчи омил қилиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири - иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюлер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи - инсон табиатини ўзгартириб булмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса миқдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намояндаси сифатида шахснинг фаоллигини, уни ҳаракатта келтирувчи кучларни қуйидаги тарзда тушунтиришга интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тариқасидаги авлод-аждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ инстинктив майллар жамиятда худди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни, жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли *комплексларга* бирлашадилар, гўё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби айна шу «*комплекслар*» нинг намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очикдан очик биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин,

Бундай таълимотлардан, хусусан дин ҳомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири ана шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади,

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган **яна бир таълимот - социогенетик концепция** қобилиятларнинг тараққиётини, фақат, теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу йўналиш ўз замонаси учун илғор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельвеций таълимотидан бошланган. К.Гельвецийнинг таълимотига кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун туғилишданок мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар, Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ, фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг психик, рухий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намояндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг гоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки, XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади, ўша пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмади.

Социогенетик концепция намояндалари инсоннинг бутун тараққиёти, шу жумладан, шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши, асосан, тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Бу таълимотта кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк дунёга келган янги чақалок боланинг руҳини «*топ-тоза тахтага*» ўхшатади. Унинг фикрича, боланинг «*топ-тоза тахта*» тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, узгали билан мулоқот жараёнида оладиган Ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди,

Ҳар иккала йўналишнинг намояндалари, ўз манфаатларининг ташқи жиҳатдан бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хусусиятларини ё наслий, биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этадилар.

Маълумки, одам шахс сифатида мунтазам, қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён бўлади. Агарда хайвонлар теварак-атрофдаги ташқи муҳитга пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теварак-атрофидаги ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради,

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлди-ки, одамдаги тугма, ирсий механизмлари унинг психик ривожланишига таъсир кўрсатади-ю, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян роль ўйнайди. Фақат, бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола ана шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.

2.2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати

Психология фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишини асосан учта омилнинг таъсирига боғлиқлигини далиллар асосида изоҳлаб беради, Улардан:

- **биринчиси** - инсон туғилиб вояга етадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири;

- **иккинчиси** - одамга узоқ муддат давомида мунтазам тарзда бериладиган таълим-тарбиянинг таъсири;

- **учинчиси** - одамга туғма равишда, тайёр ҳолда бериладиган наслий хусусиятларнинг таъсиридир.

Маълумки, ҳар бир одам ўзига хос, бошқаларда айнан такрорланмайдиган ижтимоий муҳитда, аниқ ижтимоий муносабатларда, яъни оила, жамоа ва жамиятда, одамлар орасида яшаб улғаяди, шаклланади.

Бу ижтимоий муносабатларга одам жамият аъзоси сифатида, маълум синфнинг, у ёки бу ижтимоий гуруҳнинг намоёндаси сифатида ва ниҳоят, ташкил қилинганлик ва уюшқоқлик даражаси турлича бўлган муайян жамоаларнинг фаол аъзоси сифатида қатнашади.

Шахснинг моҳияти ўз табиати жиҳатидан ижтимоий характерга эгадир. Шахсдаги барча психик хусусиятлари, ижодий фаоллигининг ривожланиш манбалари унинг теварак-атрофидаги ижтимоий муҳитда, жамиятдадир. Инсон шахси сабабий боғлиқликда бўлиб, унинг ижтимоий турмуши билан белгиланади. Мана шу маънода шахснинг тараққиёти одамлар билан муносабатда юзага келадиган ижтимоий тажрибани эгаллаш жараёнидан иборатдир. Бунинг натижасида инсоннинг психик хусусиятлари, ахлоқий фазилатлари, характери, иродавий сифатлари, қизиқишлари, эътиқод ва дунёқараши таркиб топади.

Муҳит, маълум мақсадга қаратилган таълим ва тарбия, азалдан берилган, генетик жиҳатдан қатъий белгиланган ниманидир намоён қилиш

учун шароитгина бўлиб қолмай, балки инсон психик хусусиятларини таркиб топтиради.

Бу борада, **биринчидан**, одам муҳит таъсири остидаги пассив объект бўлмай, балки фаол мавжудотдир, Шу боис ташқи ҳаёт шароити, ташқи таъсир инсон психикасини белгиламайди, балки одамнинг муҳит билан бўлган ўзаро таъсири орқали, унинг муҳитдаги фаолияти орқали белгиланади. Шу сабабли муҳитнинг таъсири ҳақида эмас, балки одамнинг теvarак-атрофдаги муҳит билан фаол ўзаро таъсири ҳақида гапириш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, психиканинг ривожланиши пировард натижада ташқи шароитларга, ташқи таъсиротларга боғлиқдир. Лекин бу ривожланишини бевосита ташқи шароитдан ва ташқи вазиятдан келтириб чиқариб бўлмайди. Бу шароитлар ҳдмда вазиятлар ҳамиша одамнинг ҳаётий тажрибаси, унинг шахси, индивидуал психологик хусусиятлари ва психик киефаси орқали таъсир қилади,

Учинчидан, одам фаол мавжудот сифатида ўзи ҳам онгли равишда ўз шахсини ўзгартириши, яъни ўзи-ўзини тарбиялаш билан шуғулланиши мумкин. Лекин, бу жараён атроф-муҳитдан ажралган ҳолда эмас, балки муҳит билан мослашган ҳолда ва муҳит билан ўзаро муносабатда содир бўлади.

Юқоридагилардан хулоса чиқариб шуни айтиш мумкинки, одамнинг (боланинг, ўқувчининг) ижтимоий ташкил топган ва фаол фаолияти унинг психик ривожланишининг асоси, воситаси ҳамда шартидир,

Ўз-ўзидан маълумки, одамнинг психик ривожланиши учун табиий, биологик имкониятлар ниҳоятда зарурдир. Инсон психик хусусиятлари меъёрида таркиб топиши учун муайян даражадаги биологик тузилиш, инсон мияси ва нерв системаси бўлиши шарт. Бу табиий хусусиятлар психик ривожланишни ҳаракатта келтирувчи кучлар, омиллар эмас, балки фақат дастлабки шароитлардир, холос.

Табиий хусусиятлар тараққиётни ҳаракатта келтирувчи куч эмаслигига карамай, инсон психик тараққиётига таъсир кўрсатади.

Биринчидан, табиий хусусиятлар психик хусусиятлар тараққиётининг турли йўллари ва усуллари белгилаб беради. Инсон нерв системасининг хусусиятлари ўз-ўзига шахснинг ҳеч қандай психик хусусиятларини белгиламайди. Ҳеч бир меъёрдаги бола дадил ёки кўрқоқ, иродали ёки иродасиз, меҳнатсевар ёки ялқов, интизомли ёки интизомсиз бўлиб туғилмайди. Агарда тарбия тўғри ташкил қилинса, нерв системасининг исталган типи асосида характернинг барча ижтимоий қимматли хислатларини шакллантириш мумкин. Масалан, сабр-матонат ва ўз-ўзини тута билиш хислатини нерв системасининг типи шиддатли бўлган болаларда ҳам, ёки нерв системасининг типи вазмин бўлган болаларда ҳам тарбиялаш мумкин ва тарбияласа бўлади. Бироқ биринчи ҳолдаги болаларни тарбиялаш иккинчи хилдагиларни тарбиялашга караганда

кийинрок бўлади. Ҳар иккала ҳолда керакли сифатларни тарбиялаш йўллари ва усуллари ҳам турлича бўлади.

Иккинчидан, табиий хусусиятлар одамнинг бирор соҳада эришган ютуқлари даражасига ҳам таъсир қилиши мумкин, Масалан, қобилият куртакларида туғма индивидуал фарқлар мавжуд. Шу сабабли баъзи одамлар бошқа одамлардан маълум бир фаолиятни эгаллаш имконияти жиҳатидан устун туришади. Баъзида эса аксинча, бирор-бир фаолият турини эгаллаш имконияти жиҳатидан эса улардан ортида қолишлари мумкин. Мана шу маънода олганда одамлар ўз қобилиятларини барабар ривожлантириш имкониятига эга эмаслар, гарчи табиий куртаклар ўқувчиларнинг психик ривожланиши учун маълум аҳамиятга эга бўлса ҳам (шу сабабли, масалан, таълим жараёнида айрим ўқувчилардан бошқа ўқувчиларга нисбатан кўпроқ зўр бериш талаб қилинади, айрим ўқувчига ўқитувчи кўпроқ куч сарфлайди, эътибор беради ва кўпроқ вақт ажратади), бу куртакларнинг ўзи психик тараққиётда ҳал қилувчи роль ўйнамайди.

Турли йўналишга эга бўлган психологлар, бир томондан таълим ва тарбия, иккинчи томондан эса ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабати муаммосини кенг доирада муҳокама қилмоқдалар.

Ривожланиш деганда, одатда ҳодисаларнинг ҳар икки тури тушунилади ва бу тушунчалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир; 1) миянинг биологик, органик етилиши, унинг анатомик-физиологик тузилиши жиҳатидан етилиши; 2) психик (ақлий) ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига хос ақлий етилиш сифатадаги психик ривожланиши. ўз-ўзидан маълумки, ақлий ривожланиш мия тузилишининг биологик ечилиши билан боғлиқдир ва бу хусусият таълим-тарбия ишларида, албатта, ҳисобга олиниши лозим, чунки таълим миянинг органик жиҳатдан етилишини инкор эта олмайди. Бироқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишини муҳитга, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг қатъий биологик қонунлари асосида содир бўлади, деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли машқ, мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишига ёрдам беради.

Бу жараёнда таълим қандай мавқега эга? Таълим ривожланишга нисбатан етакчи вазифани бажарадими ёки аксинча? Бу муаммонинг ҳал қилиниши таълим жараёнининг мазмуни ва методикасини, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунини белгилаб беради.

Бу борада немис психологи В.Штерн таълим психик ривожланишнинг орқасидан боради ва унга мослашади, деган фикрни олға сурган эди. Бу фикрга қарама-қарши рус психологи Л.С.Виготский боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчилик роли бор, деган қонидани биринчи бўлиб илгари сурди ва уни таълим ривожланишдан олдинда боради ва уни ўз орқасидан эргаштириб олиб боради, деб аниқ ифодалаб, беради. Юқорида баён қилинган биринчи фикрга мувофиқ таълим фақат ривожланиш томонидан эришилган нарсалардан фойдаланади. Шунинг учун ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига аралашмаслик, унга ҳалақит

бермаслик, балки таълим учун имконият етилгунча чидам билан пассив кутиб туриш керак.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг назарияси ҳам айна шу ғоялар билан йўғрилгандир. Ж.Пиаженинг фикрича, боланинг ақлий ўсиши ўзининг ички қонунлари асосида ривожлана бориб, сифат жиҳатдан ўзига хос бир қатор генетик босқичларни босиб ўтади. Таълим - бу ақлий етилиш жараёнини фақат бир қадар тезлатишга ёки секинлаштиришга қобилдир, лекин у ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига ҳеч қандай жиддий таъсир кўрсата олмайди. Демак, таълим ривожланиш қонунларига бўйсунishi керак. Масалан, болада мантикий тафаккур етилмай туриб, уни мантикий фикр юритишга ўргатиш фойдасиздир. Таълимнинг турли босқичлари боланинг тегишли психологик имкониятлари пишиб етиладиган муайян ёшидан қатъий назар боғлиқлиги ана шундан келиб чиқади.

Таъкидлаш жоизки, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса ўзаро бир-бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит туғилганда таълим мантикий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин, таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қоидаларини, албатта, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлсада, бироқ чексиз эмас. Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуқтаи назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёнидир, деб таъкидлайди. У олға сурган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «табиий» шаклини бевосита қайта қурган ҳолда, турли аломатлар билан аввал ташқи, сўнг ички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган *психик тараққиётнинг энг яқин зонаси* тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади. Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қоида билан яққол мазмунини тушуниши учун имконият яратади.

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айна бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: **«Бола тараққиётини ҳеч маҳал мактаб таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас»**, - деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йўналишдаги психологларни ҳам у

каттиқ танқид қилади. П.П.Блонский таълимнинг бола тараққиётидаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри мактаб дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва ўзининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог-олимлардан В.В.Давидов, П.Я.Гальперин, Д.Б.Эльконин, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинская, Э.Ғ.Ғозиевлар ўз тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади,

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир.

Боланинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар боланинг, психик ривожланишини бевосита ҳаракатга келтирувчи кучлар, таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва руҳий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги зиддиятлар киради.

Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчида мустақил иродавий фаолиятга нисбатан бўлган тайёрлик билан хатти-ҳаракатларнинг мавжўд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир, ўсмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан бўлган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида, шунингдек, ўзининг жамоадаги реал мавқеи тўғрисидаги ички кечинмаси ўртасида; катта одамлар ҳаётида тула ҳуқуқли аъзо сифатида қатнашиши эҳтиёжи билан бунга ўз имкониятларининг мос келмасдиги ўртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бир мунча юқори даражадаги психио фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижада бола психик ривожланишнинг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади - зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни туғдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади, тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф миқдор ўзгаришлари жараёнидан, яъни қандайдир психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки

камайтишидан иборат бўлиб қолмай, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари борлигини қайд этиб кўрсатмоқдалар. Бироқ муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятга ва тарбияга боғлиқдир. Мана шундай умумий қонуниятларга биринчи навбатда *психик ривожланишнинг нотекислиги* киради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, ҳатто таълим ва тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, функциялари ва хусусиятлари ривожланишининг битта даражасида тўхтаб турмайди. Боланинг айрим ёш давларида психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиш учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. *У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай шароитлар бўлган ана шундай ёш давлари сензитив давлар деб аталади.* (Л.СВиготский, А.Н.Леонтьев). Бундай сензитивлик даврининг мавжудлигига мианинг органик жиҳатдан етилиш қонунияти ҳам, айрим психик жараёнлар ва хусусиятлар ҳам, ҳаётий тажриба ҳам сабаб бўлади.

Шундай қилиб, боланинг, мактаб ўқувчисининг психик ривожланиши - мураккаб тараққиёт жараёнидир.

2.3. Педагогик психологияда ёш давлари ва табақалаш муаммолари

Психология фанида ёш давларини табақалаш бўйича турлича усуллар мавжуддир. Бу инсон шахсини тадқиқ қилишга турли нуқтаи-назардан ёндашуви ва мазкур муаммонинг моҳиятини турлича ёритади,

Маълумки, ҳар бир давр ўзининг муҳим ҳаётий шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, ўзига хос қарама-қаршиликлари, психикасининг сифат хусусиятлари ва психик жиҳатдан характерли янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўзидан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида шаклланиши ва ўз навбатида, ўзидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда психологияда мавжуд ёш давларини табақалаш назарияларига урғу бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Швейцариялик психалог **Ж.Пиаженинг** ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари ҳамда унинг давлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идрокнинг асосий вазифалари, мослашиш ва кўникишдан иборат бўлиб, бу унинг доимий вазифалар туркумини ташкил этади. Муаллиф, бола ақл-идрокини қуйидаги психик ривожланиш давларига таснифлайди:

- 1) сенсомотор интеллекти - туғилгандан 2 ёшгача;
- 2) операциягача тафаккур даври - 2 ёшдан 7 ёшгача;
- 3) аниқ операциялар даври - 7, 8 ёшдан - 11, 12 ёшгача;

4) расмий операциялар даври.

Француз психологи **А.Валлон** эса ёш даврларини куйидаги босқичларга ажратади:

- 1) ҳомиланинг она қорнидаги даври;
- 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан 6 ойликкача;
- 3) ҳис-туйғу даври (эмоционал) - 6 ойликдан 1 ёшгача;
- 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан 3 ёшгача;
- 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан - 5 ёшгача;
- 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан - 11 ёшгача;
- 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан -18 ёшгача.

Рус психологиясидаги ёш даврларини табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингари психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи ортиб борди, шу боис ёш даврларини таснифлаш муаммоси ўзининг келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги вақтда ёш даврларини табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский психологларнинг ёш даврларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таяниб, ёш даврларини куйидаги босқичларга ажратади;

- 1. Чақалоқлик даври инқирози.**
- 2. Гўдаклик даври - 2 ойликдан 1 ёшгача. Бир ёшдаги инқироз.**
- 3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - 3 ёшдаги инқироз.**
- 4. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - 7 ёшдаги инқироз.**
- 5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача - 13 ёшдаги инқироз.**
- 6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача, 17 ёшдаги инқироз.**

Л.С.Виготский ўзининг ёш даврларини табақалаш назариясини илмий асослаб, таърифлаб бера олган. Олим энг муҳим психик янгиланишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ, бу мулоҳазаларда анча мунозарали, баҳсли ўринлар ҳам мавжуд. Умуман Л.С.Виготскийнинг ёш даврларини табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар тўғрисидаги мулоҳазали ва олга сурган ғоялари ҳозирги куннинг талабларига мосдир.

Д.Б.Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А.Н.Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида бирор фаолиятнинг устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли, назариянинг асосий моҳиятини

ташқил қилади. **Д.Б.Эльконин** ёш даврларини қуйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

- 1. Гўдаклик даври - туғилгандан 1 ёшгача - етакчи фаолият бевосита эмоционал мулоқот;**
- 2. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - етакчи фаолият предметлар билан нозик ҳаракатлар қилиш;**
- 3. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - ролли ўйинлар;**
- 4. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 10 ёшгача - ўқиш;**
- 5. Кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан 15 ёшгача - шахснинг интим (дилкаш, самимий) мулоқот;**
- 6. Катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик даври - 16 ёшдан 17 ёшгача; - етакчи фаолият - ўқиш, касб танлаш даври**

Д.Б.Эльконин таснифини кўпчилик психологлар томонидан эътироф этилса-да, бироқ унинг бирмунча мунозарали томонлари мавжуд. Умуман Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса ёш даврлари психологиясида муҳим ўрин тутди.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси **А.А.Люблинская** инсон камолотини ёш даврларга ажратишда фаолият нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидаги даврларни атрофлича ифодалайди:

- 1. Чақалоқлик даври - туғилгандан бир ойликкача;**
- 2. Гўдаклик даври - 1 ойликдан 1 ёшгача;**
- 3. Мактабгача тарбиядан аввалги давр -1 ёшдан 3 ёшгача;**
- 4. Мактабгача тарбия даври - 3 ёшдан 7 ёшгача;**
- 5. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11, 12 ёшгача;**
- 6. Ўрта мактаб ёши даври (ўспирин) - 13 ёшдан 15 ёшгача;**
- 7. Катта мактаб ёши даври-15 ёшдан 18 ёшгача.**

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси **В.А.Крутецкий** инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичларда иборатлигини таъкидлайди:

- 1. Чақалоқлик (туғилгандан 10 кунликкача);**
- 2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);**
- 3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);**
- 4. Боғчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);**
- 5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);**
- 6. Кичик мактаб ёши (7 ёшдан 11 ёшгача);**
- 7. Ўсмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);**
- 8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).**

Юқоридаги ҳар иккала тасниф пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганлигидан қатъий назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришта ожизлик қилади.

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуқлик, қарилик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида

назарий ва амалий маълумотлар етишмайди, Шунга қарамай улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳозирги замон психологиясининг йирик вакили **А.В.Петровский** инсон камолотига, шахснинг таркиб топишига ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ёндашиб, шахснинг шаклланишини қуйидаги босқичларда амалга ошишини таъкидлайди:

1. Илк болалик (мактабгача тарбия ёшидан олдинги давр) туғилганидан 3 ёшгача.

2. Боғча даври - 3 ёшдан 7 ёшгача.

3. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11 ёшгача.

4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик) даври - 11 ёшдан 15 ёшгача.

5. Юқори синф ўқувчиси (илк ўспиринлик) даври - 15 ёшдан 17 ёшгача.

АВ.Петровскийнинг таснифи мукамал бўлса-да, камолотнинг оралик босқичларини, уларнинг ўзига хос хусусиятларини ифодаламайди. Ваҳоланки, ўсиш ижтимоий қоидаларга мувофиқми ёки аксинча, қандай бўлишидан қатъий назар, ҳар иккала йўналишнинг ҳам оралик жабҳалари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Маълумки, ҳар бир ёш давр ўзига хос хусусиятлар билан белгиланади, буларга: оилада ва мактабда бола ҳолатининг ўзгариши, таълим ва тарбия шаклларининг ўзгариши ҳамда боланинг янги фаолият турлари, организмдаги айрим хусусиятларнинг етилиши сингари жараёнларни киритиш мумкин.

Ҳозирги замон психологиясида ёш даврларини шу нуқтаи назардан табақалаш мақсадга мувофиқдир:

1. Илк болалик даври - туғилгандан 3 ёшгача;

2. Боғча даври - 3 ёшдан 6, 7 ёшгача;

3. Кичик мактаб ёши даври - 6, 7 ёшдан 10, 11 ёшгача;

4. Ўрта мактаб ёши (ўсмирлик даври) - 10, 11 ёшдан 14, 15 ёшгача;

5. Илк ўспиринлик (коллеж ва лицей ўқувчилари)- 14, 15 ёшдан 17, 18 ёшгача.

Умуман, психологлар томонидан ёш даврларини табақалаштиришнинг пухта, илмий-методологик негизга эга бўлган қатор назариялари ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда улар онтогенетик қонуниятларни ёритишга катта ҳисса қўшиб, унинг назарий ва амалий муаммоларияи ҳал қилишда муҳим ўрин эгаллаб келмоқда. Бироқ, шундай бўлсада, ҳозир онтогенезни тўла ёритишга хизмат қила оладиган назариясини яратиш зарурияти мавжуддир.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Психик тараққиётнинг омиллари, шартлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақида маълумот беринг?

2. Психик тараққиёт ва таълимнинг ўзаро муносабати дейилганда нимани тушунасиз?

3. Психик тараққиётнинг қонуниятлари нималардан иборат?

4. Етакчи фаолият дейилганда нимани тушунасиз?

5. Ёш даврларини табақалаш ҳақидаги турли назариялар ҳақида маълумот беринг?

ТАЪЛИМ ПСИХОЛОГИЯСИ

8.1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти.

8.2. Ўқиш мотивлари.

8.3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари.

8.4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари. Мустақил тафаккурни ривожлантириш.

8.5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш.

8.6. Ўқув фаолиятини бошқариш

1997 йилда қабул қилинган "Таълим тўғрисида"ги қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"да шахс камолоти асосий масала сифатида эътироф этилган. Президентимиз *И.А.Каримов "Иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги барча ислохотларимизнинг пировард мақсади юртимизда яшайётган барча фуқаролар учун муносиб ҳаёт шароитларини таъмин қилиб беришдан иборатдир. Айнан шунинг учун ҳам маънавий жиҳатдан мукамал ривожланган инсонни тарбиялаш, таълим ва маорифни юксалтириш, миллий уйғониш ҳаясини руёбга чиқарадиган янги авлодни вояга етказиш давлатимизнинг энг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолади"*, деган эдилар.

Мактаб жамиятнинг ижтимоий институтларидан бири. Мактаб жамиятнинг бугуни эмас, балки келажакка йўналтирилган ривожини белгилайди. Мактабнинг мақсади таълим ва тарбиядир.

8.1. Ўқув фаолиятининг психологик моҳияти

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унда шахснинг психик жараёнлари шаклланади ва ривожланади, унинг асосида янги фаолиятлар юзага келади. Ўқув фаолияти инсоннинг бутун ҳаёти давомида намоён бўлувчи узлуксиз жараёндир.

Рус психологи *А.Н.Леонтьев* инсон фаолиятининг психик ва амалий шакллари мавжудлигини, бола онги айнан ўқув фаолиятида ўсишини таъкидлайди.

Д.Б.Эльконин эса ўқув фаолиятининг хусусиятларини кўрсатиб, уни моҳиятига, мазмунига ва ўзини намоён бўлиш шаклига кўра ижтимоийлигини таъкидлайди.

Ўқув фаолияти бу шундай фаолиятки, унинг натижасида аввало ўқувчида ўзгариш юз беради. Унинг маҳсули турли мотивлар асосида, қурилган бўлиши даркор. Бу мотивлар бевосита ўқувчи шахсининг ўсиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиши керак. Ўқув фаолияти таълим, ўқиш ва ўрганиш деган тушунчалар билан бевосита боғлиқдир. Таълим ўқитувчи ва ўқувчи ҳамкорлигидаги ўқув фаолияти, ўқитувчининг билим, кўникма ва малакаларини ўқувчиларга ўргатиш жараёнидир.

Таълим жараёни бевосита муайян ахборотни, ҳаракатларни, хулқ атворнинг шакллари ўзлаштиришга қаратилгандир. Ўқиш ва ўргатиш тушунчалари ўқув фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга, ўргатишга хизмат қилади.

Ўқув фаолиятининг беш элементи мавжуд:

1. *Ўқув мотивлари,*
2. *Ўқув топшириқлари.*
3. *Ўқув ҳаракатлари.*
4. *Ўқитувчининг назорати.*
5. *Ўқитувчининг баҳолаши.*

Д.Б.Эльконинни таъкидлашича, ўқув фаолиятининг шакллантирилиши бу фаолият айрим кишилар бажарилишини аста секинлик билан ўқувчининг ўзига ўқитувчининг иштирокисиз мустақил бажариш учун ўтказилишидир.

Таълим жараёни алоҳида ташкил этиладиган ҳамда бошқариладиган фаолият бўлиб, у ўқувчиларнинг ўқув фаолиятларини ташкил этади ва уларни бошқаради. Таълим жараёни беш элементдан иборат:

1. *Таълимнинг мақсади - нима учун ўқитиш керак?*
2. *Таълимнинг мазмуни - нимага ўқитиш керак?*
3. *Таълимнинг методлари, усуллари ва педагогик мулоқот йўллари.*
4. *Таълим берувчи.*
5. *Ўқувчи.*

Таълим жараёнини ташкил этиш: идеал ва амалий фаолиятнинг у ёки бу турини муваффақиятли ташкил этиш учун зарур бўлган ташқи оламнинг муҳим аҳамиятли хоссалари хусусидаги ахборотнинг ўзлаштирилиши:

- фаолиятнинг ана шу барча турлари таркиб топган усуллари ва жараёнларининг ўзлаштирилишига;

- мақсадга мувофиқ келадиган усуллар ва жараёнларни тўғри танлаш ва фойдаланишга боғлиқ.

Таълим жараёнининг муваффақияти:

1. *Мотивация.*
2. *Маълумот усуллари.*
3. *Маълумотнинг тушунарлилиги.*
4. *Хотира.*
5. *Маълумотни қўллаш.*

Таълим ва таълим жараёнида болани ривожланиш муаммоси психологик марказий масалалардан биридир. Таълим ва ривожланиш муаммосига доир қатор назариялар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан бири:

1. Ақлий хатти-ҳаракатлар, билимлар, малака ва кўникмаларни босқичма-босқич ривожлантириш назарияси (П.Я.Гальперин).

П.Я. Гальперин назарияси бўйича билимларни ўзлаштириш жараёни олти босқични бошидан кечириб, уларга:

1. *Мотивация.*
2. *Тушунтириш.*

3. *Моддий формадаги хатти-ҳаракатларни бажариш.*
4. *Баланд овозда хатти-ҳаракатлар ва вазифаларни бажариш.*
5. *Бажариладиган хатти-ҳаракатларни ички режада овоз чиқармай бажариш.*

6. *Фаолиятни фикран бажариш* киради.

Ушбу назарияда таълимнинг учта асосий турлари ажратилади:

- **биринчи турда** - хатти-ҳаракатларни ўзлаштириш хатолар билан кечади, берилаётган материал етарли даражада англанилмайди, таълим олувчи таълимнинг асл моҳиятини тушуниб етмайди;

- **иккинчи турда** - материални нисбатан дадил ва тула тушунилиши ва материал билан боғлиқ тушунчаларни ажратилиши билан характерланади;

- **учинчи тур** - тез, самарадор ва беҳато хатти-ҳаракатларни ўзлаштирилишини таъминлаб беради.

В.В.Давидов назарияси. Ушбу назария кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни илмий тушунчаларни ўзлаштирилишини тарғиб қилади. Бунда ўқувчилар томонидан таълим жараёнида назарий тушунчалар тизимини ўзлаштирилиши лозим бўлиб, бу ўз ўрнида хусусийдан умумий билимларга ўтилишни таъминлайди.

Қатор назариялар муаммоли таълим билан боғлиқ бўлиб, *Л.В.Заньков* ва *А.М.Матюшкин* томонидан олиб борилган тадқиқотлар таълимда муаммоли дарсларни ташкил этишга қаратилгандир.

Таълимнинг психологик асослари муаммоси кўпгина масалаларни камраб олади. Таълимнинг муваффақияти бир қатор психологик омилларга боғлиқ бўлади. Аввало ўқувчининг ўқишга бўлган муносабатига тўхтайлик. Бу муносабат диққатда, хис-туйғуларда, қизиқишлар ва иродада, шунингдек, шахснинг тутган йўлида намоён бўлади.

Таълим жараёни аввало ўқувчилар диққатини йўлга солишни талаб этади. Дарсларда кўргазмали қуроллардан, техник ва ЭҲМ воситаларидан фойдаланиш таълим олувчида ихтиёрсиз диққатни юзага келтиради. Таълим жараёнида таълим берувчининг вазифаси дарсда ишлаш ҳолатини юзага келтиришгина эмас, балки ўқувчиларнинг дарсда ўтиладиган материални идрок этишга тайёр туришларини кузатиш ҳамдир. Дарс жараёнида ўқувчиларнинг диққати ўзгариб туради. Ўқитиш жараёнида бу қонуниятларни назарда тутиш ва ўқувчилар диққатини материалнинг асосий жиҳатларига жалб этиш ҳамда уларни такрорлаш керак.

Таълим жараёнининг самарадорлиги кўп жиҳатдан ўқитувчи томонидан бериладиган кўрсатмаларга ҳам боғлиқ. Ўқитувчининг роли шундан иборатки, у ўқувчиларга тегишли установкани ҳосил қилиши, нимани вақтинча, нимани умрбод эсда олиб қолиши кераклигини, нимани бутунлай эсда олиб қолмасдан, фақат тушуниб олиш кифоя қилишини, нимани сўзма-сўз эсда олиб қолишни, ниманинг маъносини ўз сўзлари билан айтиб бериш учун эсда олиб қолиш зарурлигини курсатиб

ўтиши лозим. Кузатишлар кўрсатадики, бундай кўрсатмалар берилмаганда, ўқувчиларда кўпинча нотўғри тасаввурлар вужудга келади.

Ўқитишнинг эмоционаллиги таълимнинг муваффақиятлилигини таъминловчи омиллардан биридир. Таълим бериш жараёни эмоционал жараён. Агар ўқувчиларга берилаётган ахборот уларда ҳеч қандай ҳис туйғу уйғотмаса, уни ўқувчилар яхшилаб эсда олиб қолмайдилар. Гап ўқувчиларнинг психик ҳолатлари, яъни уларнинг муайян бир пайтдаги кечинмалари - ҳақида ҳам бориши керак, албатта. Улардаги қувончли, оптимистик кайфият ўқув фаолиятини жуда самарали қилади. Ўқувчилар эмоционал рухдаги материални дурустроқ ўзлаштириб оладилар.

Ўтказилган тажрибалар ўқувчилар ҳеч қандай ҳис-туйғу уйғотмайдиган материалга қараганда, эмоционал рухдаги материални яхшироқ эслаб қолишларини кўрсатади. Ўқитувчи ўқув жараёнининг эмоционал томони ҳақида ғамхўрлик қилиши керак. Бу муаммо жуда муҳим аҳамиятга эга. Чунки, биринчидан, таълимнинг мазмуни ниҳоятда мураккаблашиб, ҳажми эса ғоят катталашиб кетган, Унинг муваффақиятли ўзлаштирилишига эришиш учун ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини кучайтириши лозим, Ижобий туйғулар ўқув меҳнатининг самарадорлигига кучли таъсир этади. Ҳафсала билан бажарилган беғараз мунозара пайдо бўлади, баҳслашилади, бефарқ қараган ёки ундан ҳам бешбаттар, салбий муносабатда бўлган ишга эса ҳеч қандай ҳафсала бўлмайди.

Жамиятимиздаги меҳнат - ҳақиқий ижод, қувонч манбаи. Мактаб ўқувчиларида ўқув меҳнатига ижодий муносабат уйғотиб, меҳнатнинг ҳақиқий ижодга, қувонч манбаига айланишига кўмаклашиши керак.

Қадимда греклар жуда ажойиб иборани қўллайдилар: "Талаба тўлдирилиб турилиши керак бўлган идиш эмас, балки ёқиб турилиши лозим бўлган машъалдир". Бу фикрнинг тагида: чуқур маъно бор. Зеро, ўқитувчи биз юқорида таъкидлаб ўтган таълим методлари муаммоли таълим, қисман изланиш методи ва тадқиқот методларидан кенг қўлланиши керак. Таълим жараёнини бугунги кундаги асосий талабларидан бири эркин фикрловчи, мустақил тафаккурга эга бўлган шахсни шакллантириш бўлиб, юқорида айтиб ўтган методлардан фойдаланиш учқунлардан катта машъаллар пайдо бўлишини таъминлаб беради.

Таълим жараёнида ўқувчиларнинг билишга қизиқишлари ғоят катта роль ўйнайди. Маълумки, қизиқиш ўқувчиларнинг эмоционал безаги, бирор буюмни, бирор фаолиятни танлаш муносабати ва йўналишидир.

Маълумки, психологияда қизиқишнинг икки тури ўқувчиларнинг таълим жараёнида аниқланади. Биринчиси, бевосита қизиқиш, иккинчиси билвосита қизиқиш. Ҳар бир ўқитувчи ўз ўқувчиларида ўз фанига нисбатан билвосита қизиқишни таркиб топтиришга ҳаракат қилади. Қизиқишлар орқали ўқувчиларда таълимга актив муносабат намоён бўлади. Психологияда **қизиқиш** - бу шахснинг ўзи учун қимматли ёки ёқимли бўлган муайян нарса ёки ҳодисаларга муносабатидир. Қизиқишлар

шахснинг муҳим ва индивидуал хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади. Қизиқишлар ўқувчилар ҳаётида катта роль ўйнайди. Улар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи асосий турткилар - мотивларидир. Қизиқишлар мактаб ўқувчисига фан асосларини дурустроқ ўзлаштириб олишларига, ақлий қобилиятларнинг ўсишига, билим доирасининг кенгайишига имкон беради. Ўқитувчиларнинг вазифаси ўқувчини дастлаб қизиқтириб қолган ишнинг ўзи билан шуғулланишга мажбур қилиш эмас, балки ундаги қизиқишларни чуқурлаштириш ва кенгайтириш, таъсирчан қилиш, қизиқишларининг марказига айланиб қолган фаолият билан шуғулланиш истагига, майлига айлантиришдир.

Ўқувчиларнинг муайян мақсадни кўзлаб иш тутишида, кийинчиликларни енга олишида, ишдан чалғитадиган нарсалар билан шуғулланишдан ўзини тия олишида, унда ўқишга иштиёқ таркиб топтиришда намоён бўладиган ирода таълим жараёнида алоҳида аҳамият касб этади.

Умумий психология курсидан маълумки, ирода бу шахснинг ўз олдига қўйган мақсадининг аниқлиги, уни амалга ошириш учун интилиши, мақсад йўлида маълум бир қарорга келиш тезлиги ва уни ўз вақтида ижро этиши билан белгиланадиган сифатидир. Таълим жараёнида ўқув материалига бўлган диққатнинг барқарор бўлишида иродавий зўр беришнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Таълимда ирода ўқувчида мактаб ва уйда ўтказиладиган машғулотларга тайёр туришда намоён бўлади. Ўқув материални ўрганиш -эслаб қолиш ва ўқувчининг иродавий зўр беришганига боғлиқ. Ирода ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятларида - масалани ечишга, қуйилган саволга жавоб топишга ва ҳоказоларга интилишида намоён бўлади. Улар ўқувчиларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилишда ҳам таркиб топади.

Психологлар олиб борган тадқиқотларда ўқувчилар томонидан берилган материалнинг ўзлаштирилиши кўп жиҳатдан ироданинг тарбияланишига боғлиқдир. Иродавий активлик таълимнинг зарур шартидир.

Таълим жараёнида билиш жараёнларини шакллантиришга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро билиш жараёнлари жуда мураккаб фаолият бўлиб, унда жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга, абстракт тафаккурдан амалиётга ўтилади, ана шундан сўнг объектив ҳақиқат билиб олинади. Бинобарин, биз биринчи навбатда кўриб чиқишимиз лозим бўлган нарса ўқув материални идрок қилиш жараёнидир. Умумий психология курсидан маълумки, идрок бу нарса ва ҳодисаларни сезги органларига таъсир этиши натижасида уларнинг киши психикасида яхлит образини пайдо бўлиши бўлиб, идрок этиш жараёни таълимда турли формаларда ўқитувчининг оғзаки ҳикоя қилишида, суҳбат ўтказишида, лекция ўқишида, кинодарс, телевизион парча, схемалар ва кўргазмали қуроллар кўрсатиш, экскурсиялар ўтказиш, ўқувчининг ўзига дарсликлар ҳамда бошқа қўлланмаларни ўқитиш тарзида ўтиши мумкин. Шунини алоҳида

таъкидлаш лозимки, идрокни таркиб топтиришда ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ниҳоятда муҳимдир.

8.2. Ўқиш мотивлари

Мотив - инсон хулқ-атворининг ички барқарорлиги, ҳаракатга ундовчи тушунчадир.

Мотивация эса хулқ-атвори психологик ва физиологик бошқаришнинг динамик жараёни бўлиб, унга ташаббус, йўналганлик ташкилотчилик, қўллаб-қувватлаш киради. Таълим жараёнида ўқиш мотивлари *"нима учун, "нимага?", "қандай мақсад билан"* каби саволлар асосида юзага келади. Мотивлар биринчидан, ўқув фаолиятига ундаса, иккинчидан, мақсадга эришиш учун зарур йўл ва усуллар танлашга ёрдам беради. Ўқув фаолиятида ўқув мотивлари ўқувчилар томонидан танланиб, улар ўқувчининг мақсади, қизиқиши, келажак режалари билан бевосита боғлиқ бўлади. Ёш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув мотивлари турли ёш давларида турлича бўлади.

Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга қўйидагилар киради:

1. **Ички манбалар:** Улар инсоний туғма ёки орттирилган эҳтиёжлари билан белгиланади. Улардан энг муҳими туғма информацияга бўлган эҳтиёждир. Орттирилган эҳтиёжлар эса гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

2. **Ташқи манбалар:** Улар шахснинг ижтимоий ҳаёт шарт шароитлари билан белгиланади. Талаблар уларнинг биринчиси бўлиб, жамият, боғча, мактаб, оила ва маҳалла улардан жуда кўп ишларни амалга оширишни талаб қилади.

3. **Шахсий манбалар:** бу шахснинг қадриятлари системаси, установакалари ва ғояларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятнинг кетишига таъсир этиб таълим жараёнининг мотивациясини ташкил этади.

В.А.Крутецкий ўспиринларда учрайдиган мотивларнинг қўйидагиларини алоҳида ифодалайди:

а) *Бирор ўқув фанига қизиқиш; б) Ватанга фойда келтириш истаги;*
в) *Шахсий қобилиятини рўқач қилиш; г) Оилавий анъаналарга риоя қилиш; д) Дўст-биродарларга эргашиш; е) Моддий таъминлаш ва ҳоказолар.*

8.3. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари

Таълим жараёнининг натижаси ўзлаштириш, ички ва ташқи фаолиятни мақсадга мувофиқ равишда ўзгартиришдир. Таълим бир одамнинг бошқасига билим ва кўникмалар беришидир. Билим, кўникма ва малакалар таълим жараёнининг натижасидир. Билимларни ўзлаштириш жараёни муаммоси *П.Я.Гальперин* ва *Н.Ф.Тализина* томонидан ўрганилган. Улар ақлий хатти-ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назариясини

ишлаб чиққанлар. Муаллифлар ақлий хатти-ҳаракатларни моддий ҳолда ташқи нутқ ёрдамида ҳамда ақлий шаклда, фикрда намоён бўлишини изоҳлаб бердилар. Ақлий хатти-ҳаракатларнинг *биринчи босқичи* расм, схема, диаграмма ва шартли белгилар тарзида ўз ифодасини топади. Ақлий хатти-ҳаракатларнинг *иккинчи босқичи* кўргазмалардан олган тасаввурлари тўғрисида ўқувчиларнинг овоз чиқариб, фикр юритишидан иборатдир. *Учинчи босқич* эса, субъект онгида тасаввур, тушунча, қонуният, хосса, хусусият, операция, усул тариқасида намоён бўлади. Маълумки, ўқувчиларга таклиф этиладиган ахборотлар ақл бовар қилмайдиган даражада тезлик билан кўпайиб бормоқда. Шунингдек, уларнинг жуда тез эскириб қолиб, янгилашни тақозо этиши ҳам ўз-ўзидан маълум бўлмоқда.

Тўртинчи босқичда бажарилган хатти-ҳаракатлар ички режада овоз чиқарилмай бажарилади.

Бешинчи босқичда эса фаолиятни фикран бажаришга ўтилади.

Бундан равшан кўриниб турибдики, материални асосан ёдлаб олиш ва хотирада сақлаб қолишга асосланадиган таълим ҳозирги талабларга қисман жавоб бермоқда. Ўқувчиларга ҳамиша янгиланиб турадиган ахборотни мустақил равишда ўзлаштириб боришга ва ўқишни битириб кетганидан кейин, кишига жадал суръатлар билан ўсиб бораётган фан-техника тараққиётидан орқада қолиб кетмаслик имкониятини берадиган қобилиятлар тараққиётини берувчи тафаккур сифатларини таркиб топтириши муаммоси биринчи ўринга чиқиб бормоқда. Таълим жараёнида ўзлаштиришнинг муваффақияти қуйидагиларга боғлиқ:

1. *Таълим мазмунига.*
2. *Ўқув режалари, дастурлари, дасрликлар ва ўқув қўлланмаларининг мавжудлигига;*
3. *Таълим методикаларини такомиллашганлиги;*
4. *Ўқитувчи маҳоратига;*
5. *Ўқувчининг индивидуал психологик хусусиятларига.*

Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, турли индивидуал типологик хусусиятларга эга ўқувчилар учун таълимнинг ягона қулай, оптимал шароитларини яратиш мумкин эмас, аммо ўзлаштиришнинг самарадорлигини оширишда муаммоли таълим, ноанъанавий таълим усуллари қўллаш муҳим аҳамиятга эгадир.

8.4. Таълимнинг ноанъанавий усуллари.

Мустақил тафаккурни ривожлантириш

Таълим оловчиларнинг таълим фаолиятига кура таълимнинг қуйидагача методлари ажратилади:

1. ***Тушунтирув-курсатмалилик методи*** - бу метод репродуктив метод бўлиб, унда фаолият ўқитувчи томонидан олиб борилади, ўқувчилар таълим жараёнида билим оладилар, танишадилар. Бу метод жуда кенг тарқалган методлардан бири бўлиб, уни такомиллаштирилган усуллари мавжуд, бу - программалаштирилган таълимдир.

2. **Репродуктив метод** - ўқувчи фаолият курсатиб, унда ўқувчига берилаётган билимни қайта хотирада тиклаб, олинган билимни нусха сифатида қабул қилади.

3. **Муаммоли таълим методи** - ўқитувчи томонидан ташкил этилиб, у продуктив характерга эгадир. Ушбу метод орқали ўқувчи билим ва малакаларини шакллантиради. Ушбу методнинг такомиллаштириш йўлларида бири ишчан ўйинларни ташкил этишдан иборатдир.

4. **Қисман изланиш методи** - ўқитувчи назорати остида ташкил этиладиган метод бўлиб, у продуктив характерга эга, бунда ўқувчи ижод қилади.

5. **Тадқиқот методи** - ўқитувчи илм ёрдамисиз ташкил этиладиган таълим методи бўлиб, у ўқувчининг мустақил изланиши, фикрлаши ва билимлар трансформациясини талаб этади.

Таълим жараёни ташкил этишнинг ўзига хос методларидан бири *ишчан ўйинлардир*. Ишчан ўйинлар муносабатлар системасини моделлаштириш, фаолият характеристикасини ташкил этишга ёрдам беради.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да таълим жараёнига янги педагогик технологияларни киритиш таъкидланади. **Педагогик технология** - бу таълим жараёнига системали ёндашув бўлиб, унда таълим жараёнининг ташкил этишда техника ва инсон имкониятлари ҳисобга олинади ва уларнинг ўзаро муносабати таълимнинг оптимал формалари яратилишига замин бўлади.

Педагогик технологияларни қуйидаги таркибий қисмларга бўлиш мумкин;

- *Таълим-тарбия иштирокчилари шахсига қўйиладигал ижтимоий талаблар;*

- *Ҳамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги;*

- *Таълим жараёнининг мақсади, мазмуни, моҳияти, амалга ошириш воситалари;*

- *Таълим жараёнини дифференциациялаштириш;*

- *Ижодийлик.*

Президентимиз И.А. Каримов айтганидек - «Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади»

Ўқувчини мустақил таълим олишга ўз-ўзини ривожлантиришга тайёрлаш бугунги кун мактабининг асосий вазифасидир.

Таълим жараёнида ўқувчининг мустақил таълим олишини фаоллаштириш зарур. Мустақил таълим масалани қўйилиши, ечиш, ўз-ўзини назорат ва баҳолашнинг йўлларида ўқувчи томонидан танланиши ва бажарилиши билан характерланади.

Ўқувчиларда мантиқий тафаккурни ривожлантириш учун фикрлаш хусусиятларини шакллантириш зарур. Фикрлаш операциялари асосида дарс жараёни фаоллаштирилади. Бу ўқитувчининг: *«Нима учун?», «Қандай мақсадда?», «Сабаблари қандай?», «Натижа нима учун шундай бўлди?»*

сингари саволларнинг муҳокамаси орқали амалга оширилиши мумкин. Ўқитувчиларни эвристик, муаммоли вазиятларга тортиш, танқид, гумон ҳолатларини муҳокама қилиш, улардаги муаммоларни мустақил ҳолда топиш ва уларни ечиш учун ўз лойиҳаларини тузиш ва ҳимоя қилиш ўқувчилар тафаккурининг маънодор ва унумдор бўлишига хизмат қилади.

"Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" (1997 йил) таълим муаммолари олдига мустақил фикрловчи шахсни шакллантириш муаммосини қўйганди.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек: ўқитувчининг бош вазифаси ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини кўпинча яхши тушунамиз, лекин афсуски, амалда, тажрибамизда унга риоя қилмаймиз.

Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак, аммо, билим ўз йулига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлик.

Ҳозирги замон ўқув муассасаларининг вазифаси ёш авлодни мустақил фикрлашга ўргатишдир. Албатта, фикрлашда ҳам индивидуал фарқлар мавжуд. Фикрлашни билиш - бу инсоннинг ақлидир.

Ақлнинг қуйидаги сифатларини ажратиш мумкин:

1. Мазмундорлик (бойлиги, чуқурлиги, ҳукмга бойлиги).
2. Фикрлашнинг кенглиги (кенг ва тор) ва чуқурлиги, назария ва амалиётнинг узвийлигига боғлиқдир. Амалиёт, ҳукмнинг тўғрилиги мезонидир.
3. Фикрлашнинг мустақиллиги - умумий тажрибани қўллай олиш, шахсий фикрга эга бўлиши, тажрибага муносабат билдириш.
4. Ақлнинг ташаббускорлиги.
5. Ақлнинг эгилувчанлиги, вазифани стандарт ечишдан қочиш.
6. Ақлнинг танқидийлиги, ўз ишини аниқ баҳолай олиши, уни ўлчаш.
7. Ақлнинг маҳсулдорлиги.
8. Фикрнинг кетма-кетлиги.
9. Тафаккурнинг тезлиги.

Қуйиди ақл ҳақида айрим олимлар ва арбобларнинг фикрлари келтирилган. *"Улуғ ақл эгалари ўз олдларига мақсад қўядилар, қолган одамлар ўз истаклари ортидан эргашадилар"* (Вашингтон Ирвинг).

"Ақл - бу яхши ташиқил этилган билимлар тизимидир" (К.Д.Ушинский).

Юқорида айтиб ўтилган барча сифатлар ёш ўзгарган сари ўзгариб боради. Ижодий ишда фикрлашнинг мустақиллиги ва танқидийлиги зарур бўлиб, у ақлий фаолиятнинг продуктивлигини таъминлайди.

8.5. Кўникма ва малакаларни шакллантириш

Кўникма ва малакаларни шакллантириш билимларни ўзлаштирибгина қолмай хилма-хил кўникма ва малакаларни ҳосил қиладилар.

Кўникма - машқ қилиш натижасида юзага келган хатти ҳаракатларнинг автоматлашган усули. Физиологик жиҳатдан кўникма бош миyanинг катта ярим шарлари пўстлоғида ҳосил бўлиб, вақтинчалик нерв боғланишларининг барқарор тизимининг функциясини таъминлайди. Динамик-стереотипларни яратиш шароитлари бир вақтнинг ўзида автоматлашган акт билан мураккаб аналитик-синтетик фаолиятни юзага келтиради. Бунинг натижасида нафақат кўникмалар, балки малакалар ҳам юзага келади.

Малака - олдинга қуйилган мақсад ва хатти-ҳаракат шароитидан келиб чиқадиган муваффақиятли ҳаракатлар усулидир. Малакалар хатти-ҳаракатнинг мақсад ва конкрет шарт-шароитларига тегишли бўлган ҳолда доимо суянади. Одам ишни қанчалик яхши билса, уни шунчалик малакали амалга оширади ва ундан фойдаланади.

Кўникма ва малакалар хатти-ҳаракат услуби бўла туриб, маълум фаолият турига қараб ишлаб чиқариш, ўқув, ижтимоий, спорт, ташкилий, техник фаолият, илмий фаолият, санъат соҳасидаги кўникмалар ва бошқалар бўлиши мумкин. Лекин, барча фаолият турларида кулланиладиган кўникма ва малакалар мавжуд: булар ҳаракат, сенсор, ақлий кўникма ва малакалардир. Ҳаракат кўникмаларига жисмоний меҳнат, спорт ва ўқув кўникмалари {хат ёзиш, тез ўқиш ва ҳоказо) киради.

Сенсор кўникма ва малакаларга ўлчов, ёруғлик, овоз ва символик маълумотларни тез ва тўғри қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ва бошқариш марказларида такрорлаб боришлар киради.

Ақлий кўникма ва малакаларга — кузатиш усуллари, малакаларни ривожлантириш, оғзаки ва ёзма ҳисоб-китобни ишлаб чиқиш, ҳаракатларга йўналтириш, китоб билан ишлаш, архив материалларини йиғиш, илмий тажриба ўтказиш ва ҳоказо, кўникмалар машқ натижасида юзага келади, яъни бунда мақсад сари йўналтирилган (доимий) қайтариш мустаҳкамлашга олиб келади ва самарали усуллар асосида қайта-қайта қайтарилиши амалга оширилади.

Инсон томонидан эгалланган кўникма ва малакалар янги кўникмаларни шакллантиришига таъсир кўрсатади.

Қонуниятлар:

1. Кўникманинг ҳосил бўлишининг нотекис жараёни. Бу машқларнинг эгри графигида намоён булади.

2. Кўникмаларнинг кўчиши. Ижобий кўникмаларнинг янгиларини шаклланишига таъсири кўчиш дейилади. Кўникмалардаги салбий таъсир эса интерференция деб аталади, бунда эски кўникма янгисининг шаклланишига ҳалақит беради.

3. Прогрессив ва регрессив кўникма — бу кўникмалар узоқ вақт микдорида хизмат қилиши учун ундан фойдаланиш лозим. Акс ҳолда деавтоматлаштириш юзага келиб, зарур ҳаракатлар ўз тезлиги, янгиллиги, аниқлиги ва автоматлаштирилган ҳаракатларни таъминловчи хусусиятларини йўқотади.

Одатлар - бу шундай хатти-ҳаракатларки, улар ўз-ўзидан, автоматик тарзда юз беради. Одатларнинг инсон маданий ва алоқий ҳулкидаги аҳамияти каттадир.

8.6. Ўқув фаолиятини бошқариш

Бошқарув бу шундай йўналтирувчи кучки, у инсонлардаги ижодий потенциал имкониятларини оладиган шароитларни юзага чиқаришни мақсад қилиб қўяди. Шундай экан, ўқитувчининг таълим тарбия жараёнини тўғри ва оқилона бошқара олиши ўқувчи шахси камолотида ниҳоятда каттадир.

Фаолиятдан кутиладиган натижа психологияда мақсад дейилади. Ўқув жараёнининг бошқарилиши иккита асосий мақсадни кўзда тутди. Улардан биринчиси, ўқув жараёнини тўғри ташкил эта олиш, иккинчиси эса ўқувчиларнинг шахсий қизиқиш ва эҳтиёжларини қондиришдир. Ана шу мақсадлар бошқаришнинг вазифаларини белгилаб беради, Демак, ўқув жараёнини бошқаришнинг:

- *биринчи вазифаси* ташкилий бўлиб, ўқувчиларнинг таълим ва тарбияси бўйича ижтимоий буюртмаларни қондириш;

- *иккинчи вазифаси* - бевосита ўқувчининг қизиқиши ва талабларини қондиришга йғуналтирилган ҳолатдаги ижтимоий вазифадир. Шунингдек, бу вазифа ўқитувчиларнинг кўтаринкилик, яхши кайфият ва ўқув жараёнидаги ишчанликни юзага келтиришини ҳам ўз ичига олади. Афсуски, кўп йиллар давомида бошқаришнинг ана шу ижтимоий вазифасига жуда кам эътибор берилган.

Бошқарувнинг иккинчи вазифаси бу ижтимоий-психологикдир. Бу вазифа ўқувчиларда самарали фаолият учун зарур бўлган ижтимоий психологик ҳолат ва хусусиятларни ривожлантиришга қаратилгандир. Бу ҳолат ва хусусиятлар ўқувчиларни ўзаро жипслаштириш, назорат, ўз-ўзини бошқариш, шунингдек, мустақил таълим олишларини ривожлантиришдан иборатдир.

Ўқув жараёнини бошқариш учун қуйидаги таркибий қисмларни эгаллашлари лозим:

1. Берилган ўқув топширигини ечиш учун воситалар танлаш.
2. Топшириқларни ечиш жараёнида ўз-ўзини назорат қилиш.
3. Ўзлаштирилган билимлар, малакалар, кўникмалар сифатини баҳолаш.
4. Ўқув топшириқларини бажарилганлигини текшириш.
5. Ўз олдига мақсад қўя олиш.
6. Турли белгилар билан предметнинг ички муносабатлари мувофиқлигини кўра олиш.

Ўқитишнинг иккита усули мавжуд. Бир **анъанавий ўқитиш усули** бунда ўқитувчи муаммони белгилайди, вазифаларни аниқланади ва муаммони ечиб беради. Ўқувчи эса масалани ечиш йўллари эслаб қолади ва уни ечишни машқ қилади. Бунда ўқувчиларда репродуктив тафаккур шаклланади.

Ривожлантирувчи таълим ўқитишнинг **муаммоли усулида** ўқитувчи ўқувчиларнинг билиш жараёнларини бошқаради, уни ташкил этади ва назорат қилади. Ўқувчи эса муаммони тушунади. Уни ечиш йўллари кидиради ва уни ечади. Бундай ҳолларда ўқувчи тафаккурининг махсулдорлиги ошади ва унинг мустақиллиги ривожланади.

Ўқувчининг ўқишга бўлган қизиқишини ривожлантириш учун ўқитувчи қуйидаги қоидаларга таяниши лозим:

1. Ўқув жараёнини шундай ташкил этиш лозимки, бунда ўқувчи фаол ҳаракат қилиши, мустақил изланиши, янги билимларни ўзи кашф этиши ва муаммоли характердаги масалаларни ечиш учун шароит излаши керак.

2. Ўқувчиларга бир хил ўқитиш усуллари ва бир турдаги маълумотларни беришдан қочиш керак.

3. Ўргатилаётган фанга нисбатан қизиқишнинг намоён бўлиши учун айти шу фан ёки билим, ўқувчининг ўзи учун қанчалик аҳамиятли ва муҳим эканлигини билиши керак.

4. Янги материал қанчалар ўқувчи томонидан аввал ўзлаштирилган билимлар билан боғлиқ бўлса, у ўқувчи учун шунчалик қизиқарли бўлади.

5. Ҳаддан зиёд қийин материал ўқувчида қизиқиш уйғотмайди. Берилаётган билимлар ўқувчининг кучи етадиган даражада бўлиши лозим.

Ўқитувчи ўрганилаётган мавзу ёки билимининг аҳамиятини кўрсатиш, ўқувчининг ўқув фаоллигини ошириш учун қизиқарли мисоллар, ақлий ўйинлардан кенг фойдаланиши лозим, Лекин, таълимдаги ҳар бир бериладиган билим ёрқин, қизиқарли бўлавермайди. Шунинг учун ўқувчиларда ирода, қатъийлик, меҳнатсеварлик каби хислатларнинг камол топтирилиши ниҳоятда зарурдир. Ана шу хислатлар ўқувчининг келгусида ўз-ўзини назорат қилишга, ўз-ўзини баҳолашга ва мустақил таълим олишга асос бўлиши керак.

Такрорлаш ва муҳокама қилиш учун саволлар.

1. Ўқув фаолияти ва унинг элементлари нималардан иборат?
2. Таълим жараёнида билимларни ўзлаштириш нимага боғлиқ?
3. Ўқиш мотивлари ва мотивацияга изоҳ беринг,
4. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбаларига нималар киради?
5. Билимларни ўзлаштириш жараёни ва унинг психологик компонентлари нималардан иборат?
6. Таълим фаолиятига кўра таълимнинг қандай методларини биласиз?
7. Кўникма ва малакалар таълим жараёнида қандай шакллантирилади ?
8. Ўқув фаолиятини бошқариш деганда нимани тушунасиз?

ТАРБИЯ ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида.
2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт шaroитлари.
3. Тарбия методлари ҳақида ва унинг мақсади, мазмуни ҳақида (муҳокама, ишонч билдириш, тушуниш, ҳамдардлик билдириш, рағбатлантириши танқид ва бошқалар.)
4. Тарбиявий тадбирлар, байрамлар, қадриятлар, урф-одатлар, удумлар тарбия шакли сифатида.
5. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар.
6. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари.

9.1. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш - шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиш сифатида

Тарбия психологияси мақсадга мувофиқ равишда ташкил этилган педагогик жараён шароитида инсон шахси шаклланишининг қонуниятларини ўрганади. Тарбия ҳар қандай жамиятнинг муҳим вазифасидир.

Тарбия - бу шахснинг ижтимоий, маънавий ва ишлаб чиқариш фаолиятига тайёрлаш мақсадида унинг маънавий, жисмоний камолотига мунтазам равишда таъсир кўрсатиш жараёнидир.

Президентимиз **И.А.Каримов**. *«Таълимнинг янги модели жамиятда мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Ўзининг қадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз»* деб таъкидлаганларидек, «Таълим тўғрисида» ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» бугунги кунда шахс тарбиясига жиддий эътиборни қаратмоқда.

Тасаввур қилинг, илмми, катта ихтироларга қурби етадиган, қонунларни яхши ўзлаштирган мутахассис - маънавийтсиз, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлса нима бўлиши мумкин? У ўз манфаатини уйлайди, Ватан учун бирор нарса қурбон қила олмайди, чунки у худбин. Унда меҳр-оқибат,

фидойилик, ватанпарварлик, миллий ғурур йўқ. У мухтожларга ёрдам бермайди, чунки унда тарбия шаклланмаган.

Одамнинг ўзини англаши ўз навбатида шахснинг муҳим белгиси ҳисобланади. Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш - маълумки, одам онгининг юксак белгиларидан бири - унинг ўзини англашидир. Одам ўз теваарак-атрофидаги оламни билувчи ва оламга таъсир этувчи субъектдир. Одамнинг идрок этадиган, тасаввур қиладиган нарсалари унинг учун объектдир. Ана шу нуқтаи-назардан олганда, одамнинг ўзини англаши субъектив равишда ўзини **мен** деб ҳис қилишида ифодаланади.

Одам ижтимоий зот бўлганлигидан унга ўзлигини англаш қобилияти хосдир. Фақат ижтимоий ҳаётда, ўзга кишилар билан қиладиган ҳар турли муносабатларда одамнинг ўзини англаши, ўзини «мен» деб билиши вужудга келади ва тараққий этади. Одам ўзини алоҳида шахс сифатида ким деб билиши, ўзининг ўтмиши ва келажагини англаши, ўз ҳуқуқ ва бурчини англаши ва ниҳоят ўзининг фазилат ҳамда камчиликларини англаши ўзини англашига киради.

Инсоннинг табиатини ўзгартирадиган, унинг шахсини таркиб топишига таъсир қиладиган куч ижтимоий омиллар ёки бошқа қилиб аштанда, жамият ишлаб чиқариш кучлари ҳамда ишлаб чиқариш муносабатларининг усиши ва ўзгаришидир. Бундан ташқари яна инсон шахсининг таркиб топишига таъсир қилувчи кучли омил инсон орттирган тажрибаларнинг тарбия воситаси орқали болаларга берилишидир. Шундай қилиб, инсон шахси жуда мураккаб психологик категория бўлиб, у кишининг индивидуал ҳаёти давомида маълум конкрет омилларнинг таъсири остида секин-аста таркиб топади. Илмий манбаларга қараганда **инсон шахси учта омил таъсирида таркиб топади. Улардан биринчиси**, одам туғилиб ўсадиган ташқи ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлса, **иккинчиси**, одамга узоқ муддат давомида системали бериладиган ижтимоий таълим тарбиянинг таъсиридир ва ниҳоят, **учинчиси** одамга наслий йўл билан берадиган ирсий омилларнинг таъсиридир.

Инсоннинг психик тараққиётида ва шахсий сифатларининг таркиб топишида ташқи, ижтимоий муҳит ва тарбиянинг роли ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Лекин, инсон шахсининг таркиб топиши, юқорида айтиб ўтганимиздек, фақат шу иккита факторга эмас, балки учинчи бир факторга ҳам боғлиқдир.

Ҳозирги кунда халқимиз орасидан етишиб чиққан истеъдодли олимлар, муҳандис-иختирочилар, ёзувчи ва шоирлар, давлат ва жамоат арбоблари, истеъдодли артистлар, рассомлар ва бошқа кишиларимизга наслий йўл билан берилган барча имкониятларнинг рўёбга чиқиши учун ҳар қандай шароит майдонга келганлигини далили бўла олади.

Болалар мактаб ёшига етгач, шахс шаклланишининг янги мазмуни бошланади. Кичик мактаб, ўсмирлик ва катта мактаб ёши давларида шахс шаклланишининг юқори босқичи намоён бўлади.

Инсон шахсини ўрганиш масаласи билан фалсафа, психология, педагогика каби фанлар шуғулланади. Ҳозирги даврда инсои муаммоси аниқ ва гуманитар фанларнинг умумий тадқиқот объектига айланиб бормоқда. Шунга қарамасдан, бир томондан, инсонни ўрганишда дифференциация ҳодисаси юз бермоқда, иккинчи томондан, инсон таракқиётининг синтетик тавсифи бўйича интеграция ҳолати кўзга ташланмоқда. Инсон бир қатор фанларнинг тадқиқот объекти эканлигини тасаввур этиш учун уни биосоциал ва социобиологик жиҳатдан ўрганиш мақсадга мувофиқ, Маълумки, инсон ҳаёти ва фаолиятининг операционал (ўқув, операция, ҳаракат, малака) механизми унинг онтогенезида функционал механизмга ўсиб ўтади, бинобарин, унда комиллик белгиси шаклланади, натижада у камолот чўққисининг муайян даражасига эришади.

Инсон - жамият - табиат - турмуш муносабатларини текширган рус олимлари С.Л.Рубинштейн, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев одамнинг улар билан ҳар хил турдаги ва кўринишдаги каузал, структуравий, функционал, фазовий ва маконий алоқалар тизими мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар.

Биринчидан, инсон у ёки бу алоқалар тизимига биноан биологик маҳсули «*Homo Sapiens*» сифатида ўрганилади.

Иккинчидан, тарихий жараённинг ҳам объекти, ҳам субъекти тариқасида шахс тадқиқ этилади.

Учинчидан, индивид муайян кўламда ўзгарувчан, таракқиётнинг генетик дастурига асосланувчи алоҳида хусусиятли жонзот тарзида илмий жиҳатдан текширилади. Инсонни жамият ишлаб чиқаришининг етакчи таркиби, билиш, коммуникация ва бошқарув субъекти, тарбия предмети сифатида тадқиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга.

XXI асрда ҳам одам индивид, шахс, субъект, комил инсон сифатида талқин қилинишда давом эттирилмоқда, лекин ҳар бир тушунча моҳиятида сифат ўзгаришлари юз бериши мумкин.

Одамга индивид сифатида тавсиф беришда унинг ёш даври, жинсий ва индивидуал-типологик хусусиятларига асосланилади. Ёш давр сифатлари онтогенетик эволюция босқичларида изчил равишда намоён бўлади ва такомиллашув жараёнида ўз ифодасини топади жинсий диморфизм хусусияти эса уларга мос тушади. Ёш, жинсий ва индивидуал типологик хусусиятлар сенсор, мнемик, вербал ва мантиқ психофизиологик функциялари динамикаси ҳамда органик эҳтиёжлар тузилишини аниқлайди. Индивиднинг бу хусусиятларини иккиламчи деб атаб, уларнинг интеграцияси темпераментида ва туғма майлларда ифодаланилишини таъкидлаб ўтиш жоиз. Юқоридаги сифатлар ривожининг муҳим шакли онтогенетик эволюциядан иборат бўлиб, улар филогенетик дастурга асосланиб ҳукм суради. Ёш ва индивидуал ўзгарувчанлик инсониятнинг ижтимоий-тарихий таракқиёти таъсири остида ҳар хил кўринишда намоён бўлади. Индивиднинг динамик хусусиятларига шахснинг ижтимоий

сифатлари таъсир этиб, унинг индивидуал ўзгарувчанлиги омилини кучайтиради.

Инсоннинг шахс сифатида тавсифлашнинг муҳим лаҳзаси, унинг динамик хусусиятлари ҳисобланиб, жамиятдаги статуси (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, яъни унинг жамиятда эгаллаган ўрни) орқали ифодаланади. Статус негизда доимий ўзаро алоқалар тизими ётади. Ролнинг ижтимоий функцияси муайян мақсадларга ва қадриятларга йўналганлик шахсни фаоллаштиради. Статус, роль, қадриятга йўналганлик шахс хусусиятларининг бирламчиларини ташкил этади ва унинг тузилишида асос бўлиб хизмат қилади. Шахснинг таърифи хулқ мотивацияси хусусияти ва ижтимоий феъл атвор тузилишини белгилаб, унинг таркибидан иккиламчи аломатлар сифатида жой эгаллайди. Шахснинг бирламчи ва иккиламчи сифатларининг ўзаро таъсирини бирлаштирувчи юксак самара тарзида инсон характери ва майллари юзага келади. Инсоннинг шахсий хислатларини ривожлантирувчи асосий шакл - унинг жамиятдаги ҳаёт йўли ва ижтимоий таржимаи ҳоли ҳисобланади.

Индивид, шахс ва субъект тараққиётининг тадқиқотида қуйидаги ҳолатларга эътибор қилиши зарур:

- инсон ривожининг асоси ҳисобланган омиллар ва шарт шароитлар (ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, педагогик ва яшаш муҳити омиллари);

- инсоннинг ўзига тааллуқли, асосий тавсифлар, унинг ички қонуниятлари, механизмлари, эволюция босқичи, барқарорлашуви ва инволюция;

- инсон яхлит тузилишнинг асосий таркиблари, уларнинг ўзаро алоқалари, шахснинг ташқи таъсирларга жавоби ва муносабати, тараққиёт жараёнида уларнинг такомиллашуви кабилар.

Уч хил хусусиятли тадқиқот дастурининг таркибий қисмлари инсоннинг амалий ва назарий фаолиятининг мезонлари ҳисобланади. Чунки, фаолиятда яшаш муҳити тарихий тажрибани эгаллаш интериоризация ва экстериоризация амалга ошади.

Одамнинг мақсадга қаратилган ижтимоий фойдали фаолияти процессида ҳаётий деб аталадиган механизмлари ва онгли фаолиятининг функционал системаси процесслари юзага келади. Ана шулар туфайли одам билимларни, кўникма ва малакаларни, кишининг социал тажрибаларини ўзлаштирибгина қолмай балки ўзининг идроки, тафаккури, ҳаёли, ҳиссиётлари ва иродасини бир сўз билан айтганда, воқеликка бўлган онгли муносабатини ҳамда ўз ҳаракатлари ва хулқ-атворининг мотивларини таркиб топтиради.

Шахснинг барча хусусиятлари, муносабатлари ва хатти ҳаракатлари шахснинг ҳаёти фаолиятида маълум ролни бажарувчи ва ҳар бири мураккаб қурилмадан иборат бўлган ҳамда шартли равишда тўртта ўзаро мустаҳкам боғланган функционал босқичларга бирлаштирилади:

Биринчиси - бошқарув тизими;

Иккинчиси - стимуллаштириш тизими;

Учинчиси - стабилизациялаш тизими;

Тўртинчиси - индикациялаш тизими.

Шахснинг ана шу социал аҳамиятга эга бўлган барча сифатлари ижтимоий тараққиётнинг юксак онгли фаолиятчиси сифатидаги шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларини белгилайди.

Биринчи тизими ҳосил бўлишида анализаторлар ўртасидаги доимий табиий алоқани акс эттирувчи филогенетик механизмлар катта роль ўйнайди. Бироқ, бу илгари юқорида таъкидлаб, ўтганимиздек онтогенез процессида филогенетик анализаторлар ўртасидаги алоқа вақтли алоқалар билан органик жиҳатдан қўшилиб келадилар. Бунда мазкур тизимнинг ичида перцептив тизимига ўтиб кетадиган юксак даражада интеграцияланган маълум ички сенсор комплексларни ҳосил қилади. Бундай комплекслар қаторига нутқ, эшитиш, кўриш ҳамда сенсомотор комплексларни киритиш мумкин. Мана шу комплексларнинг ҳаммаси одамнинг ҳаёт-фаолияти жараёнида ўзаро бир-бири билан доимий алоқага киришиб, сенсорперцептив уюлишнинг ягона функционал динамик тизимини яратади. Инсоннинг сенсор-перцептив жиҳатлари доимо такомиллашиб боради.

Иккинчи тизим барқарор психик ҳолатларни ўз ичига олади. Бу ҳолатлар боланинг аниқ мақсадни қўзловчи ва фойдали фаолиятининг онгли субъекти сифатида бола бошлаган илмларининг дастлабки йилларидаёқ шакллана бошлайди. Темперамент, интеллект, билим ва муносабат ана шундай хусусиятлар жумласига киради.

Учинчи тизим - шахсни арбоб сифатида стабилизация тизимидир. Йўналтирилганлик, қобилят, мустақиллик ва характер унинг таркибий қисмини ташкил этади.

Йўналтирилганлик - шахснинг интеграл ва генерализация қилинган хусусиятидир.

Интеграл — (лотин тилида - «бутун», «тикланган») – узвий боғлиқлик, бутунлик, бирликдир.

Генерализация (лотин тилида- «умумий», «бош») - шартли ва шартсиз рефлексларнинг умумлашиши.

Йўналтирилганлик билим, муносабатларнинг ҳамда шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларида ижтимоий аҳамият етакчилик қилган мотивларнинг бир бутун эканлигида ўз ифодасини топади. Бу хусусият одамнинг дунёқараши, қизиқишлари ва маънавий эҳтиёжларида намоён бўлади. Йўналтирилганлик структурасида ғоявий эътиқод катта роль ўйнайди. Ғоявий эътиқод - бу билимнинг, ўша шахсга хос бўлган интеллектуал, эмоционал ва ирода сифатларининг синтези, ғоялар ва хатти-ҳаракатлар бир бутунлигининг негизидир.

Тўртинчи тизим ўз ичига шундай хусусиятлар, муносабатлар ва хатти-ҳаракатларни оладики, уларда реал шахсларнинг ижтимоий «ўй фикрлари ва ҳис туйғулари» акс эттирилади. Улар бу шахсларнинг сиёсий

жихатдан онгли, ижтимоий тараққиётнинг масъул арбоблари сифатида хулқ-атворини белгилаб беради. Бунга гуманизм, коллективизм, оптимизм ва меҳнатсеварлик фазилатлари киради.

9.2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар ва психологик шарт-шароитлар

Шахс шаклланишида у яшаётган муҳит, кишилар, жамиятнинг роли жуда каттадир. Масалан, бирон маҳаллада инсон шахсининг таркиб топишига актив таъсир кўрсатувчи беш юзта ўзига хос ижтимоий муҳит бор деган маънони билдиради. Бу ерда шундай бир савол туғилади: *«Ташқи муҳит инсон шахсининг таркиб топишига қандай таъсир қилади?»*

Биринчидан, ижтимоий муҳитдаги турли ҳодисалар одамнинг онгига бевосита таъсир қилиб, унда чуқур из қолдиради.

Иккинчидан, ташқи ижтимоий муҳит таъсирининг чуқурроқ ва мустаҳкамроқ бўлишига одамнинг ўзи ёрдам беради. Маълумки, болалар ўз табиатларига кўра, илк ёшлик чоғларидан бошлаб, ниҳоят даражада тақлидчан бўладилар. Болалар катта одамларнинг барча хатти-ҳаракатларига бевосита тақлид қилиш орқали бу хатти ҳаракатларни, яхши-ёмон фазилатларни ўзларига сингдириб борадилар, Болалар оилада, кўча - куйда, катта одамларнинг ҳар бир ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини зимдан кузатиб турадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишида ташқи **ижтимоий муҳит**нинг роли ҳақида гап борар экан, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш зарурки, айрим ғайри табиий ҳодисалар инсон шахсининг таркиб топишида ташқи муҳит таъсирининг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини тўла тасдиқлайди. Биз айрим тасодикий ҳолларда одам болаларининг ёввойи ҳайвонлар муҳитига тушиб қолиш ҳодисасини назарда тутаямиз. Ҳаётда бундай ҳодисалар жуда сийрак бўлса ҳам ҳар ҳолда учраб туради. Масалан, Ҳиндистонлик доктор **Сивг Калькутта** яқинидаги ўрмонзорда бўри болалари билан бирга иккита одам боласининг ҳам тўрт оёқлаб югуриб юрганини кўриб қолади. Кейин уларни пойлаб, қароргоҳларини топиб, болаларни олиб кетади. Улардан бирига **Амала**, иккинчисига **Камала** деб ном қўяди. Шу нарса характерлики, болалар ёшликдан бўри муҳитига тушиб қолганликлари туфайли, феъл-атворлари, хатти-ҳаракатлари жихатидан бўрилардан фарқ қилмас эдилар. Нутқ йўқ, демак тафаккур ҳам ниҳоят даражада чекланган эди, жуда катта қийинчиликлар билан қайта тарбияланилаётган бўри муҳитидаги болалар шамоллаш натижасида ўлиб қоладилар, Бу ҳодиса одамнинг шахс сифатида ривожланиши учун энг аввал инсоний муҳит, яъни ижтимоий муҳит бўлиши кераклигини тўла тасдиқлайди.

Шахс ва унинг психологиясига таъсир этувчи **иккинчи омил таълим-тарбия**нинг таъсиридир. Маълумки, таълим-тарбия инсон онгини шакллантиради, унинг дунёқараши, эътиқоди, ҳаётга бўлган муносабатини таркиб топтиради. Агар болаларнинг руҳий тараққиётлари ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши фақат ташқи ижтимоий муҳит билан,

таълим-тарбиянинг ўзигагина боғлиқ бўлганда эди, ундай пайтда биз бир хилда сунъий ва айнан бир хил таълим тарбия системасини ташкил қилиб, ҳар томондан баб-баравар тараққий этган ва деярли бир хил шахсий хусусиятларга эга кишиларни етиштириб чиқарар эдик. Ваҳоланки, бундай бўлиши мумкин эмас. Шунини айтиб ўтиш керакки, бола шахсининг таркиб топишига таълим тарбиянинг таъсири деганда, албатта, биринчи навбатда тарбия муассасаларида, яъни боғча, мактаб, интернат, лицей ва коллежларда бериладиган таълим-тарбия тушунилади. Бироқ, бундан оилада болага бериладиган таълим тарбия мутлақо мустасно эмас! Оиладаги умумий ижтимоий муҳитдан ташқари оилада бериладиган таълим-тарбиянинг роли каттадир. Бола тарбияси билан системали шуғулланадиган ва умуман шуғулланмайдиган оилалардан мисоллар келтириш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган иккита омилдан ташқари **учинчи омил ҳам мавжуд - бу наслий хусусиятлардир.** *Одамга нималар наслий берилади?* Одамга наслий йўл билан айрим анатомик ва биологик хусусиятлари берилади. Масалан, тана тузилиши, сочи ва кўзларининг ранги, овози, гапириш услублари, айрим ҳаракатлари туғма берилиши мумкин. Лекин шунини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик керакки, одамга ҳеч вақт унинг психик хусусиятлари, яъни унинг ақлий томонлари билан боғлиқ бўлган сифатлари наслий йўл билан, яъни туғма равишда берилмайди. Ниҳоятда нодир ҳолларда айрим қобилиятлар, масалан, мусикий, математик қобилиятлари наслий йўл билан берилиши мумкин.

Одамнинг руҳий тараққиёти ва шахсий хусусиятларининг таркиб топиши ҳақида гапирар эканмиз, яна бир муҳим нарса устида тухтаб ўтиш керак. Ҳозирги кунда тез-тез **акселерация** терминини ишлатаяпмиз.

Акселерация бу нима ? **Акселерация** - «тезлатиш» деган маънони англатади. Ҳозирги кунда болаларни ҳам жисмоний, ҳам руҳий жиҳатдан жуда жадаллик билан ривожланаётганликларининг гувоҳи бўлиб турибмиз. *Бунинг сабаби нима?* Албатта, бунга турли фикрлар бор. Айрим олимлар акселерациянинг сабабини илмий-техника билан боғлаб тушунтиришга интилоқдалар. Уларнинг фикрича, илмий техниканинг жуда жадал темп билан ривожланиши инсониятнинг олдида мислсиз кўп информацияларни идрок қилиш ва фикрда қайта ишлаш талабларини қўйди. Бу талаб уз навбатида инсонни ҳар томонлама, яъни ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан тез ривожланишига олиб келади. Юқорида айтиб ўтилган олимларнинг фикрича, акселерация - бу XX асрнинг иккинчи ярмига хос бўлган ҳодисадир.

9.3. «Тарбияси қийин» болалар психологияси

«Тарбияси қийин» болалар педагогик қаровсизлик натижасидир.

Л.СВиготтский фикрича, *«қийин»* ўсмир ҳаёти муносабатлар характерининг натижасидир. Булар аввало қайсар, инжиқ болалар, уларни

қизиқарли фаолият турига тортиш уларни тарбиялашнинг асосий усуллари билан бирдир.

Уларнинг маълум бир қисми интизомсиз, қўпол болалардир. Уларнинг активлигини мақсадга мувофиқ ўзгартириш, уларга баъзи ҳуқуқларни бериш йўли билан уларга таъсир ўтказиш мумкин, Психологияда *тарбияси қийин* болаларнинг бир қанча классификациялари мавжуд.

Биринчи гуруҳ - ижтимоий салбий мустаҳкам қарашларга эга болалар;

Иккинчи гуруҳ - қонунбузарларга тақлид қилувчилар.

Учинчи гуруҳ - ижобий ва салбий ҳуқ - ативор стереотиплари ўртасида иккиланувчи, ўз хатоларини тушунувчи болалардир.

Тўртинчи гуруҳ - иродали болаларга бўйсунувчилар.

Бешинчи гуруҳ - қонунбузарлик йўлига тасодифан кириб қолганлар.

Шуни айтиш лозимки, тарбияси оғир болалар учун улар яшаётган муҳит, оила, улар ўқиётган жамоа, синфнинг роли жуда каттадир.

Тарбия методлари ҳақида тушунча.

Мамлакатимиздаги иқтисодий, сиёсий, маданий - маърифий ислохотлар, шунингдек, юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Ўз кучи салоҳиятига ишонадиган, боқимандликни ор деб биладиган, энг ривожланган мамлакатларнинг илғор кишилари билан теппа - тенг муомала қила оладиган, яхшини ёмондан ажратиб биладиган, бу мураккаб, бешавқат ҳаётнинг паст - баланд, тангу - тор кўчаларидан Оллоҳ берган ақл -заковати билан тўғри йўлни адашмай топа олишга қодир бўлган баркамол авлодни тарбиялаб етиштиришни талаб қилмоқда» . Зеро, фикри теран, эътиқоди соғлом мутахассислар ҳеч қачон миллий маънавиятимизни таъқирламайди, мафкурамизга зид ҳаракатларга, сохта оқимларга қўшилмайди. Бундай шахсларни тарбиялашда тарбия методлари, тарбия воситалари муҳим аҳамиятга моликдир.

Тарбия методлари бу ўқувчи - тарбиячи ва жамоа томонидан ғоявий - ахлоқий эътиқодлар, сиёсий билимлар, ҳис - туйғу ва одатлар, дид, фаҳм - фаросат, иймонни таркиб топтириш мақсадида қўлланиладиган шахсга тарбиявий таъсир кўрсатиш усуллари билан бирдир. Шунингдек, тарбия методлари тарбияланувчининг ўз шахсини такомиллаштиришга, ҳаракат қилишни ҳам назарда тутди. Шунинг учун тарбия методларини педагогика психология фанида тарбиячи ва тарбияланувчининг тарбиявий вазифаларини хал қилишга қаратилган ўзаро боғланган фаолияти усули сифатида кўриб чиқиш тавсия этилади.

«Метод» сўзи грекча «методос» сўзидан олинган бўлиб йўл, усул маъносини англатади. Тарбия методлари турли элат ва давлатларда турли - туманлиги билан фарқ қилади. Оврупада тарбия методларининг бир тизими қабул қилинган бўлса, Марказий Осиёда бошқа тизими амалда қўлланилади. Оврупа мамлакатлари учун «Очик тарбия» кўпроқ қўл келади. Яъни бола нима хоҳласа, шуни қилиши, хоҳ ўзидан каттани, хоҳ ота - онасини хоҳлаган жойда танқид қилиши мумкин.

Осиё мамлакатларида, хусусан Ўзбекистонда кўпроқ патернализм, яъни катталарни ҳурмат қилиш, уларга кўпроқ қулоқ солиш, раҳбариятларнинг фикрини ва вазифасини сўзсиз бажариш, ногиронларга ёрдам кўрсатиш, одатлантириш усуллари қўлланилади.

Тарбия методларининг мақсади, мазмуни Тарбия методларини тавсифлаш (классификациялаш). Замонавий педагогика психология фанида тарбия методларини тавсифлаш, яъни хусусияти, таъсир даражаси, уларга қиравчи методларни гуруҳларга бўлиш тарбия назариясининг муҳим масаласидир. Бироқ, тарбия жараёнининг мураккаблигини назарда тутиб, у ёки бу гуруҳга қиравчи кўп сонли методларга ягона умумий белгиларни топиш жуда қийин. Шу жиҳатдан олимлар, тарбияшунослар (Т.А.Ильина, Б.Т.Лихачёв, И.Т.Огородников, И.С.Макаренко, Г.И.Шукин ва бошқалар) ўзбек тарбияшунослигида тарбия, методларини, тавсифлаганлар.

Халқ томонидан яратилган ва халқ тарбияшунослигидан кенг ўрин олган усулларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин.

1. Тушунтириш (ўргатиш одатлантириш, машқ қилдириш)
2. Намуна (маслаҳат бериш, ўзр сўраш, яхшиликлар тўғрисида сўзлаш, ўрнак бўлиш).
3. Насиҳат, бериш, ўғит (ундаш, қўндириш, илтимос қилиш, ёлвориш, тилак - истак қилдириш, маъқуллаш, раҳмат айтиш, дуо қилиш, оқ йўл тилаш ва х.к.лар)
4. Қоралаш ва жазо бериш (таъқиқлаш, таъна, гина, танбех бериш, қўрқитиш, нафратланиш, онт, қасам ичириш, уриш, қалтаклаш ва ҳоказо)

Мавжуд усуллар умум бир яхлитликни ифодалайди. Олдин умумий бир нарса тушунтирилади, сўнгра талаб қилинади. Агар бола бирор бир нарсани тушунмаса, тарбиячи намуна воситасини ўтайди. Насиҳат қилади, ўғит орқали боланинг идрокига етказди.

Халқ психологиясининг нодир намуналари, тарбия усуллари ва тарбиявий таъсирлар аниқ бир воситалар ёрдамида амалга оширилган. Меҳмон қуттиш, меҳмонга бориш, турли меҳнат жараёнлари, ҳашарлар (чойхона, тўй маросим) сайллар, турли нишонлашлар, мусобақалар, турли маросимлар каби ўзига хос тарбия усуллар қўлланилган.

Бола шахсини шакллантиришда фаолиятнинг роли. Тарбиячи онг ва хис - туйғуга таъсир кўрсатар экан, тушунтириш ишларини олиб боришнинг ўзи етарли бўлмайди, балки қатъий эътиқодни, баркамолликни, юксак ахлоқий сифатлар, малака ва муносиб ҳулқ - атвор одатларини шакллантиришга қўмақлашувчи тарбияланувчиларнинг ижобий фаолият тажрибаларидан фойдаланилган. Бунда тарбиявий вазифаларни меҳнат, ўқув ижтимоий фаолият, жисмоний тарбия ва бошқа машғулотлар жараёнида ҳал қилиш мумкин. Фаолият тарбияланувчиларнинг ижтимоий - сиёсий муносабат ва ижтимоий ҳулқ - атвор тажрибаси билан бойитувчи муҳим

манба бўлиб ҳисобланади. Бунинг учун фаолиятга педагогик раҳбарлик методларини шарт қилиб қўювчи қуйидаги қонуниятларга амал қилиш зарур.

а) хилма - хил фаолият турларидан комплекс фойдаланиш, зеро уларнинг ҳар бири муайян тарбияловчи характерга эга.

б) ҳатто ижтимоий қимматли фаолият ҳам «ўз маъно мазмунига эга» бўлмаса, тарбияланувчига таъсир кўрсатмайди.

в) фаолият жараёнида мақсадга қараб усулларни аниқ танлаш лозим.

г) тарбиянинг турли усул ва методларини бирга қўшиб олиб боришда уларнинг бир - бирига яқин эканлигини ҳисобга олиш керак.

Тарбия методларини бир хилда қўллаш, ёндашиш мумкин эмас. Аини бир методнинг ўзи ҳам фойда, ҳам зарар келтириши мумкин. Баъзи ҳолларда қаттиқ жазолаш, бошқа ҳолатларда маъқул кўрмагандек, қараб қўйиш шунчаки огоҳлантириш кифоядир. Бу тарбияланувчига яхши ёки ёмон одатларнинг таркиб топганига, таъсирни қабул қилишига боғлиқ. Шунинг учун тарбиячи методларни танлашда қатор шарт - шароитларни ҳисобга олиш керак. Методларни танлашда тарбиявий фаолиятнинг вазифа ва мазмун, ўқувчи, жамоанинг тарбияланганлик даражаси, тарбияланувчининг индивидуал психологик хусусиятлари юз берган вазиятнинг хусусиятлари ва тарбиячи педагогнинг маҳорати даражаси билан боғлиқдир.

Тарбия методларига яна шундай методлар қирадики, буларда тарбияланувчилардаги ижобий ҳулқ-атвори рағбатлантириш, салбий ҳислатларни тузатиш ёки олдини олиш, уларнинг ҳис-туйғулари ва мақсадларига бевосита таъсир кўрсатишда фойдаланилади. Ушбу гуруҳга рағбатлантириш ва жазо бериш каби методлар қиради.

Рағбатлантириш методлари ўқувчиларнинг ҳаракатларини ижобий баҳолашни кўзда тутди. Рағбатлантириш қувонч, қониқиш, қаноатланиш кечинмаларини пайдо қилади, тетиклик ва ўайрат баъишлайди, ўз кучига ишончини мустаҳкамлайди, ижобий ҳатти-ҳаракатларни рағбатлантиради, ўз фаолияти ва ҳулқига масъулиятини оширади. Рағбатлантириш методлари хилма-хил бўлиб, улар таркибига маъқуллаш, кўнгил кўтариш, далда бериш, ишонч билдириш, қайд қилиш, оўзаки ёки ёзма ташаккур билдириш, муқофотлаш ва бошқалар қиради.

Рағбатлантириш педагогик-психологик талабларни ҳисобга олган ҳолда қўлланилиши лозим. Ҳар қандай рағбатлантириш ўқувчининг жамоа олдидаги чинакам хизматларига мувофиқ бўлиши лозим. Рағбатлантириш вақтида ўқувчининг алоҳида хусусиятларини, жамоада тутган ўрнини ҳисобга олиш ва у кетма-кет бўлмаслиги керак. Ҳаддан ошириб мақташ, жамоага нисбатан таққослаш талабчанликни бўшаштириб юбориш, булар ўқувчида манманлик, худбинлик сифатларининг юзага келишига сабаб

бўлади. Рағбатни ташкил этишда ўқувчининг муваффақиятлари билан бирга, унинг жамоадаги ўрни, ахлоқий қиёфаси, шунингдек, меҳнатга, жамоа топшириқларига, жамоанинг ўзига муносабати борасидаги жамоа фикрини инобатга олиш ҳам талаб этилади.

Жазо бериш методлари – бу ўқувчиларнинг хатти-ҳаракати ва фаолиятига салбий баҳо беришдир. Жазо бериш ахлоқ меъёрларига қарама-қарши фаолият ва хатти-ҳаракатларни муҳокама этишни ифодалайди. Жазо бериш номаъқул хатти-ҳаракатларнинг олдини олиши, ахлоқни тузатиши, жамоа олдида уялиши, ўзини гуноҳкор деб билиш ҳиссини уйўотиши мумкин. Жамоа томонидан ёки унинг қўллаб-қувватлаши асосида жазо бериш методлари ҳам хилма-хил бўлиб, улар жумласи танбеҳ бериш, қойиш, уялтириш, қизартириш, хатти-ҳаракатларни жамоа ўртасида муҳокама қилиш, муайян фаолиятдан четлатиш ва бошқалар қиради.

Жазо беришда ҳам педагог-психологик талабларга амал қилиш зарур. Берилаётган жазо мақсадга мувофиқ бўлиб, ўқувчининг айбига, салбий хатти-ҳаракатига қараб берилиши лозим. Жазо бериш чоўида салбий хатти-ҳаракатнинг сабаблари унинг жамоага етказадиган зарари, ўқувчининг шахсий хусусиятлари инобатга олиниши лозим.

Жазо бериш ўқувчининг манфаатларидан келиб чиқмаслиги ёки унинг учун хизмат қилмаслиги лозим. Жазо жамоа томонидан ҳам берилиши мумкин. Барча ҳолларда ҳам жазо ўқувчининг жисмоний ва руҳий азобга солмаслиги уни таҳқирламаслиги, шаънини ерга урмаслиги, Ҳуқуқини паймол этмаслиги керак. Тарбия методларини шароитни, вақтни, шунингдек, уларнинг ўзаро бир-бирига таъсирини ҳисобга олган ҳолда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Тарбиявий тадбирлар, байрамлар, қадриятлар, урф-одатлар, удумлар тарбия шакли сифатида.

Тарбия жараёнида ҳар қандай ижтимоий - фойдали фаолиятнинг вазифаси очиқ борилган тақдирда, тарбияланувчиларга ижобий таъсир қилиши мумкин. Бунда фаолиятнинг жозибадорлиги, ижтимоий аҳамияти, унинг бола мактаб, давлат учун зарурлигини аниқ кўрсатиш лозим.

Ахлоқ - одобга оид этик суҳбатлар. Ўқувчида ғоявий - ахлоқий сифатларни шакллантириш, онг ва иродани мустаҳкамлашда этик суҳбатлар, ўқитувчининг жонли сўзи катта аҳамият касб этади. Суҳбат учун мавзу танлашда унинг мазкур гуруҳ учун долзарблиги, болаларда ижтимоий - сиёсий ва ахлоқий ишонч уйғотиши, суҳбатдан кутилаётган натижаларга эътибор қаратиш лозим. Суҳбатлар мазмунига кишиларнинг жамиятдаги

ахлоқ мезонлари, ўзини тута билиш қоидалари, табиат гўзаллиги, шахслараро муносабатлар, инсон гўзаллиги, давлатнинг ички ва ташқи сиёсати, дунё воқеалари, коинот, хайвонот дунёсига оид мавзулар танланиши мумкин.

Суҳбат давомида талабаларнинг қизиқиши, хоҳиши, иродасини ҳисобга олиб, уларда ҳавас уйғотиш, ўқувчилар тафаккурини ривожлантирувчи саволлар бериш, баҳс мунозараларга сабаб бўлиб, тарбияловчи аҳамияти катта бўлади.

Тарбия воситаларига тарбиянинг мақсадига мувофиқ ташкил қилинган фаолият турлари киради. Ўйин, ўқув меҳнати, спорт ва бошқа фаолият турлари шундай воситалар ҳисобланади. Бундан ташқари тарбия жараёнида турли предметлар, моддий ва маънавий маданият намуналари, ахборот ҳамда техник воситалардан ҳам тарбия воситаси сифатида фойдаланилади. Чунончи, кўргазмалар, ўқув қуроллари, бадиий-илмий адабиётлар, санъат асарлари, радио, телевидение, компьютер, магнитофон, слайдо, шунингдек, кишилар ҳам тарбия воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Тарбия воситаларидан фойдаланиш доимо унга мувофиқ келувчи тарбия методларидан фойдаланишни тақозо этади, чунки улар ёрдамида онг, ҳис-туйғу, ҳулқ-атвор таркиб топтирилади. Ўқувчининг турли кўринишидаги фаолияти уюштирилади.

Бугунги кунда тарбия жараёнида ахборот ва техник воситалардан фойдаланишга алоҳида диққат эътибор қаратилмоқда. Улардан мақсадга мувофиқ ва самарали фойдаланиш ўқувчиларнинг маънавий камол топишига олиб келади.

Юқорида билдирилган мулоҳазаларга таянган ҳолда мавзу юзасидан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

- Тарбия жараёнининг асосини ижтимоий ҳаётнинг объектив талабларини, шахснинг ижтимоий моҳиятини, ҳамда табиатини акс эттирувчи қонуниятлар ташкил этгани боис тарбия жараёнини илмий асосланган тарзда олиб бориш унинг қонуниятларини чуқур ўрганишни талаб этади.

- Тарбия жараёнининг муваффақияти уни ташкил этишда қандай тамойилларга кўра иш кўрилатганлигига ҳам боғлиқ. Тарбия тамойиллари ёш авлодни тарбиялаш мақсадидан келиб чиққан ва комил инсонни тарбиялашнинг мазмуни, методлари ва йўналишига қўйиладиган энг муҳим талабларини белгилаб берувчи асосий ғоя ва қоидалар йиғиндиси.

- Тарбия жараёнини ташкил этишда ўқитувчи томонидан қўлланиладиган методлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ижтимоий ҷамият томонидан таълим муассасалари олдида қўйилган ёш авлодни ҳар томонлама баркамол, эркин, ижодкор, мустақил фикр эгаси этиб

тарбиялаш вазифалари билан белгиланади. Тарбия методлари ўзаро ўхшаш жиҳатларига кўра уч гуруҳга бўлинади. Тарбия жараёнида қўлланиладиган тарбия воситалари методлари аҳамиятини кучайтиришга хизмат қилади.

Тарбия воситалари тарбиявий мақсадларни амалга ошириш учун ўқувчи -тарбиячининг тарбия тизимига киритилиши лозим. М: мактаб кутубхонаси тарбия воситаси бўлиши учун ўқитувчи ва кутубхоначи ўқувчилар билан учрашув уюштириб, ўқилган китоблар муҳокамасини ўтказишлари лозим.

Тарбия жараёнининг самарадорлигани оширувчи психологик механизмлар

Агар шахс хулқ-атворини ахлоқийлиги ҳақида қайғурса, у ижтимоийлашувга эришган бўлади.

Тарбияланганлик ижтимоийлашувни ўрганиш жараёни сифатида қараладиган психологияда олинган натижаларга асосланади: бола ўзини эгоцентрик эмас, балки тарбияли тутиши учун тарбияланганлиги рағбатлантирилиши керак? Тарбия ўз моҳиятига кўра ижтимоий жиҳатдан ижобий эҳтиёжларни ҳосил қилишидир. Агар таълим шахсинг онгини шакллантириш бўлса, тарбия унинг онгсизлик сферасига таъсир этишдир. Болаларга уларни тарбиялайдиганларга ҳиссий яқинлик хос. Одатда 6 ойлик болалар унга ғамхўрлик қиладиган ота-онасига боғланиб қоладилар. Ота-онанинг олдида бўлиш, улар билан мулоқотда бўлиш болаларга жуда ёқади, уларнинг йўқлиги болага ёқмайди. Ота-онанинг ғамхўрлигини билдирадиган сўзлар, хатти-ҳаракатлар бола учун жуда катта аҳамиятга эга, уни эркаламаслик, сўкмаслик салбий аҳамиятга эга бўлади. Хулқ-атворнинг дастлабки ижтимоийлашуви худди шу ўрганиш жараёни орқали содир бўлиши мумкин: хулқ-атворнинг исталган шакллари ғамхўрлик ва эътибор билан тақдирланади, кутилмаган шакллари эса қўллаб-қувватланмайди. Лекин, яхши хулқ атвори рағбатлантириш ва ёмон хулқ-атвор учун жазолаш ахлоқий ижтимоийлашувнинг кичик бир қисмидир. Биз кўриб чиққан хулқ атвор ҳамма болаларга ҳам тааллуқли эмас.

Болаларни тарбиялаш самарадорлигини оширишда анъана ва урф одатларнинг роли катта. Халқ урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар одамларни бир-бирига яқинлаштиради, дўстлик-биродарлик ҳис-туйғуларини ривожлантиради. Булар ўз навбатида ёшлар учун ибрат намунасини ўтайди.

Мустақил жамиятнинг бахт-саодат йўлида ҳалол меҳнат қилиши, жамият бойлигини сақлаш ва кўпайтириш йўлида ҳар бир кишининг тинмай ғамхўрлик қилиши, ижтимоий бурчни яхши англаши; жамият ҳаётида ва шахсий ҳаётда ҳалоллик ва ростгўйлик, ахлоқий софдиллик, одамийлик ва камтарлик, миллий ва ирқий адоватларга асло йўл қўймаслик ва шу қабилар тарбия жараёнининг муҳим хислатларидир.

Тарбия жараёнида ғамхўрликнинг функцияси каттадир. Болалар бефарқ ота-оналарга нисбатан ғамхўр ота-онага кўпроқ тақлид қиладилар.

Ғамхўр ота-оналар боланинг салбий хулқ-атворини қўллаб-қувватламаганда бола ўз хатти-ҳаракатларининг оқибатини эртароқ англайди.

Тарбиявий жараёни амалга оширишда ғамхўрлик билан бир қаторда яхши кўришга асосланган интизомга риоя қилиш зарурдир. Бу бола билан доимий мулоқотни - тушунтиришни, муҳокама қилишни, агар боланинг хулқ-атвори шуни талаб қилса, оғзаки танбеҳ беришни, яхши хулқ-атвор учун тақдирлашни назарда тутати.

Тарбия жараёнининг технологиясини қуйидагича шарҳлаш мумкин: ,

1. Тарбияланувчини алоҳида такрорланмас, индивидуаллик сифатида тушунмоқ лозим. Унинг эҳтиёжлари структурасини аниқлаш керак.

2. Ижобий эмоциялар воситасида ижобий хулқ-атвор одатларини шакллантирмоқ керак. Онг ҳам, ирода ҳам мотивлар иерархиясини шакллантира олмайди. Зотан, бир эҳтиёжнинг ўрнини фақат бошқа эҳтиёжгина эгаллаши мумкин.

3. Шу эҳтиёжларни қондириш воситалари билан болани қуроллантириш тарбия ва тарбиячидан мулоқотни ҳам, ҳамдардликни ҳам эмас, айнан шу воситалар билан қуроллантиришни кутади. Арасту айтганидек: « *Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдодга, илмга, машққа*».

Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари

Конфуций: «*Эскини ўзлаштирган ва янгини тушунишга қодир инсонгина тарбиячи бўла олади*» деган эди. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ бутун мамлакат миқёсида таълим-тарбия, илм-фан, касб-хунарга ўргатиш соҳаларини ислоҳ қилишга ниҳоятда катта зарурат сезила бошлади. Бугунги кунда тарбия жараёнида ҳам қатор ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Шуни таъкидлаш лозимки, **маърифат халқимиз, миллатимиз қонидадир**. Анъанавий шарқона қарашга кўра, маърифатлилик фақат билим ва малака эмас, айти пайтда чуқур маънавият ва гўзал ахлоқ дегани ҳамдир.

Бир ижтимоий жамиятнинг иккинчисига алмашиши, шунингдек, миллий мустақиллик ва унинг неъматлари республикамиз фуқароларида туб ўзгаришларни вужудга келтирмоқда. Миллий туйғу, қиёфа, характер, таъб, куй, рақс, маънавият, қадрият ҳамда руҳият таъсири остида ўзининг туб моҳиятини акс эттира бошлади. Ўтмишнинг бой мероси, унинг анъаналари миллий истиқлол туфайли ўз эгаларига қайтариб берилди. Фуқароларнинг ижтимоий онги аста секин ўзгариб бориши натижасида этнопсихологик хусусиятлар тиклана бошлади, миллий, умумбашарийлик хислатлари ўртасида адолатлилик, тенг ҳуқуқлилик алоқалари ўрнатилмоқда.

XXI асрда шахс шаклланишида, унинг тарбияланганлик даражасини ортишида диннинг, хусусан «Ҳадис» илмининг аҳамияти каттадир. Шахслараро муносабатда тенглик, ғамхўрлик, самимийлик, ўзаро ёрдам,

симпатия, антипатия, ҳамдардлик, севги-муҳаббат сингари миллий хусусиятларни таркиб топтиришда ҳадисларнинг роли янада ортмоқда.

Ўзбек оиласида тарбия моҳияти, мазмуни тарбиянинг кундалик ва истиқлол режаси, болаларга таъсир ўтказиш воситасини танлаш ва ундан унумли фойдаланиш ўзига хос хусусиятга эга, чунки унинг асосида халқ анъаналари ётади.

Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятларидан унумли фойдаланиш ҳар томондама тараққий этган инсон шахсини таркиб топтиришда муҳим рол ўйнайди. Абдулла Авлоний айтганидек: «Тарбия биз учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат - ё фалокат масаласидир».

Ёш авлод тарбиясида миллий руҳият, умуминсоний, халқчил миллий кадриятлар, урф-одатлар, анъаналар етакчи ўрин тутмоғи лозим. Булар орқали ёшларда қуйидаги фазилатларни тарбиялаш лозим:

- а) ёшларда ватанпарварлик ҳис-туйғуларини шакллантириш;*
- б) ҳайрихоҳлик, одамларга ҳурмат, меҳр-шафқат;*
- в) катталарни ҳурмат қилиш, эъзозлаш;*
- г) мулойимлик;*
- д) ишбилармонлик, моҳирлик, ишчанлик, иқтисодий тафаккур;*
- е) кичик ёшдан меҳнатсеварлик;*
- ж) жисмоний бақувватлик;*
- з) ахлоқ-одоблилик; и) оилапарварлик; к) аёлларга ҳурмат;*
- л) ўзаро ҳамкорликка интилувчанлик*

Маълумки, ёшларнинг маънавий-ахлоқий тарбияси билан оила, маҳалла, таълим муассасалари, оммавий ахборот воситалари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар, илмий-педагогик кадрлар шуғулланадилар. Тарбия жараёни барча иштирокчиларининг баҳамжиҳатлик билан олиб борадиган ишларигина ўзининг ижобий натижаларини бериши мумкин,

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурини амалга ошириш вазифалари ана шуни тақозо қилади.

Такрорлаш ва муҳокама қилшп утун саволлар.

1. Тарбия - бу қандай жараён ?
2. Шахсни тарбиялашнинг асосий йуналишлари нималардан иборат?
3. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омилларни кўрсатинг.
4. «Тарбияси қийин» болалар классификациясини келтиринг.
5. Тарбия жараёнининг самарадорлигини опшривчи психологик механизмлар нималардан иборат?
6. Тарбиянинг этнопсихологик масалалари қандай?

ТАРБИЯ МЕТОДЛАРИ

Тарбия методлари бола шахсини ҳар томонлама камол топтириш мақсади билан белгиланади ва тарбия жараёнига тааллуқли кўпгина

Ижтимоий
онгни
шакллантири
шга хизмат
қилувчи
методлар

Вазифаси ўқувчининг ижтимоий онгига ҳаёт, аҳоқ, меҳнат қилиш муносабатлари қоида ва меъёрлари ҳақида тушунча ҳосил қилиш ва билим беришдан иборат. Тарбия жараёнида ушбу қоида ва меъёрлар шахсининг эътиқоди, ишончи ва ҳаётий қарашларига айланади. Ушбу гуруҳга маънавий, ахлоқий, эстетик, мафкуравий, ҳуқуқий, жисмоний, экологик, иқтисодий ва ҳ.к. мазмундаги суҳбатлар ҳамда намуна кўрсатиш методларини киритиш мумкин.

Одатланти-
риш ва
фаолиятда
машқланти-
риш
методлари

Ўқувчида маънавий мазмунга оид одатлар ҳосил қилади. Ўқувчи хулқида ижтимоий тарбиянинг мазмунига мувофиқ маънавий одатлар асосида фаолият заминида таркиб топади. Фаолият ўқувчиларнинг ижтимоий муносабат ва ижтимоий хулқ-атвор тажрибаси билан бойитувчи муҳим манба бўлиб ҳисобланади

Тарбияда
рағбатлантири
ш ва жазолаш
методлари

Бу методлардан тарбияланувчилардаги ижобий хулқ-атворни рағбатлантириш, салбий хислатларни тузатиш ёки олдини олиш, уларнинг ҳис-туйғулари ва мақсадларига бевосита таъсир кўрсатишда фойдаланилади.

ТАРБИЯ ВОСИТАЛАРИ.

Ўйин, ўқув меҳнати, спорт ва бошқа фаолият турлари шундай воситалар ҳисобланади. Бундан ташқари тарбия жараёнида турли предметлар, моддий ва маънавий маданият намуналари, ахборот ҳамда техник воситалардан ҳам тарбия воситаси сифатида фойдаланилади. Чунончи, кўргазмали, ўқув қуроллари, бадий-илмий адабиётлар, санъат асарлари, радио, телевидение, компьютер, магнитофон, слайд, шунингдек, кишилар ҳам тарбия воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Тарбия воситаларидан фойдаланиш доимо унга мувофиқ келувчи тарбия методларидан фойдаланишни тақозо этади, чунки улар ёрдамида онг, ҳис-туйғу, ҳулқ-атвор таркиб топтирилади.

ЎҚИТУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари. Ўқитувчига қўйиладиган талаблар.
2. Ўқитувчининг касбига хос хислатлари.
3. Педагогик қобилиятлар.
4. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари.

10.1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифалари.

Ўқитувчига қўйиладиган талаблар

Ўқитувчининг ўрни ва унинг вазифалари, ўсиб келаётган ёш авлодни тарбиялаш ишига жамият ва жамоатчилик томонидан эъгибор қаратилишининг нақадар муҳим аҳамиятга эгалиги аниқланади. Мамлакатимизда «*Кадрлар тайёрлаш миллий дастури*»ни ҳаётга татбиқ

этиш жараёнида ўқитувчининг ёш авлодга таълим ва тарбия беришида жамият олдида жавобгарлиги янада ортиб бораверади.

Ҳозирги шароитда жамиятнинг мактаб олдида қўяётган талаблари кун сайин ортиб бормоқда ва бу талабларни амалда тўғри ҳал қилиш вазифаси ўқитувчига боғлиқдир. Замонавий мактаб ўқитувчиси қатор вазифаларни бажаради. Ўқитувчи - синфдаги ўқув жараёни ташкилотчисидир. Ўқитувчи ўқувчилар учун дарс пайтида, қўшимча дарсларда ва шу билан бирга дарсдан ташқари ҳолларда ҳам керакли маслаҳатлар беришда билимлар манбаидан биридир. Кўпчилик ўқитувчилар синф раҳбари вазифасини бажариб, тарбия жараёни ташкилотчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Замонавий ўқитувчи ижтимоий психолог бўлмаслиги мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ўқувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларни йўлга сола олиши, болалар жамоасида ижтимоий-психологик механизмлардан фойдаланишни билиши зарурдир.

Ўқитувчи мактабнинг педагоглар жамоаси аъзоси сифатида мактаб ҳаёти фаолиятини уюштиришда бевосита иштирок этиб, турли фан ўқитувчилари ва синф раҳбарларининг методик бирлашмаларида ишлайди, топшириқларни бажаради. Ҳар бир ўқитувчи ўқувчиларнинг ота-оналари ва жамоатчилик олдида маърузалар ўқиб, суҳбатлар олиб борар экан, демак, у педагогик билимлар тағриботчиси ҳамдир. Вазифаларнинг шу қадар кўплиги учун ҳам жамиятнинг ўқитувчилар олдида қўядиган талаблари тушунарлидир.

Маълумки, педагогик фаолият - киши меҳнатининг энг мураккаб соҳаларидан биридир. Жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ўқитувчининг шахси ва унинг касби билан боғлиқ хислатларига қаратилган.

Ўқитувчининг энг муҳим хислатлари қуйидагилардан иборат:

- ўқитувчининг ўз Ватанига содиқлиги, болаларни севиши, уларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш истаги, ўз юрти, она тили, ўз халқининг тарихи ва унинг маданиятини севиши, давлатининг мустақиллиги ғоясида яшашидан иборатдир;

- ижтимоий жавобгарликни юксак даражада ҳис этиши;

- олижаноблиги, ақли, фаросати, маънавий поклиги, маънавият ва маърифат бўйича юксак мақсадларни болаларга сингдириб бориши;

- ўзини қўлга ола билиши, сабр-тоқатли, бардам, матонатлилигидир.

Жамиятнинг ўқигувчи олдида қўядиган асосий талаблари қуйидагилардир:

- шахсни маънавий ва маърифий томонидан тарбиялашнинг, миллий уйғониш мафкурасининг ҳамда умуминсоний бойликларнинг моҳиятини билиши, болаларни мустақиллик ғояларига содиқлик руҳида тарбиялаши, ўз Ватани табиатга ва оиласига бўлган муҳаббати;

- кенг билимга эга бўлиши, турли билимлардан хабардор бўлиши;

- ёш ва педагогик психология, ижтимоий психология ва педагогика, ёш физиологияси ҳамда мактаб гигиенасидан чуқур билимларга эга бўлиши;

- ўзи дарс берадиган фан бўйича мустаҳкам билимга эга бўлиб, ўз касби, соҳаси бўйича жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлардан хабардор бўлиши;

- таълим ва тарбия методикасини эгаллаши;

- ўз ишига ижодий ёндашиши;

- болаларни билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиши;

педагогик техника (мантик, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши;

- ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориши.

Ҳар бир ўқитувчи ана шу талабларга тўла жавоб бера оладиган бўлишига ингилиши шарт.

Ўқитувчи жамият томонидан қўйилган талаблар билан бир қаторда ўз фаолиятида теvarак-атрофидаги кишилар, мактаб маъмурияти, ҳамкасblлари, ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари ундан нималарни кутишини ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Ўқитувчининг ўз ишидан ниманидир кутаётганлигининг ўзиёқ муҳим аҳамиятга эгадир, мана шу тариқа кутишлар, гарчанд жамият томонидан ўқитувчига қўйиладиган талабларга келсада, узига хос хусусиятларга эга бўлади, лекин бу талаблар ҳамма вақт ҳам бир бирига мос келмаслиги мумкин. Психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотларнинг кўрсатишича халқ таълими бўлимлари ва мактаб директорлари ўқитувчининг айрим хислатлари нақадар муҳимлигини ҳар хил баҳолайдилар. Жумладан, халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчидан биринчи навбатда ўз фанини яхши билишини ва дарс бериш методикасини мукамал ўзлаштиришини талаб қилсалар, мактаб директорлари ўқитувчига қўйиладиган бундай талабларни учинчи ўринга қўядилар. Шу билан бирга халқ таълими бўлимларининг мудирлари ўқитувчиларнинг ўқувчилар ва ота-оналар, мактаб жамоаси билан қандай мулоқотда бўлишини билишини нақадар аҳамиятга эга эканлигига унчалик эътибор бермайдилар, мактаб директори эса бундай хислатларни ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар ичида биринчи ўринга қўядилар.

10.2. Ўқитувчининг касбига хос хислатлари

Ота-оналар ўқитувчидан унинг иш стажи ва ёши қандай бўлишидан қатъий назар, фарзандларини тарбиялаш ва ўқитиш маҳоратини кутадилар, ўқувчилар эса ўқитувчиларни уч хил хислатлари бўйича характерлаб берадилар. Жумладан, **биринчидан**, ўқитувчининг одамгарчилиги, адолатлилиги, соф виждонлилиги, болаларни яхши кўриш хислатлари; **иккинчидан**, ўқитувчининг сезгирлиги, талабчанлиги билан боғлиқ ташқи хислатлари ва хулқ атвориға қараб; **учинчидан**, ўқитувчининг ўз фанини

билиши, уни тушунтира билиши каби таълим жараёни билан боғлиқ хислатларига қараб характерлаб берадилар.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга қўйиладиган талаблар билан бирга, ўқитувчи шахси ва унинг фаолиятига нисбатан қўйиладиган ижтимоий талаблар ҳам ўсиб бормоқда.

Ўқитувчига жамият томонидан қўйиладиган талаблар, турли хилда ижтимоий кутишлар, педагогнинг индивидуаллиги, шу тариқа талабларга жавоб беришга субъектив тайёрлиги муайян ўқитувчининг педагогик фаолиятига нақадар тайёрлигидан далолат беради. Шуниси муҳимки, замонавий ўқитувчи учун зарур бўлган шахсий хислатларни батафсил кўриб чиқиш керак. Бу қандай хислатлар экан?

Кўпчилик психологлар, шу билан бирга ўзбекистонлик психолог олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар замонавий ўқитувчилар учун энг зарур хислатларни аниқлаб олиш имкониятини беради. Россия психологларида Н.В.Кузьмина, В.Сластенин, Ф.Н.Гоноболин, ўзбекистонлик психологлардан Р.З.Гайнутдинов, М.Г.Давлетшин, С.Жалилова, А.Жабборов, М.Капланова ва бошқалар томонидан олиб борилган илмий тадқиқотлар ўқитувчилик касбини атрофлича ўрганиб, унинг касбий хислатларини анча батафсил кўрсатиб бериш имкониятини яратади. Ўқитувчи профессиограммаси муайян фан томонидан ўқитувчига қўйиладиган махсус талабларни ўз ичига қамраб олиши лозим. Бўлажак ўқитувчи у ёки бу хилдаги фан томонидан қандай талаблар қўйилишини билиш ва шу асосида ўқув-тарбия жараёнини ташкил қилиш учун педагогика олий ўқув юртларида муайян мутахассислик бўйича ўқитувчи профессиограммаси ишлаб чиқилиши зарурдир.

Психологик тадқиқот ишларини олиб борган М.Абдуллажонова, Е.Гладкова, Л.Машхуров, Т.Ҳамроқулов, Э.Ҳидиров ва бошқаларнинг илмий изланишлари узбек тили ва адабиёти, ўзбек мактабларида рус тили ва адабиёти, математика, жисмоний тарбия ўқитувчилари ва мактабгача тарбия муассасаларининг тарбиячилари каби қатор мутахассисликлар бўйича ўқитувчи профессиограммасининг тахминий моделини (намунасини) аниқлаб олиш имкониятини бердилар.

Ҳар бир мутахассислик бўйича ўқитувчининг ихтисослашган характеристикасини назарда тутган профессиограммаси тузилади. Профессиограммада муҳим хислатларидан борган сари бирмунча ортиб боришини ҳисобга олган ҳолда ўқитувчининг қуйидаги хислатлари курсатиб бериши лозим.

1) Ўқитувчининг шахсий хислатлари:

- болаларни яхши кўриши, уларни севиши;
- амалий-психологик ақл-фаросатлилиқ;
- меҳнатсеварлик;
- жамоат ишларида фаоллик;
- меҳрибонлик;
- камтарлик; .:

- одамийлик, дилкашлик;
- уddaбуронлик, мустаҳкам характерга эга бўлиш;
- ўз билимини оширишга интилиш.

2) Касбига хос билими:

- таълим ва тарбия жараёни моҳияти билан унинг мақсад ва вазифаларини тушуниши;
- психология асослари, ёш психологияси ва педагогик психология асосларини билиши;
- этнопсихологик билимларни эгаллаши;
- ҳозирги замон педагогикаси асосларини билиши;
- ҳозирги замон педагогикасининг методологик асосларини эгалланганлиги;
- мактаб ёшида болаларнинг психологик-педагогик хусусиятларини тушуниши;
- ўз фанини чуқур билиши;
- ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишининг самарадорлигини билиши;
- ота-оналар ва жамоатчилик билан олиб бориладиган тарбиявий ишларнинг мазмунини билиши.

3) Ўз касбига хос хислатлари:

- миллий қайта қуриш мафкураси билан мустақил давлат мафкурасини тушуниши;
- замонавий мактабда олиб бориладиган ўқув-тарбия жараёнида умуминсоний бойликлар, миллий анъаналар ва урф-одатларнинг аҳамиятини тушуниши;
- ўқитувчининг кузатувчанлиги;
- ўз диққат-эътиборини тақсимлай олиши;
- педагогик фантазия (хаёл)нинг ривожланиши;
- ўзига танқидий муносабатда бўлиши;
- ўзини қўлга ола билиши, ўзини тута олиши;
- педагогик такт;
- нутқнинг эмоционал ифодаланиши.

4) Шахсий - педагогик уddaбуронлиги:

- дарс машғулотлари учун зарур материалларни танлай билиши;
- ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқара олиши;
- таълим ва тарбия жараёнида ўқувчилар онгининг тараққий этиб боришини истиқболли равишда режаслаштира олиши;
- педагогик вазифаларни шакллантириш ва тарбиявий ишларни режаслаштиришини билиши;
- болалар жамоасига раҳбарлик қилишда ўз фаолиятини режаслаштиришини билиши;
- ўқув мақсадларини режаслаштира олиши;
- ўзининг таълим-тарбия ишларига тайёрланиш тизимини режаслаштира олиши.

5) Ташкилотчилик малакалари:

- болалар жамоасини уюштира билиши;
- турли шароитларда болалар жамоасини бошқара олиши;
- болаларни бирор нарсага қизиқтириб, уларни фаоллаштира олиши;

амалий масалаларни ҳал- - этишда ўзининг билим ва тажрибаларини усталик билан тез ҳаллай олиши.

6) Коммуникатив малакалари:

- болаларни ўзига жалб этишини билиши;
- болалар ва ота-оналар билан мақсадга мувофиқ педагогик муносабатларни тиклашни билиши;
- болаларнинг жамоалараро ва жамоа ичида ўзаро муносабатларни тартибга солишни билиши;
- болалар ва ота-оналар билан ташқаридан алоқа боғлашни билиши.

7) Гностик малакалари:

- болаларнинг асаб-психик тараққиёти даражасини аниқлай билиши;
- ўзининг тажрибаси ва педагогик фаолияти натижаларини танқидий таҳлил қила олиши;
- бошқа ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиб, ундан (назарий ва амалий томондан) тўғри хулоса чиқара олиши;
- психологик ва педагогик адабиётлардан фойдаланишни билиши;
- ўқувчиларни тўғри тушуниб, уларнинг хулқ-атвор сабабларини тушунтиришни билиши.

8) Ижодий хислатлари:

- педагогик маҳоратини такомиллаштиришига интилиши;
- ўқувчиларни тарбиялаш дастурини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш қобилияти;
- ўзини ўқувчи ўрнига қўйиб, бўлиб ўтган ҳодисаларга унинг назари билан қарай олиши;
- аввалги воқеалар, ҳодисалар ва тарбияланувчи шахсига янгича қарай олиш қобилияти;
- ўзининг ўқувчига педагогик таъсири натижаларини олдиндан кўра билишига интилиши.

Шундай қилиб, кўрсатиб ўтилган моделнинг асосий тузилиши тариқасида қуйидагилар келтирилади;

- шахснинг жамоатчилик ва касбий йўналиши;
- педагогик маҳорат ва қобилияти;
- характерининг психологик хусусиятлари;
- билиш фаолияти;
- ўқитувчи шахсининг болаларни касбга тайёрлаш ишлари даражасидаги умумий тараққиёти,

Профессиограмма ёшларга ўзларининг келгусида ўқитувчилик касбини тўғри ва онгли равишда танлаб олишларига ёрдам беради.

Профессиограммани касбга хос равишда ўқитишни ташкил қилишда таълимнинг самарадорлиги ва унинг муваффақияти қандай билим ва

кўникмаларга, айниқса, шахсининг қандай қобилият ва шахсий хислатларига боғлиқ эканлигини албатта кўрсатиш зарурдир.

Мана шу профессиограммага асосан бўлажак мутахассис - ўқитувчиларнинг сифат жиҳатидан ўз, касбига нақадар тайёрлиги ҳақида бир фикрга келишимиз мумкин.

Тайёрланган ўқитувчи шахсининг юқоридаги ана шу талабларга мос келиш ёки келмаслиги олий педагогика мактабларининг қандай ўқитувчи тайёргарлигини кўрсатиб беради.

Педагогик касб, маълумки, ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Педагогик фаолиятдан ютуқларга фақат шу касбга қизиққан, шу фаолият билан шуғулланишга мойил, оқибат натижада эса педагогик қобилиятга эга бўлган кишиларгина эриша олади.

10.3. Педагогик қобилиятлар

Қобилият — бу кишининг бирор фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга оширишидир.

Педагогик қобилият - бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради. Педагогик қобилиятнинг тузилиши қандай? Қуйида бу масалани кўриб чиқамиз.

Узоқ йиллар олиб борилган тадқиқотлар, педагогик қобилиятлар мураккаб ва кўпқиррали психологик билимлардан иборатлигини кўрсатиб берди. Ана шу тадқиқот маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилиятлар тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни (таркибий қисмлар) ажратаб кўрсатиш мумкин:

1. Дидактик қобилиятлар - бу болаларга ўқув материалларни аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларда фанга қизиқиш уйғотиб, уларда мустақил фаол фикрлашни уйғота оладиган қобилиятлардир.

Дидактик қобилиятларга эга бўлган ўқитувчи зарурат туғилганда қийин ўқув материални осонроқ, мураккаброғини соддароқ, тушуниши қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб ўқувчиларга мослаштириб бера олади. Ўқитувчининг мана шу хислатларини билиб олган ўқувчилар одатда: «ўқитувчининг энг муҳим томони ҳам унинг ҳамма нарсани аниқ, равшан ва тушунарли қилиб беришида-да. Бундай ўқитувчининг қўлида мазза қилиб ўқигинг келади»; «Униси эса ҳеч нарсага ярамайдиган ўқитувчи, ҳеч ҳам аниқ тушунтириб бера олмас эди»; «ўқув материални олдида тирик одамлар эмас, балки қандайдир механизмлар бордек, зерикарли ва ноаниқ - мужмал қилиб тушунтиради. Биз бундай ўқитувчиларни ёқтирмаймиз» - дейдилар.

Ҳозирги тушунчамиздаги касбий маҳорат, шунчаки билимларни осонроқ, ҳаммабоп ва тушунарли қилиб ўқувчилар онгига етказиб бериш қобилиятинигина эмас, балки, шу билан бирга ўқувчиларнинг мустақил

ишларини, уларнинг билиш фаоллигини оқилона ва моҳирлик билан бошқариб, уларни керакли томонга йўналтириб туришдан иборат қобилиятни ҳам ўз ичига олади.

Мана шу қобилиятлар асосида ўқувчилар психологиясига хос доимий установка (йўналтириш) ётади. Қобилиятли педагог ўқувчиларнинг тайёрлик даражасини, уларнинг тараққиёт даражасини ҳисобга олган ҳолда болаларнинг нимани билиши ва нимани билмаслигини, нималарни аллақачон эсдан чиқарганликларини тасаввур қила олади.

Кўпчилик ўқитувчиларга, айниқса хафсаласиз ўқитувчиларга, ўқув материали оддийгина ва ҳеч қандай алоҳида тушунтириш ҳамда изох беришни талаб қилмайдигандек туюлади.

Бундай ўқитувчилар ўқувчиларни эмас, балки биринчи галда ўзларини назарда тутиб иш олиб борадилар. Шунинг учун ҳам ўқув материални ўзига қараб танлайдилар. Қобилиятли, тажрибали ўқитувчилар эса ўзларини ўқувчи ўрнига қўйиб, катталар учун аниқ, равшан ва тушунарли бўлган материал ўқувчилар учун ноаниқ ва тушунарсиз бўлиши мумкин деган нуқтаи назарда бўладилар.

Шунинг учун ҳам бундай ўқитувчилар материалнинг характери ва уни баён этиш усуллари алоҳида ўйлаб кўриб режалаштирадилар. Материални баён этиш жараёнида қобилиятли ўқитувчи учун ўқувчиларнинг қандай тушунаётганликлари ва зарур бўлганда дарс баёнотида алоҳида эътибор беришга интилаётганликлари каби қатор белгиларига қараб тўғри тасаввур қилиб, хулоса чиқара олади.

Ана шундай педагогик қобилиятни аниқлаш учун психолог Н.Гоноболин жуда қулай тест тавсия этади. Бу тестга кўра билиш характеридаги матнда ўқитувчининг фикри айрим синф ўқувчилари учун қийин деб ҳисобланган қисмларни алоҳида курсатиб, нима учун бу қисмларнинг қийинлигини тушунтириб бериш, шундан сўнг эса матнни ўқувчиларга енгил ва уларнинг ўзлаштиришлари учун қулай қилиб тузиш тавсия этилади.

Қобилиятли ўқитувчи шу билан бир қаторда материални ўзлаштириш, ўқувчиларга бир оз нафас олиб, ўзларига келиб олишлари ва ўз диққат-эътиборларини бир жойга қўйиб, айрим кўзғалишларни «сўндириб», бошқаларни эса жадаллаштириб, уларнинг бўшашганлигини, сустлигини ва лоқайдлигини енгиллари учун замин тайёрлаш зарурлигини ҳам назарда тутади. Бундай ўқитувчи зарур шароит яратилмагунча дарсни бошламайди. Ҳаддан ташқари шиддат билан бошланган дарс ўқувчиларда ҳимоя қилувчи тормозланишнинг вужудга келтириб, мия фаолияти тормозланади ва ўқитувчининг сўзлари етарлича идрок қилинмайди,

2. Академик қобилиятлар - математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлардир.

Қобилиятли ўқитувчи ўз фанини фақат ҳажмидагина эмас, балки атрофлича, кенг, чуқур билиб, бу соҳада эришилган ютуқлар ва кашфиётларни доимий равишда кузата бориб, ўқув материални мутлақо

эркин эгаллаб, унга катта қизиқиш билан қарайди ҳамда озгина бўлсада тадқиқот ишларини олиб боради.

Кўпчилик тажрибали педагогларнинг айтишларича, ўқитувчи ўз фани бўйича бундай юксак билим, савиясига эришиш, бошқаларни қойил қилиб ҳайратда қолдириш, ўқувчиларда катта қизиқиш уйғота олиш учун у юксак маданиятли, ҳар томонлама мазмунли, кенг эрудицияли (билимдон) одам бўлмоғи лозим.

Бундай ўқитувчилар ҳақида ўқувчилар: «Маҳмуд ака худди профессорнинг ўзгинаси-я. Биз унинг билмаган бирорта соҳаси бормикин деб тез-тез ўйлаб турамиз. Дарсларга у бутун вужуди билан киришиб кетади» дейдилар. Баъзан ўқувчилар ўз ўқитувчиси ҳақида «Бақир-чақир қилади-ю, аммо заррача билими йўқ» деб бутунлай тескарисини айтсалар, жуда алам қилади.

3. Перцептив қобилиятлар - бу ўқувчининг, тарбияланувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсининг вақтинчалик психик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билишдан иборат қобилиятдир.

Қобилиятли ўқитувчи болаларнинг ҳар қандай майда-чуйда хатти ҳаракатларида, ёрқин ифодаланадиган айрим ташқи ҳолатларида ҳамда уларнинг ички дунёсида юзага келадиган ўзгаришларни сездирмасдан билиб олади. Ана шундай ҳолларда ўқувчилар: *Муҳаббат она кимнингдир кайфиятида ўзгаришлар бўлса ёки кимдир дарсга тайёрламасдан келган бўлса кўзига қарабоқ; билиб олади*, «*Бизнинг ўқитувчимиз ҳеч қачон қарама-қарамас ҳам, ҳамма нарсани кўриб турадилар*» дейдилар.

4. Нутқ қобилияти — кишининг ўз туйғу-ҳисларини нутқ ёрдамида, шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир. Бу ўқитувчидан ўқувчиларга узатиладиган ахборот, асосан, иккинчи сигнал тизими - нутқ орқали берилади. Бунда мазмун жиҳатидан унинг ички ва ташқи хусусиятлари назарда тутилади. («Биз учун адабиёт ўқитувчимиз Назира опанинг дарсини эшитишдан катта лаззат йўқ. Назира опамлар шу қадар яхши ва чиройлик қилиб гапирадиларки, ҳатто танаффусга чалинадиган кунғирок ҳам ҳалақит беради»).

Дарсда қобилиятли ўқитувчининг нутқи ҳамма вақт ўқувчиларга қаратилган бўлади, ўқитувчи янги материални тушунтирадими, ўқувчилар жавобини шарҳлаб берадими, ўқувчилар жавобини, уларнинг хатти-ҳаракатлари ёки хулқ-атворини маъқуллайдими ёки танбеҳ берадими, хуллас нима қилишидан қатъий назар, нутқи ҳамма вақт ўзининг ишончлилиги, жозибадорлиги каби ички қувват билан алоҳида ажралиб туриши лозим. Ўқитувчи нутқи, унинг талаффузи аниқ, равшан, оддий ва ўқувчилар учун тушунарли бўлиши керак. Бериладиган ахборотлар шундай тузилиши керакки, бунда ўқувчиларнинг фикру-зикри ва диққат эътиборини юқори даражада фаоллаштирадиган бўлсин. Бунинг учун эса ўқитувчи ўртага савол ташлаб, аста секинлик билан ўқувчиларни тўғри

жавобга олиб келади, ўқувчиларнинг диққат эътиборини фаоллаштирувчи («Бунда айниқса зийрак бўлинг!», «ўйлаб, яна ўйлаб куринг!») сўз ва ибораларни ўз меъёрида ишлатади.

Ўқитувчи узун жумлаларни, мураккаб оғзаки изоҳларни, қийин атамаларни ва зарурати бўлмаса, турли таърифларни ишлатмаслиги лозим. Шу билан бирга ўқитувчи шуни ҳам ҳисобга олиши керакки, ўқитувчининг лўнда-лўнда бўлиб чиққан қисқа нутқи кўп ҳолларда ўқувчиларга тушунарсиз бўлиб қолар экан. Ўқитувчининг ўз ўрнида ишлатиладиган ҳазил аралаш ва хайрихоҳлик билдирувчи арзимаган кинояли нутқи ўқувчиларни жуда жонлантириб, ўқувчилар томонидан ўта яхши қабул қилинар экан.

Қобилиятли ўқитувчининг нутқи жонли, образли, аниқ-равшан, интонацияли ва ифодали, эмоцияга бой, дона-дона бўлиб, бунда стилистик ва грамматик хатолар мутлақо бўлмаслиги лозим.

Бир хил оҳангдаги эзма нутқ ўқувчиларни жуда тез толиктириб, уларни зериктиради ва беҳафсала қилиб кўяди. Бу билан бирга бундай нутқ И.П.Павловнинг физиологик таълимотига кура, доимий таъсир этувчан кўзговчига айланиб, бош мия катта ярим шарлари пўстида тормозланиш жараёнини юзага келтириб, ўқувчини эзма ва уйқучан қилиб кўяди. Нутқ тезлиги кўп жиҳатдан ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятига боғлиқ. Айрим ўқитувчилар тез гапирсалар, бошқалари секин гапирадилар, Аммо ўқитувчи ўқувчиларнинг билимларини эгаллаб олишлари учун энг қулай тезликдаги нутқ ўртача жонли нутқ эканлигини эсдан чиқармаслиги лозим. **Шошқалоқ нутқ** билим ўзлаштиришга халақит бериб, болаларни тез толиктиради ва муҳофаза қилувчи тормозланишни юзага келтиради. **Ўта секин нутқ** ланжлик ва зерикишга олиб келади. Нутқнинг баландлиги - **қаттиқ гапириш** ҳам худди шу сингари ҳолларга олиб келади. Ҳаддан ташқари қаттиқ, кескин, бақириб гапириш ўқувчиларнинг асабига тегиб, уларни тез толиктириб, муҳофаза қилувчи тормозланишини юзага келтиради. Мана шу ерда шарқ мутафаккирларидан Насриддин Тусийнинг «...ўқитувчи нутқи ҳеч қачон ва ҳеч қаерда заҳархандали, кўпол ёки қаттиқ бўлиши мумкин эмас. Дарс пайтида ўқитувчининг ўзини тута олмаслиги ишни бузиши мумкин...» деган насиҳатини келтиришимиз жуда ўринли бўларди. Ўқитувчининг **бўш, паст овози** ёмон эшитилади. Нутқи, имо-ишоралар, турли кескин ҳаракатлар ўқувчиларни жонлантиради. Бу тариқа имо-ишоралар ва ҳаракатлар тажрибали ўқитувчиларда ўз меъёрида ишлатилади. Лекин бир хилдаги тинимсиз ҳаракатларнинг ҳаддан ташқари кўп бўлиши кишининг асабига тегади.

5. Ташкилотчилик қобилияти - бу биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, бунда жамоани жипслаштира олиш ва иккинчидан, ўзининг шахсий ишини тўғри ташкил қила олиш қобилиятидир. Ўқувчилар ўз ўқитувчилари ҳақида турлича фикрда бўладилар. Жумладан, айрим ўқувчилар: «...Биз Азим акани жуда яхши кўрамиз. Улар синфимизда бир вақтнинг ичида, жуда тезлик билан

ишчанлик кайфиятини уюштириб, барчамизнинг ўзининг пухталиги, озодалиги, эпчиллиги ва тадбиркорлиги билан ҳайратда қолдирадилар» десалар, айрим ўқувчилар: «Собир акамлар бизнинг ихлосимизни қайтариб, ҳафсаламизни бир пул қиладилар. Улар кўп ишга уринадилар-у, аммо бирортасини ҳам охирига етказмайди...» дейдилар. Баъзан айрим ўқувчиларнинг ўз ўқитувчиси ҳақида: «...Нодира опамлар биз билан худди она товукдек овора бўладилар. Агар биз шўхлик қила бошласак, улар ўзларини кўрмасликка, пайқамасликка солардилар. Ажойиб аёл эди-ю, аммо унинг дарсида ҳеч ким ҳеч нарса қилмас эди-да...» деган фикрларни ҳам эшитиш мумкин.

Ўқитувчининг ўз ишини ташкил қила билиши деганда, унинг ўз ишини тўғри режалаштириб, уни назорат қила олиши назарда тутилади. Тажрибали ўқитувчиларда вақтга нисбатан ўзига хос сезувчанлик - ишни вақт бўйича тўғри тақсимлаб, мўлжалланган вақтдан тўғри фойдалана олиш кўникмаси пайдо бўлади. Дарс давомида, албатта, кўп ҳолларда вақтни беҳуда йўқотиш ҳам мумкин. Лекин бу йўқолган дарс режасини тузатиш зарурияти тузилган ҳолларда бўлиши мумкин, тажрибали ўқитувчилар вақтни сеза билишни ўрганиш учун дарс режасини ёки матнда вақтни назорат қилиш учун белгилар олиб боришни тавсия этадилар. Жумладан: дарснинг 10, 20, 30 ва бошқа дақиқалари давомида мабодо кўзда тутилмаган вақт ортиб қолган тақдирда фойдаланиш учун қандай қўшимча материалларни тайёрлаш ёки вақт етмай қолган тақдирда қандай материални кейинги дарсга қолдириш мумкинлиги ҳақида маслаҳат берадилар.

6. Авторитар қобилияти - бу ўқувчиларга бевосита эмоционал иродавий таъсир этиб, уларда обрў орттира билишдан иборат қобилиятдир. (Гарчан ўқитувчининг ўз фанини мукамал билиши, сезгирлиги ва ҳушмуомалалиги асосида қозонилади).

Авторитар қобилият ўқитувчининг ростгўйлиги, иродавий уддабуронлиги, ўзини тута билиши, фаросатлилиги, талабчанлиги каби иродавий хислатлари ҳамда қатор шахсий хислатларга, шу билан бирга ўқувчиларни таълим-тарбиясида жавобгарликни ҳис этиш, унинг эътиқоди, ўқувчиларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олганлигига ишончи каби хислатларга ҳам боғлиқдир.

Ўқувчилар талаб қилишни биладиган, ўқувчиларни мажбур қилмаган ва дўқ-пўписа қилмаган, шу билан бирга беҳуда расмийчиликка йўл қўймаган ҳолда ўз айтганини қилдира оладиган ўқитувчиларни жуда ҳурмат қиладилар. Шу муносабат билан ўқувчиларнинг ўқитувчилар ҳақида айрим фикрларини мисол қилиб келтирамиз:

«Унинг ажойиб хислати бор - у ҳеч қандай зарда ва бақирик, чақириксиз ишлай олади»; «Биз уни жиддийлиги, вазминлиги ва талабчанлиги учун жуда яхши кўрамиз. У ҳамма вақт шунчаки мулойимгина, сипогина талаб қилади, аммо унинг талаби шу қадар таъсирчанки, унга қулоқ солмаслик мумкин эмас»; «Бизнинг математика

ўқитувчимиз ҳамма вақт ювош, осойишта, ўзини тутган ва шу билан бир қаторда бутун синфга ажойиб таъсир эта олади»; «Кимё ўқитувчимизнинг обрўсига эътибор этмай кўрингчи, у ҳар қандай шароитда ҳам ўз айтганига эришади»; «Немат ака бизга устунлик билан таъсир этади. У ҳадеб талаб қилавермайди, агар талаб қиладиган бўлсалар унда бўйин товлаб бўлмайди», ёки ўқувчиларнинг ўз ўқитувчилари ҳақидаги мана бундай фикрлари: «Полвон ака мактабимиздан кетганига биз хурсанд бўлдик, у бизни дўқ-пўписа, бақириқ-қичкириқ, буйруқбозлик билан қўлга оламан деб ўйларди-ю, аммо бизни бардош беришгагина мажбур этарди, холос».

Бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг мактаб таълими жараёнида олиб борилаётган ишларнинг аҳволи тўғрисида жуда ачиниб айтган фикрларини келтириш ўринли бўлур эди: «Мабодо бирор ўқувчи ўқитувчига эътироз билдирса, эртага у ҳеч ким ҳавас қилмайдиган аҳволга тушиб қолади. Мактаблардаги жараёнда ўқитувчи ҳукмрон. У боладан фақат ўзи тушунтираётган нарсани тушуниб олишни талаб қилади, принцип ҳам тайёр: «менинг айтганим — айгган, деганим - деган».

Шу билан бир қаторда ўқувчилар ўқитувчининг бўшлиғи, ландавурлиғи, лакмалиғи, соддаларча ишонувчанлиғи, сусткашлиғи, ортиқча риёгарчилиғи, иродасизлиғи каби хислатларни баралла қоралайдилар: «яхши одаму, лекин ўта бўш: уни алдаб кетиш ҳеч гап эмас»; «Тушуниб бўлмайди: бирда жуда қаттиққўл, талабчан, баъзан ҳеч қандай талаб деган нарса йўқ»; «Жуда бўшанг, ланж: уни кўришинг билан уйқинг келади»...

7. Коммуникатив қобилияти - бу болалар билан мулоқотда бўлишга, ўқувчиларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга, улар билан педагогик нуқтаи-назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашга педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятдир.

Педагогик такт психологиясини ўрганишда психолог И.В.Страхов бениҳоят катта ҳисса қўшган. Унинг фикрича бунда муҳими ўқувчиларга таъсир этишининг энг қулай усуллари топа билиш, тарбиявий таъсирни қўллашда мақсадга мувофиқ педагогик чораларга эътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни ҳисобга олиш, ўқувчи шахсининг психологик хусусиятлари ва унинг имкониятлари ҳамда мазкур педагогик ҳолатларини ҳисобга олиш зарурдир.

Педагогик тактининг яққол ифодаларидан бири - ҳар қандай педагогик таъсирга нисбатан қўлланиладиган чора-тадбирларни (рағбатлантириш, жазолаш, панд-насихат) ҳис эта билишдан иборатдир, Фаросатли ўқитувчи болаларга эътибор бериб, зийраклик билан қарайди, уларнинг индивидуал психологик хусусиятлари билан ҳисоблашади. «У биз билан ҳайрон қоларли даражада, ажойиб, яқин дўстларча яқин муносабатда бўлади»; «Бизнинг тарих ўқитувчимизнинг кучли томони - ҳар кимга қандай ёндошишини билар эди»; «Энг ёмони - ўқитувчининг ўқувчилар олдида хушомадгўйлик қилишидир. Бизнинг зоология ўқитувчимиз Фарида опамлар шундайлардан эди: улар нимаики қилиб бўлса-да, болаларни ўзига

қаратиш учун хушомадгўйлик қиларди! Нега улар ўзларини шунчалик камситиб ерга уради? деб ўйлар эдим. Ахир улар ўз фанини яхши билардику»; «Иброҳим ака эса, қарабсанкн, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, киши дилига озор берар, тушириб қолар ёки беҳудага уришиб, қойиб берар эди».

Педагогик тактнинг йўқлиги кўпинча оғир оқибатларга олиб келади. Тошкент мактабларидан бирида она тили ва адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларга жуда кўп талабларни қўйгану, аммо ҳеч қандай изчиллик билмаган: бир вазифа бериб туриб, шу заҳотиёқ бошқа талабларни қўя бошлаган. Арзимаган хатолар, тартиб бузишлар рўй берса, шу заҳотиёқ мазмунан ва шакл жиҳатидан ўта қўпол ва алам қиладиган кескин гапларни қилиб, «2» қўярди. Масалан, дафтарнинг четида қолдирилган жойнинг хатолиги ёки интизом бузганлик каби ва арзимаган нарсалар учун ёпишгани ёпишган эди. Ўқитувчининг бу хатти-ҳаракатлари учун ўқувчиларда дард, алам тўлиб тошганди. Кўп ўтмай ўқувчиларнинг норозилиги ва қатъий эътирози очикдан-очик намоёншкорона билдирилиб, ўқитувчига қулоқ солмайдиган, атайлаб интизом бузадиган ва ўқитувчини кескин танқид қиладиган бўлиб қолдилар. Бундай ачинарли аҳвол фақат ана ўша ўқитувчи мактабдан кетгандан кейингина тузатилди.

Ўқитувчининг педагогик такти масаласи муносабати билан шуни ҳам айтиш жойизки, қачон ўқувчилар ўқитувчининг ижобий хислатлари тўғрисида гапирар эканлар, улар ҳамиша ўқитувчининг адолатлилиги каби хислатларини биринчи уринга қуядилар. Ўқитувчининг адолатсизлиги ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу тўғрида ҳар қайсимиз мактаб амалиётидан қандайдир тасаввурга эгамиз.

8. Педагогик қобилият (хаёл) — бу кишининг ўқувчилар шахсини тарбиявий томондан лойиҳалаштиришда ўз иш-ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган қобилиятдир. Бу қобилият ўқитувчи маълум ўқувчидан келгусида ким чиқишини кўз олдида келтиришда, тарбияланувчиларда у ёки бу хилдаги хислатларни ўсиб ривожланиши олдиндан кўра билишида намоён бўлади. Бу қобилият педагогик оптимизм, тарбиянинг кучига, ўқувчиларга бўлган ишонч билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам ўқувчилар айрим ўқитувчилар тўғрисида: «Аҳмад акамлар, чамаси ичимиздаги энг ярамасларга ҳам ишончларини йўқотмасдилар, шунинг учун ҳам биз уларни ҳурмат қилардик», деган фикрларни изҳор қиладилар.

9. Диққатни тақсимлай олиш қобилияти — бу қобилият бир вақтнинг ўзида диққатни бир қанча фаолиятга қарата олишда намоён бўлиб, ўқитувчи ишида ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Қобилиятли, тажрибали ўқитувчи ўзининг диққат эътиборини ўқув материални қандай баён этилишига, унинг мазмунига, ўз ' фикрларини атрофлича қилиб қандай очиб беришга ёки ўқувчи фикрига баралла қаратади ва шу билан бирга бир вақтнинг ўзида барча ўқувчиларни кузатиб, уларни толиққан толиқмаганлигига, эътиборли ёки

эътиборсизлигига, дарсни тушуниш-тушунмаслигига аҳамият бериб, ўқувчиларнинг интизомини кузатади ҳамда оқибат натижада ўзининг шахсий хулқ-атвorigа (юриш-туришига, ўзини тутишига, мимика ва понтамимикасига) эътибор беради. Тажрибасиз ўқитувчи, кўпинча ўқув материални баён этишга берилиб кетиб, ўқувчиларнинг нима қилаётганликларини сезмай қолади ва назоратдан чиқариб қўяди, агар, бордию, ўқувчиларни диққат эътибор билан кузатишга ҳаракат қилса, бундай ҳолларда ўз баёнотининг изчиллигини йўқотиб қўяди.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қобилиятлардан ташқари, ўқитувчи инсон шахсининг мақсад сари интилиши, уддабуронлик, меҳнатсеварлик, камтарлик каби қатор ижобий хислатларига эга бўлиши лозим. У ўқувчиларни тарбиялар экан, ўзининг хулқ-атвори, юриш туриши, хуллас, бутун ўқитувчилик шахси билан ўқувчиларга ўрнатиб бўлиши керак.

Ўқитувчининг ўзини қўлга ола билиши муҳим аҳамиятга эгадир. Хулоса қилиб, шуни айтиш жойизки, ўқитувчининг барча ижобий, умуминсоний ахлоқ меъёрларига мос келувчи хислатлари катта аҳамиятга эга. Агар биз қуйидаги хислатларини олиб қарайдиган бўлсак, буларнинг барчаси ҳам ўта муҳим омиллардир. Жумладан, ўқитувчининг ташқи қиёфаси унинг обрўси шаклланишига таъсир этади. Ўқитувчининг озодалиги, ихчамлиги, унинг покизалиги, саришта-сарамжонлиги, сиполиги, унинг қилиқлари, ўзининг чиройли тутиши, қадди-қомати ва юриш-туришлари ўқувчиларда жуда яхши таассурот қолдиради. Жумладан, ўқувчиларнинг «Фарида опани нечук яхши кўрмайсан, улар ҳар доим шу қадар хушчақчақ, озода, саришта-саранжомлар-ку!?» ёки «Ноила опа мактабда эмас, балки театрда ишлаб, томоша кўрсатиши керак - чунки уларнинг турки-қиёфаси, юриш-туриши ясама, сохта» деган фикрларни олишимиз мумкин.

10.4. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришининг муаммолари

Муҳим давлат вазифасини - «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури»ни амалга ошираётган замонавий мактаб ўқитувчисининг хислатлари, унинг ижодий фаолияти ХХІ асрда шаклланиб, асосан амалий ишда, педагогик тажрибаларни эгаллаш жараёнида ўсиб ривожлана боради.

Ҳозирги жамиятимизда ўқитувчининг мустақил равишда билимларни эгаллаб, ўз малакасини ошириб бориши - бир томондан ўқитувчилик фаолиятининг борган сари нақадар муваффақиятли бораётганлигини кўрсатса, иккинчи томондан муҳим вазифа эканлигидан далолат беради - чунки, бу кечиктириб бўлмас жараён шахсни интеллектуал қашшоқликдан қутқариб қолади.

Психологик нуқтаи назардан ўқитувчи доимий равишда ўз билимларини ошириш билан шуғулланиши зарурдир. Чунки ўқитувчилик меҳнатининг асосий хусусияти ҳам шудир. Педагог ҳамма вақт одамлар орасида бўларкан, у биринчидан, одамларни кўпдан бери қизиқтириб

келаётган ҳақиқатни ўз қарашлари бўйича тўғри тушунтириб бериши лозим. Албатта, ўқитувчидаги бу тариқа қарашлар кўп йиллар давомидаги меҳнат ва ҳаёт фаолияти жараёнида шаклланади; иккинчидан, ўқитувчининг узи ахборотлар олиш учун ўқувчиларга нисбатан чекланган вақт имкониятига эга: учинчидан, у ўта тор доирадаги тенгқурлари билангина мулоқотда бўлиш имкониятига эга бўлиб, кўпинча ўз касбига хос қизиқишлар билангина чекланиб қолади.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши деганда, унинг ўз билимларини доимий равишда касбий ва умуммаданий ахборотлар билан тўлдириб, ўзининг индивидуал ижтимоий тажрибасини кенг миқёсда доимо янгилаб бориши тушунилади.

Одатда аксарият ўқитувчилар мустақил билим эгаллаш зарурлигини тушунган ҳолда, ундан муваффақиятли фойдаланадилар.

Бунинг мотивлари одатда педагогик фаолият жараёнида ўқитувчи олдида юзага келадиган муаммоларни англаб олиш натижасида шаклланади. Кўп ҳолларда бундай мотивлар ўқитувчиларни қандай ўқитиб ва қандай тарбиялаш керак, деган хоҳиш-истаклар тариқасида, фаннинг охириги ютуқлари, ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш эҳтиёжи туғилиши муносабати билан шакллана боради.

Шу билан бирга яққол кўзга ташланиб турган айрим ҳоллардан кўз юма олмаймиз. Масалан ўқитувчилар оммасининг маълум қисми мустақил изланишда бўлиб, ўз билим савиясини ошириш билан фаол шуғулланмайди, малакасини оширишга интилмайди, баъзилар муайян билимлар соҳасида тараққиётдан бутунлай ортда қолмоқдалар. Бундай ўқитувчилар ўсиб келаётган ёш авлоднинг таълим ва тарбия тараққиётига жиддий зарар келтирадилар.

Бу муаммони ҳал этишда асосий вазифа малака ошириш тизими зиммасига тушади. Республикамизда халқ таълими ходимларининг малакасини ошириш институтларининг тармоқлари жорий этилган. Халқ таълимидаги бу тизимнинг асосий вазифаси доимий равишда ўқитувчи кадрларнинг малакасини ошириш, ўқитувчи кадрларни ўзларининг касбига хос билим савиясини, кўникма, малакаларини, маънавият ва маърифатини, шу билан бир қаторда иқтисодий, экологик ва ҳуқуқий маълумотни оширишга даъват этувчи ижтимоий психологик соҳаларни ривожлантириб боришдан иборатдир.

Ўқитувчининг мустақил билим эгаллаши ва малакасини ошириш педагогик фаолиятнинг самарадорлигини оширишда зарурий шартлардандир.

Шарқ мутафаккирлари ўқитувчи ўзи ўқиб турсагина - ўқитувчи бўла олади, агар у ўқишни тўхтатиб қўяр экан, унда ўқитувчилик ҳам ўлади, деб жуда ҳаққоний айтганлар.

Бу ҳақиқатни ёши қанча бўлишидан, педагогик маҳоратидан, қандай дарс беришидан қатъий назар барча ўқитувчилар яхшилаб билиб олишлари лозим.

Такрорлаш ва муҳокама учун саволлар.

1. Жамиятда ўқитувчининг тутган ўрни ва вазифаларини ёритиб беринг.
2. Замонавий ўқитувчига қўйиладиган талабларни эслатинг.
3. Ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги ўзаро муносабатларини асослаб беринг.
4. Ўқитувчининг педагогик қобилиятлари ҳақида тушунча беринг.
5. Ўқитувчининг ўз малакасини ошириб боришнинг психологик муаммоларига изох беринг.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати ва маданияти

- Ўқитувчи – ёшларга тарълим–тарбия берувчи киши.
- Педагогик фаолиятининг ўзига хос психологик хусусиятлари.
- Ўқитувчининг педагогик маҳорати.
- Ўқитувчининг маданияти ва бошқарув муаммолари.
- Ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятлари.

Таянч тушунчалар: педагогик маҳорат, педагогик фаолият, педагогик фаолият мақсади, боёқти ва воситаси, касбий билим, педагогик техника, педагогик вазият, педагогик топшириқ.

1. Ўқитувчи – ёшларга тарълим–тарбия берувчи киши.

Инсон тарбияси ҳар қачон ҳам мураккаб вазифалардан бири бўлиб келган. Ҳатто жамият меъёридаги стабил ривожланиш босқичида турган вақтда ҳам ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясида турли муаммолар пайдо бўлади. Бугунги кун муаммолари эса (ишсизлик, қонунбузурлик, оилавий ажрашишлар, ноқонуний дори воситалири ва ҳатто гиёҳванд моддалардан фойдаланиш, шахсий ва профессионал мақсаднинг йўқлиги, диний экстремизм, террорчилик ва ҳ.о) таълим-тарбия жараёнини янада мураккаблаштириб юбормоқда.

Маълумки, таълим–тарбия деб аталган мураккаб жараён субъектларидан бири – бу ўқитувчи. Хўш, бугунги кун ўқитувчиси қандай бўлиши керак? Унинг фаолияти мақсади ва вазифалари нималардан иборат? Унинг билим савияси, салоҳияти, маҳорати ва қобилиятини ўстириш нималарга боғлиқ?

Энг аввало ўқитувчи шуни чуқур англаши лозимки, у жамиятнинг ишончли вакили, зеро, жамият унга ўзининг энг қимматли

бойлиги, умиди, ишончи ва келажаги бўлган болаларини топширади. Бу олийжаноб ва мураккаб касб унга ҳаётини бағишлаган ҳар бир кишидан доимий ижод, изланиш, улкан саҳоватли қалб, болаларга муҳаббат, ўз касбига чексиз садоқатни талаб этади. Бинобарин, Президент И.А.Каримов таъкидлаганларидек, **«Мактаб деган улуг даргоҳнинг инсон ва жамият тараққиётидаги ҳиссаси ва таъсирини, нафақат ёшларимиз, балки бутун халқимиз келажагини ҳал қиладиган ўқитувчи ва мураббийлар меҳнатини ҳеч нарса билан ўлчаб, қийслаб бўлмайди».**

Бундай масъулиятли вазифани фақатгина диалектик фикрлаш қобилиятига, ёрқин шахсий сифатларга эга бўлган, ўз-ўзини узлуксиз ривожлантириш ва тарбиялашга тайёр бўлган ўқитувчи бажара олади. Зеро, ўқитувчи шахси педагогик жараён муваффақиятининг асосий шарти ва воситасидир.

Ўқитувчининг шахсий сифатлари доим тайёр қилиб қўйилган ахборотлардан иборат эмас, балки у жонли мушоҳада юрита олиш, доимий ўз-ўзини ривожлантира олиш қобилияти билан белгиланади. Олов олов билан ёқилади, шахс шахс орқали шакллантирилади. Ўзида бўлмаган нарсани бировга бериб бўлмайди.

Ҳар қандай ўқитувчи ҳам маҳоратли ўқитувчи бўла оладими, деган саволга тажрибали педагогларимиз шундай жавоб берадилар: “Ҳа! Лекин фақат ўз устида тинимсиз иш олиб бориш шарти билан”.

Масалан, таниқли рус педагоги А.С.Макаренконинг шахси ўз устида ишлаб, педагогик қобилиятларни такомиллаштиришнинг ёрқин намунаси бўла олади. У жуда кўп ўқиган, ўз маҳоратини узлуксиз ошириб борган, ўз характери устида ишлаган. У ўз тажрибаси ва ҳамкасблари тажрибасидан ўрганиб, муҳим хулосалар чиқара олди, актёрлардан дарс олди, ўз педагогик техникаларини ривожлантириди.

Маҳорат фаолият жараёнида юзага чиқади. Педагогикада маҳоратни айнан шундай тушуниш қабул қилинган. У ўқитувчи белгиланган вақт ичида эришиши мумкин бўлган оптимал натижага олиб келадиган педагогик фаолиятнинг олий даражаси саналади.

Албатта, ташқи томондан маҳорат турли педагогик топшириқларни муваффақиятли ҳал этишда, ўқув-тарбия жараёнини юқори савияда ташкил этишда намоён бўлади. Аммо унинг моҳияти шундай фаолиятни юзага чиқарадиган ва унинг муваффақиятини таъминлайдаган шахсий сифатлар ва педагогик қобилиятларга боғлиқ. Зеро, шундай сифатларни фақат кўникмалардангина эмас, балки ўқитувчи учун самарали ва ижодий фаолият кўрсатишга ёрдам берадиган шахсий хусусиятлардан излаш лозим.

Шу ўринда буюк мутасаввуф олим Жалолиддин Румий ҳақидаги бир ривоятни келтириб ўтишни лозим топдик.

Ривоят қилишларича, мавлона Румий шогирдлари олдида ваъз айтиб турган вақтида унга бир ёш толиб қалтис савол беради: “Устоз, Сиз қайсидир бир йиғинда “мен 72 мазҳаб билан бирман”, деган экансиз. Шу гап ростми?”, - деб сўрайди. (Маълумки, ислом динида ихтилофлар

туфайли 6 та фирқа пайдо бўлиб, уларнинг ҳар бири Яна 12 тадан фирқаларга бўлиниб, 72 та мазҳаб вужудга келган эди. Шулар ичида энг тўғри ва мукаммали сунийлар мазҳаби саналади. Лекин Румий уларнинг бирортасини кескин қораламайди ва рад этмайди. Чунки Румийнинг фикрича, ҳар бир мазҳаб оллоҳнинг якка–ягоналигини рад этмаган ҳолда ўз манфаатидан келиб чиқиб, шундай фарқларга бўлиниб кетганлар ва шундай бўлиши табиий ҳол). – Ҳа, рост, деб жавоб беради Румий. Шунда ҳалиги ёш толиб, суннийлик оқимининг ашаддий тарафдори устоз Румийни ҳақорат қиadi. Унинг бу ишидан мажлис аҳли, айниқса, Румийни каттик ҳармат қиладиган шогирдлари ларзага келади. Лекин устоз юзидаги хотиржамликни сира ўзгартирмасдан ”Сиз айтган сўзлардан билан ҳам бирдирман” – деб жавоб қайтаради. Шунда савол берган ҳалиги толиб ўз қилмишидан қаттиқ хижолат бўлиб, уялганидан мажлисни тарк этиб кетишга мажбур бўлади.

Хўш, устоз Румийни айнан шундай оҳанг, оғир босиқлик билан жавоб қайтаришга ундаган нарса нима? Бу улуғ мураббий ва устоз маҳоратининг маҳиятини белгилайдиган шахсий хусусиятларидир.

Демак, юқорида айтилган фикрлардан шундай хулосага келиш мумкин: педагогик маҳорат фаолият жараёнида намоён бўлади, лекин унга олиб борилмайди, у махсус умумий кўникмаларнинг юқори даражада ривожланганлиги билан характерланади. Аммо асосийси бу ҳам эмас. Асосан, ўқитувчининг шахси, унинг тутган йўли, ўз фаолиятини юқори профессионал даражада бошқара олиш қобилияти муҳим аҳамият касб этади. Бинобарин, педагогик маҳорат моҳиятини англаш учун, аввало, педагогик фаолиятнинг ўқитувчи шахсига нисбатан талабаларини кўриб чиқамиз.

2. Педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари

Ҳар қандай фаолиятда бўлгани сингари, педагогик фаолиятнинг ҳам бир нечта таркибий қисмлари мавжуд. Булар: мақсад, восита, объект, субъект. Аввало, педагогик фаолият мақсади ўзига хослиги билан ажралиб туради. Булар қуйидагилар:

1. Ўқитувчилик иши мақсади жамият томонидан белгиланади, яъни ўқитувчи ўз меҳнати якуний натижаларини танлашда эркин эмас, унинг хатти–ҳаракатлари ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантиришга қаратилган бўлиши лозим. Педагогик фаолият авлодлар ўртасидаги ижтимоий ворисийликни амалга ошириш, ёшларни мавжуд ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ инсоният ижтимоий тажрибасини эгалашдаги табиий имкониятларини юзага чиқари учун хизмат қиладди.

Аммо мақсаддан келиб чиқадиган муайян вазифаларни шароитга мос равишда ўқитувчининг ўзи белгилаши керак. Шундай қилиб, педагогик фаолият мақсади якуний натижасига кўра жамият томонидан

белгиланадиган аниқ ижтимоий буюртма бўлиб, унинг вазифалари муайян педагогик вазиятларда турлича белгиланади. Ана шу ҳолатнинг ўзиёқ ўқитувчидан ижодий ёндошувни, мақсадни кўра олиш, уни муайян шароит билан таққослай олишни талаб этади.

2. Ўқитувчи фаолияти ҳар доим бошқа фаолият орқали бошқариладиган фаолиятдир. Бу ўзига хос мета-фаолият бўлиб, ўқувчиларнинг фаолиятига мос этиб курилади.

Жалолиддин Румийнинг устоз сифатидаги фаолияти билан боғлиқ юқорида келтирилган мисол устоз – мураббийнинг жазавага тушиш, бақариш билан эмас, балки ўзини тутиш, оғир – вазмийлик, камтарлик ва самимият, қатъият билан берган жавоби, толибнинг хатосини дарҳол тушуниб етиши ва қилмишидан қаттиқ ҳижолат бўлишига ва мажлисни ташлаб чиқиб келишган сабаб бўлади. Илм толибининг бу тутган йўли унинг юксак даражасидаги онглилигини белгиламасада, шу ҳатти – ҳаракатнинг ўзиёқ педагогик фаолият мақсадига тамон биргаликда қўйилган қадамдир. Бинобарин, педагогик фаолият мақсадининг ўзига хослиги шундаки, у ўқитувчининг ҳам, ўқувчининг ҳам мақсади бўлиши керак. Мета-фаолиятнинг моҳияти ана шунда.

3. Бошқа киши фаолиятни бошқариш шунинг учун ҳам мураккабки, ўқитувчининг мақсади тарбияланувчининг келажагига қаратилган бўлади. Бу мақсад ўқитувчи учун яқин ва тушунарлидир. У “Сен билишинг, бажара олишинг ва бажаришинг керак”, - дея талаб қилади. Ўқувчи эса бугунги куннинг қувончию ташвишлари билан яшайди, келажак унинг учун жуда йироқ. Ш.А.Амонашвили бу зиддиятга “тарбия фожиасининг асоси” деб баҳо беради. Ўқитувчи айна замонда яшаб туриб келажакни барпо этади. Бу жуда мураккаб вазифа.

Буни чуқур англаган уста-педагоглар ҳар доим ўз фаолияти логиқаси ўқувчи эҳтиёжларига таяниб курадилар. Масалан, Ш.А.Амонашвили ўз фаолият дастурини бола дастурига яқинлаштиришга интилан. Е.Н.Ильина эса доимий матнлардан фойдаланиб, синфдаги вазиятга таъсир ўтказишга ҳаракат қилади.

Демак, педагогик фаолият мақсади ўқитувчидан жамиятнинг ижтимоий топшириғига нисбатан шахсан қабул қилиш; муайян ҳатти-ҳаракатларнинг мақсад ва вазифасига ижодий ёндошиш; ўқувчи қизиқишларини ҳисобга олиш ва уни ўқув фаолияти мақсади сифатида такомиллаштира олишни талаб этади.

Педагогик фаолият объекти – бу инсон, шаклланаётган шахс руҳий оламининг нозик қирралари – ақл, ҳиссиёт, идора, ишонч, ўз-ўзини англаш демакдир. Педагогик фаолият объектининг ўзига хослиги қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Инсон табиатининг жонсиз бир бўлаги: эмас, балки ўзининг такрорланмас шахсий хусусиятларига эга бўлган, атрофлардаги воқеа-ҳодисаларига нисбатан ўз тушунчалари ва муносабатига эга бўлган (жонли) ақлли мавжудот. У педагогик жараённинг иштирокчиси, унинг ўз мақсади,

мотивлари, ўйга хос хулқ–атвори бор. Бинобарин, педагогик фаолият объекти унинг субъекти ҳамдир. Чунки у педагогик таъсирга нисбатан ҳар хил муносабат билидириши мумкин. Зеро, бу таъсирни у ўз ички дунёси орқали қабул қилади.

2. Ўқитувчи мунтазам ўзгариб, ўсиб бораётган инсон билан ишлайди. Унга нисбатан қолипга солинган, стереотип хатти–ҳаракатларни қўллаб бўлмайди. Бу жуда мураккаб жараён бўлиб, ўқитувчидан доимий изланишни талаб этади.

3. Ўқувчига фақат педагогларгина эмас, балки уни ўраб турган муҳит ҳам турли йўналишларда бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун педагогик фаолият шу таъсирларни коррекциялашни, яъни тарбиялаш, қайта тарбиялаш ҳамда шахснинг ўз–ўзини тарбиялашини ташкил этишни ҳам кўзда тутаяди.

Умуман замонавий педагогика ҳамкорлик педагогикаси бўлиб, у мактабдаги муносабатларни эркинлаштиришга йўналтирилган ва ўқувчини фаоллаштиришга, уни педагогик жараёнинг тенг ҳуқуқли иштирокчисига айлантиришга ҳаракат қилади.

Субъект – бу тарбияланувчига таъсир этувчилар, яъни педагог, ота–оналар, жамоа. Ўқувчига таъсир ўтказувчи асосий восита бу ўқитувчи, унинг билими ва қобилияти. Агар ўқувчилар ўқитувчи шахсини тушунмаса, унинг билими ва хулқ–атворида нисбатан танқидий муносабатда бўлишса, унинг хатти–ҳаракатларига қаршилик кўрсатадилар. Ҳақиқий тарбиячи ўқувчи шахсига ижобий ахлоқий таъсир кўрсатади. Бу эса ўқитувчидан ўзини ахлоқий жиҳатдан мунтазам такомиллаштириб боришни талаб этади.

Тарбиянинг асосий воситалари – фаолиятининг турли кўринишлари бўлиб, ўқувчилар унда бевосита иштирок этадилар. Булар: меҳнат, мулоқот, ўқиш, ўйин. Масалан, таниқли педагог А.С.Мақоренько тарбия тизими марказида ижтимоий меҳнат турган. Буюк мутасаввуф олим Баҳовуддин Нақшбанд тарбия тизими марказида ҳам меҳнат, ҳунар турган. У киши қўлидан ҳеч иш келмайдиган, бирор ҳунари бўлмаган кишини ўз мактабига қабул қилмаганлар. Баъзи педагоглар ижодий иш орқали ўқув тарбия ишларини ташкил этадилар.

Алалхусус, биз педагогик фаолиятни педагогик маҳоратнинг дояси сифатида бирма – бир таҳлил қилиб чиқдик. Ҳақиқий ўқитувчи мақсадни аниқ белгилаб, субъектнинг фаоллаштириб, воситаларни танлаб туриб педагогик фаолиятнинг бу компонентларини бошқара олиш лозимлигини чуқур англайди. Айнан шу ўринда биз педагогик маҳоратнинг моҳиятини англай бошлаймиз. У бизнинг назаримизда мунтазам шакллантириб, такомиллаштириб борилиши лозим бўлган бутун бир тизим сифатида намоён бўлади.

3. Педагогик маҳорат тизими

Педагогик маҳоратни биз ўқитувчида бўлиши лозим бўлган бир қанча шахсий сифатлар мажмуаси сифатида тушунамиз. Бу шахсий сифатлар касбий фаолиятни юқори савияда ташкил этишга имкон беради. Шундай муҳим сифатларга – ўқитувчи фаолиятининг инсонпарварлиги; унинг касбий билими; педагогик қобилиятлари ва педагогик техникасини киритиш мумкин.

Шу ўринда қуйидаги ҳолатларни таъкидлаш жоиз: биринчидан, педагогик маҳорат шахс руҳиятидаги ўз–ўзини ташкил этувчи тизим бўлиб, инсонпарвар йўналганлик бу тизимнинг асосий омили бўлиб хизмат қилади; иккинчидан касбий маҳоратни ривожлантириш заминида (асосида) ўқитувчи хатти–ҳаракатларининг асл моҳияти асосланганлиги, онглилигини белгилайдиган касбий билим ётади. Йўналганлик ва касбий билим профессионал юқори даражадаги фаолиятнинг “скелет”и саналанади, у ўз–ўзини ташкил этувчи тизимнинг яхлитлигини таъминлайди; учинчидан, педагогик қобилиятлар маҳоратнинг шаклланишини тезлаштирадиган ҳамиртуруш бўлиб ҳисобланади; тўртинчидан, билим ва қобилиятга таянадиган педагогик техника, у барча таъсир воситаларини мақсад билан боғлашга хизмат қилади, шунингдек, педагогик фаолият структурасини мувофиқлаштиради. Шундай қилиб, педагогик маҳорат тизимининг тўрт таркибий қисми ҳам ўзаро боғлиқ. Уларнинг ўсишида фақат ташқи таъсирнинг ўзигина кифоя эмас, улар ўз–ўзини ривожлантиришни ҳам талаб этади. Ўз–ўзини ривожлантириш махсус билим ва кўникмаларга асосланади. Муваффақиятнинг асосий шарти – бу қобилиятлар, воситаси эса педагогик техникадир. Энди педагогик маҳоратнинг тўрт элементи тўғрисида батафсил тўхталамиз.

1. Ўқитувчи шахсининг инсонпарварлиги. Фикрлар тўқнашуви ва ўз позицияси учун курашни драма деб ҳисобласак, тарбиячининг бутун, фаолияти драмалардан иборат. Бинобарин, маҳорат даражаси қанча юқори бўлса, зиддиятлар ҳам шунчалик аниқ бўлади. Чунки, ижодкор ўқитувчи томонидан таклиф этилган тизимнинг янгилиги одатда, эскирган қарашларнинг қаршилигига учрайди.

“Шахс йўналганлиги нималардан иборат?”, - деган саволга психология фани идеаллар, қизиқишлар, қадриятлар деб жавоб беради.

Кўрайликчи, бу драманинг бошланиши эмасми? Ўқитувчи қандай уй–хаёл билан мактабга келади?

“Қоидадон” ўқитувчи “дарс ўтиш”, дастурни бажариш хаёли билан мактабга келяпти. Унинг қизиқиши 45 дақиқа мобайнида ўзлаштириши лозим бўлаган материалларга қаратилган.

Янги етакчи мактабга ёрқин байралар, маросимлар орзусида келяпти. Эндигина иш бошлаган ёш ўқитувчи ҳам дарсга келяпти. Унинг фикру хаёли ўзининг ўқитувчининг мавқеини сақлаб қолишда. У аввало ёшлари орасида унча катта фарқ бўлмаса–да ўқувчилар уни ўқитувчи сифатида қабул қилишлари тўғрисида қайғуради.

Донецклик ўқитувчи В.Ф.Шаталов ҳам дарсга келяпти. Унинг мақсади ўз ўқувчиларига зафарли билим олишлари учун кўмаклашиш.

Уларнинг ҳаммаси мактабга, болалар олдига келишяпти, лекин улар шахсий йўналганлиги асосининг ўзиёқ драма(тик). Лекин уларнинг бу тарздаги шахсий тараддуди тарбиянинг асосий мақсади – баркамол инсонни шакллантириш вазифасига қанчалик мутаносиб. Масаланинг муҳимлиги ана шунда.

Ҳар бир ўқитувчи шахсининг йўналганлиги турли хил бўлиб, уларнинг энг асосийси, қимматлилари қуйидагилардир: 1) ўзига нисбатан йўналганлик, яъни ўз–ўзига ишонч, “менда билимли, талабчан, ҳақиқий ўқитувчини кўришсин”, - деган истакнинг мавжудлиги; 2) педагогик таъсир воситаларига йўлналаганлик; 4) педагогик фаолият мақсадига йўналганлик – инсонпарвар стратегия, фаолият объекти ва воситаларига нисбатан ижодий ёндашиш.

Педагог учун коррекцияланган барча турдаги йўналишлар билан йўғрилган, мақсадга олиб боровчи асосий йўналиш, яъни фаолиятни инсонпарварлаштириш муҳимроқдир. Лекин фақат келажак олдадаги масъулиятни ҳис этиш, онгли тиришқоқлик, болаларга нисбатан чексиз муҳаббат орқалигина ўқитувчининг касбий маҳорати шаклланади: ”Агар ўқитувчи ҳам ишига, ҳам болаларга нисбатан муҳаббатни ўзида мужасамлаштира олса”, - деган эди Л.Н.Толстой.

Инсонпарварлик йўналиши юқори топшириқ сифатида унинг кундалик ишидаги муайян вазифаларни белгилаб беради. Икки хил вазиятни таққослаб кўрамиз. Биринчи курс талабаси Таълим маркази музейига саёҳат олиб бораётиб, нима учун айнан шу музей ҳақида болаларга гапириб бериши кераклигини тушунтиришга қийналади. Маҳоратли уста педагог эса саёҳатдан кўзланган бир неча вазифалар ҳамоҳанглигини кўра олади, яъни ўз–ўзини англашга етаклаш, педагоглик касбини эгалашлага тарғиб этиш, ўқитувчи меҳнатининг ички томонларини кўрсатиш ва шу орқали бу машаққатли касб эгаларига нисбатан чексиз ҳурмат ҳиссини уйғониш ва пировард натижада ўқувчининг ижтимоий ривожланишнинг янада юқорироқ пилла поясида тура олишига кўмаклашиш.

Ўқитувчининг инсонпарварлиги унинг фаол хатти–ҳаракатларида намоён бўлади. Лекин шундай вазиятлар ҳам юз бериши мумкин: эртага ўқувчилар яна пахта йиғим–теримига чиқишлари керак. Лекин улар терган пахталар бир неча кундан буён ўлчанмай, олиб кетилмай далада турганлиги боис ўқувчиларнинг ишлагилари келмай турибди. Ўқитувчи болалар ҳақлигини билиб турсада, уларга бақариб беради: ”Сиз пахтани теришингиз шарт, уни қачон олиб кетишлари сизнинг ишингиз эмас”. Агар ўқитувчи пахтани ўз вақтида ўлчаб олиб кетилишини таъминлай олмаса, болаларга йўл қўйилаётганлигини очик–ойдин айтишига нима ҳалақит беради. Ахир ўқитувчи бу хўжасизликни бартараф этиш учун нима қилиш

мумкинлиги тўғрисида болалар хўжасилик, бепарволик билан биргаликда бош қотириши мумкинку?!

2. Касбий билим. Уста-маҳоратли ўқитувчи касбий йўналганлигининг асосида икки нарса ётади – ўзи дарс берадиган предмети билан машғуллиги ва болалар билан мулоқот қилишга эҳтиёжи. Педагогик маҳоратнинг фундаментал асоси – бу касбий билимдир. Ўқитувчининг билими бир томондан фанга, иккинчи томондан уни ўзлаштирадиган ўқувчиларга қаратилади. Касбий билим мазмуни эса ўз предмети назарияси ва методикасини педагогика ва психологияни яхши билиш билан белгиланади. Касбий педагогик билимнинг ўзига хослиги унинг комплекслигидир. У ўқитувчида ўрганилаётган фанларни синтез қила олиш қобилиятини талаб этади. Синтезнинг асосини эса педагогик топшириқларни ечиш, педагогик вазиятларни таҳлил этиш, ўзаро ҳамкорлик воситаларини танлаш ташкил этади. Ҳар бир алоҳида педагогик топшириқни ҳал этиш жараёнида ўқитувчининг педагогик касбий билими фаоллашади ва ягона тизим сифатида намоён бўлади.

Касбий билимнинг комплекслиги, умумлашганлиги билан бирга унинг шахсий бўёқдорлиги ҳам муҳим аҳамиятга эга. IX синфда адабиёт дари борапти. Юсуф хос Ҳожибнинг ”Қутадғу билиг” асари хусусидаги ўз фикрлари, унинг таржималари ундаги қаҳрамонлар ҳақида кўп гапирилди. Ўқувчилар ҳам ўз фикрларини баён қилдилар. Бу суҳбатни олиб бораётган ўқитувчи эса бирор марта ҳам ”Менимча”, ”Мен ўйлайманки...” деган сўзларни айтмади. Фан, маданиятнинг бутун заҳираси тўғрисидаги билим ўқитувчининг ўз қизиқишлари ва идеаллари билан бойитилса, унинг ўз позицияси сифатида қабул қилинади. Ўқитувчининг маҳорати билимларни инсонийлаштиришда, унга руҳ бағишлашда намоён бўлади. Зеро, билимлар шунчаки китоблардан олинган маълумотдай эмас, балки ўзининг оламга муносабати тарзида етказилиши лозим.

Педагогнинг касбий билими асосида педагог тафаккури – принцип ва қоидалар шаклланади. Улар ўқитувчи хатти-ҳарактлари, хулқ-атворида намоён бўлади. Бу принцип, қоидаларни ҳар бир ўқитувчи тажрибасига таянган ҳолда куради. Лекин фақат касбий билим орқалигина уни англаш ва унинг қонуниятларини кўра олиш мумкин. ”Абадий доскага чиқарилган” – ўқитувчи ҳақида шундай дейилади. Шунинг ҳам ҳисобга олиш керакки, ўқитувчини тайёрлаш, касбга лаёқатли бўлишини таъминлаш жуда мураккаб жараён. Чунки касбий билим бир варақайига барча даражаларда тенг шакллантирилаши керак: методологик (ривожланишнинг умумфалсафий қонуниятларни, тарбия мақсади, шарт-шароитларини билиш), назарий (педагогика ва психологиянинг қонун-қоидалари, принциплари, фаолиятнинг асосий шакллари ва б.), методик (ўқув-тарбия жараёнини кўра олиш даражаси), технологик (муайян шароитда таълим-тарбиянинг амалий топшириқларини ҳал этиш даражаси). Бу маълум даражада ривожланган касбий тафаккурни, яъни педагогик мақсадни

амалга оширишга қаратилган билимларни танлаш, таҳлил қилиш ва қайта ишлашни талаб этади.

Лекин педагогик маҳоратни эгаллаш касбий билимнинг ўсиш даражаси билан қатъий чегаралаб қўйилмайди. Ҳақиқатдан ҳам, олий даргоҳда аъло даражада ўқийдиган талаба педагогик амалиётда муваффақиятга эриша олмаслиги мумкин. Чунки муваффақиятли фаолиятнинг алоҳида хусусиятлари, касбий улғайишнинг стимулятори – қобилиятлар мавжуд.

3. Педагогик қобилиятлар. Демак педагогик маҳорат тизимининг учинчи элементи – бу педагогик қобилиятлардир. Улар педагогик фаолият самарадорлигини белгилайдиган психик жараёнларнинг кечишини кўрсатади. Педагогик қобилиятлар таснифи бир қанча тадқиқотларда берилган.

Биз шулардан педагогик маҳоратга олиб борадиган энг асосийларини танлашимиз керак. Бу борада олиб борилаган илмий тадқиқотларни таҳлил этиб, қобилиятларнинг олти асосий турини ажратдик.

1. Комуникативлик. Бу қобилият одамлар билан мулоқотга кириша олиш, уларга нисбатан хайрихоҳлик билан белгиланади.

2. Перцептив қобилиятлар. Бу касбий зийраклик, эмпатия, педагогик интуиция билан белгиланади.

3. Шахсий мувозанат, яъни иродавий таъсир кўрсата олиш, мантикий тўхтамга кела олиш қобилияти.

4. Ҳиссий мувозанат, яъни ўзини бошқара олиш қобилияти.

5. Оптимистик башорат қила олиш қобилияти.

6. Ижодкорлик қобилияти.

Касбий тайёргарлик суръати, бўлғуси педагог педагогик фаолият шакл ва усуллари қанчалик чуқур ва пухта эгаллаганлигига қараб унинг педагогик лаёқатини билиш мумкин.

Фикримизча, педагогик қобилиятларни текширишни комуникативликдан, яъни мулоқотдан бошланган маъқул. Умуман бу қобилият ҳаммада ҳам бор, лекин у турли даражада намоён бўлади. Агар ўқитувчида комуникативлик даражаси паст бўлса, бу касбий фаолият муҳитининг бузилишига олиб келади, ўқувчи билан ўзаро ҳамкорлик қилишга тўсиқинлик қилади. Демак, сиз кўпчилик даврасида бўлиш эҳтиёжини сезасизми, шуни аниқлаш керак. Буни аниқлаш учун кўпгина қизиқарли методикалардан фойдаланиш мумкин.

Комуникативлик фақат мулоқотга кириша олиш билан эмас, балки қурилган мулоқотдан қониқиш ҳисси билан ҳам белгиланади. Болалар ва одамлар билан мулоқот жараёнида хайрихоҳлик ва қаноатланиш ишчанлик хусусиятини сақлашга, ижодий кайфиятни оширишга ёрдам беради.

Ўқитувчининг тил топа олиш қобилияти перцептив қобилиятларнинг ривожланишига ёрдам беради. Агар ўқитувчи озгина ташқи белгисидан ҳам ўқувчининг ички ҳис–туйғуларини англай олмаса, ҳақиқий диққатдан

юзаки диққатини ажрата олмаса, хатти–ҳаракатларнинг мотивларини тушунмаса, қандай қилиб аниқ мақсадли бир қарорга келиши мумкин.

Кузатувчанлик қобилияти жуда мураккаб хусусият. У фақат эшита олиш ва кўра олиш билангина белгиланмайди. Кузатувчанлик қобилияти бизнинг диққатимиз қаратилган нарсага нисбатан ортиқ қизиқиш, ақлнинг интенсив фаолияти ва ахборотларни қайта ишлай олишида ҳам намоён бўлади. Биз нимани кўришни хоҳласак, ўшани кўрамиз, ҳақиқий қизиқувчанлик ана шундан бошланади. Кузатиш бу таҳлил, ана шу ердан идрок этилаётган ҳодисаларни тушуниш учун ўз-ўзимизга савол бера бошлаймиз.

Кузатувчанлик ва тажриба интуитив қобилиятнинг ривожланишига асос бўлади. А.С.Макаренъко “Педагогик поэма” асарида шундай ёзади: ”Бу пайтга келиб менинг кўзим етарли даражада равшанлашган эди. Мен биринчи қарашдаёқ, кишининг ташқи белгилари, овози, юриши ва яна қандайдир майда белгилари орқали, балки ҳатто ҳидидан ҳам, ҳар бир муайян ҳолатларда бу хом ашёдан қандай маҳсулот олиш мумкинлигини деярли аниқ айта олар эдим”.

Маҳоратли уста–педагог бўлиш педагогик жараённинг кечишини, кутилган қийинчиликларни олдидан англаш, педагогик сезиш қобилиятига эга бўлиш демакдир. Бундай қобилият, гарчи унинг шаклланиши қийин бўлсада, ривожлантирилиши мумкин. Бу ўринда В.А.Сухомлинскийнинг ”Аввало бола қалбининг хатти–ҳаратларини тушуниш лозим” – деган фикрини келтириш ўринлидир.

Маҳоратли уста–педагогнинг инсонни тушуна олиш, яъни шахсий динамизм қобилияти билан ўзаро боғлиқдир. Динамизм ёки шахсий мувазанат – бу ишонтириш ва сингдира олиш қобилияти, турли хил таъсир кўрсата олишдаги ички энергиядир. Бундай қобилиятнинг ёрқин намунаси сифатида новатор – педагогларнинг фаолиятини мисол келтириш мумкин. Уларнинг дарслари ёрқин, позициялари ташаббускор(лик), сўзлари ўқувчи онгига сингиб бора олади. Бу қобилият мазмунини ўрганишнинг ўзиёқ унга эга бўлиш йўллари кўрсатади.

Шахсий мувазанат (динамизм) ҳиссий мувоазанат (яъни таъсир доираси, яхши педагогнинг тортиш майдони) қобилияти билан боғлиқдир. Ўзини тута олиш ва ўзини бошқара олиш ҳиссий мувазанатни юзага келтиради, турли ҳолатда ўзини ва вазиятни бошқара олиш имконини беради.

Оптимистик башорат қила олиш қобилияти бошқа барча қобилиятлар билан биргаликда баркамол шахни шакллантиришда, жамият учун фойдали кишиларни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Ўқитувчи ўқувчига нисбатан ”ҳеч қачон...” деган иборани ишлатишга ҳаққи йўқ. Чунки ўқувчининг келажагини «”Сен ҳеч қачон одам бўлмайсан”, деб башорат қилиб бўлмайди. Ўқитувчининг башорати ўқувчини руҳлаштириши, бирор бир аниқ мақсадга йўналтириши керак.

4. Педагогик техника. Ниҳоят педагогик маҳорат тизимининг тўртинчи элементи – ўқитувчи хулқ–атворининг ташкилий шакли, яъни педагогик техникадир. Хатти-ҳаракат усулларисиз билим, йўналганлик ва қобилият юқори натижаларга эришиш учун кафолат бермайди. Педагогик техника икки хил кўникмани – ўз–ўзини бошқара олиш ҳамда педагогик топшириқларни ҳал этиш жараёнида ўзаро ҳамкорлик қила олиш кўникмаларини мужассамлаштиради. Бринчи гуруҳ кўникмаларига ўз гавдасини, ҳис–туйғаларини, нутқ техникасини бошқариш кирса, иккинчи гуруҳ кўникмаларга дидактик, ташкилотчилик, алоқавий таъсир техникасига оид кўникмалар киради.

Педагогик маҳоратни кўриб ўтилган элементлари педагогик фаолиятда бу ходисани системалилигини кўрсатади. Маҳоратнинг юқори даражаси бутун педагогик ишнинг Янги сифатини белгилайди; яъни касбий позиция шаклланади; билимларни ошириб бориш ўқитувчи учун ўз ишини таҳлил қила олиш, ўз–ўзини ривожлантириш имконини беради; қобилиятларнинг юксак даражаси ўқитувчи шахсининг янада ёрқин намоён бўлишига олиб келади; педагогик техникани такомиллаштириш эса бош мақсадга монанд натижаларга эришиш имкониятини вужудга келтиради.

Педагогик маҳорат мезонлари сифатида қуйидагиларни белгилаш мумкин;

- мақсадга қаратилганлик; (йўналишига кўра)
- маҳсулдорлик; (натижага кўра)
- самарадорлик; (танланган воситалар)
- ижодкорлик: (фаолият мазмунига кўра)

Маҳоратни эгаллашнинг бир нечта даражаларини ҳам ажратиш мумкин. Олий ўқув юртининг вазифаси талабага педагогик маҳоратни касбий тайёргарликнинг бошланғич даражасида эгаллаши учун кўмаклашишдир, яъни йўналганликни шакллантириш, билим бериш, қобилиятларини ривожлантириш, техника билан қуроллантириш.

Такрорлаш учун саволлар

1. Педагогик фаолиятининг ўзига хос психологик хусусиятлари ҳақида гапиринг.
2. Педагогик маҳорат мезонлари ҳақида гапиринг
3. Педагогик маҳоратни шакллантириш босқичлари ҳақида гапиринг
4. Ўқитувчининг педагогик маҳорати ҳақида гапиринг.
5. Ўқитувчининг маданияти ва бошқарув муаммолари ҳақида гапиринг.
6. Ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятлари ҳақида гапиринг.

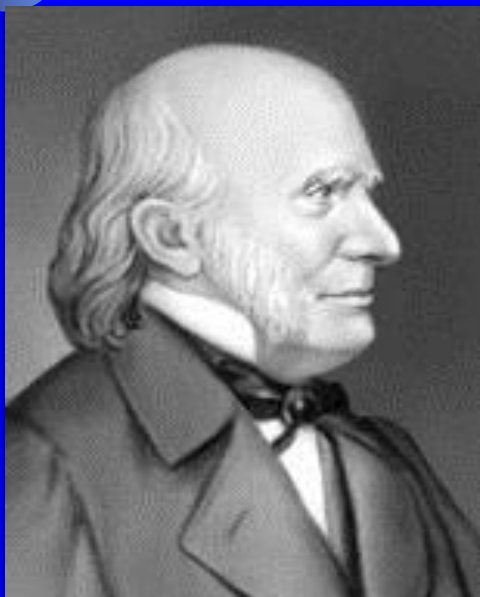
Ўйлаб кўриб, қуйидаги саволга жавоб беришга ҳаракат қилинг:

Қайси педагог яхшироқ ишлай олади:

- педагогик фаолиятга нисбатан табиий лаёқати, истеъдоди бўлган педагогми ёки
- унчалик қобилиятли бўлмаган, аммо ўзини касбий такомиллаштириш борасида кўп ва тинимсиз ишлайдиган педагогми?

Ўйлаб кўриб, қуйидаги саволга жавоб беришга ҳаракат қилинг:

**Маҳоратли уста-педагогнинг
муҳим сифатларига
нималарни киритиш мумкин?**

Адо́льф Дистерве́г
(1790 — 1866)

Ёмон ўқитувчи
ҳақиқатни айтиб
бериб қўя қолади,
яхши ўқитувчи эса
ҳақиқатни
топишга ўргатади

Конфуций (Кун Цю, Кун Цзы)
(551-479 гг. до н.э.)

Эскига муро-
жаат қилиб,
янгини кашф
эта олган
кишигина
ўқитувчи бўла
олади.

Вольфганг Гёте (1749-1832)

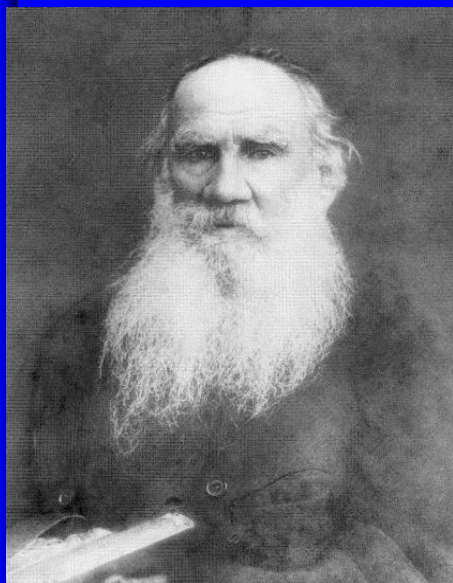
Биз кимдан ўқиб,
ўргансак, у кишини
ўқитувчи деймиз.
Аммо бизга
ўргатадиганларнинг
ҳаммаси ҳам бу
номга лойиқ бўла
олмайди.

Шарль Жан Мари Летурно (1831 – 1902)

Агар сен жисмни
чиниқтириш воситасини
билсанг, иродани
мустаҳкамлашни,
қалбни саховатли
қилишни, ақлни
ўстиришни, ахлоқни
меъёрга келтиришни
уддасидан чиқа олсанг,
демак сени тарбиячи
дейиш мумкин.

Лев Толстой (1828-1910)

Агар ўқитувчи фақат ўз ишинигина яхши кўрса, у яхши ўқитувчи. Агар ўқитувчи ўқувчисини худди ўз боласидек севса, у тарбия ҳақидаги барча китобларни ўқиган, аммо ўқувчини ҳам, касбни ҳам севмайдиган ўқитувчидан яхшироқдир. Кимки, ўзида ҳам касбга, ҳам ўқувчига нисбатан муҳаббатни мужассамлаштира олса, у мукаммал ўқитувчи бўлади.

**МАҲОРАТ –
бирор иш, касб учун зарур
ёки шу соҳада орттирилган
усталик, санъат.**

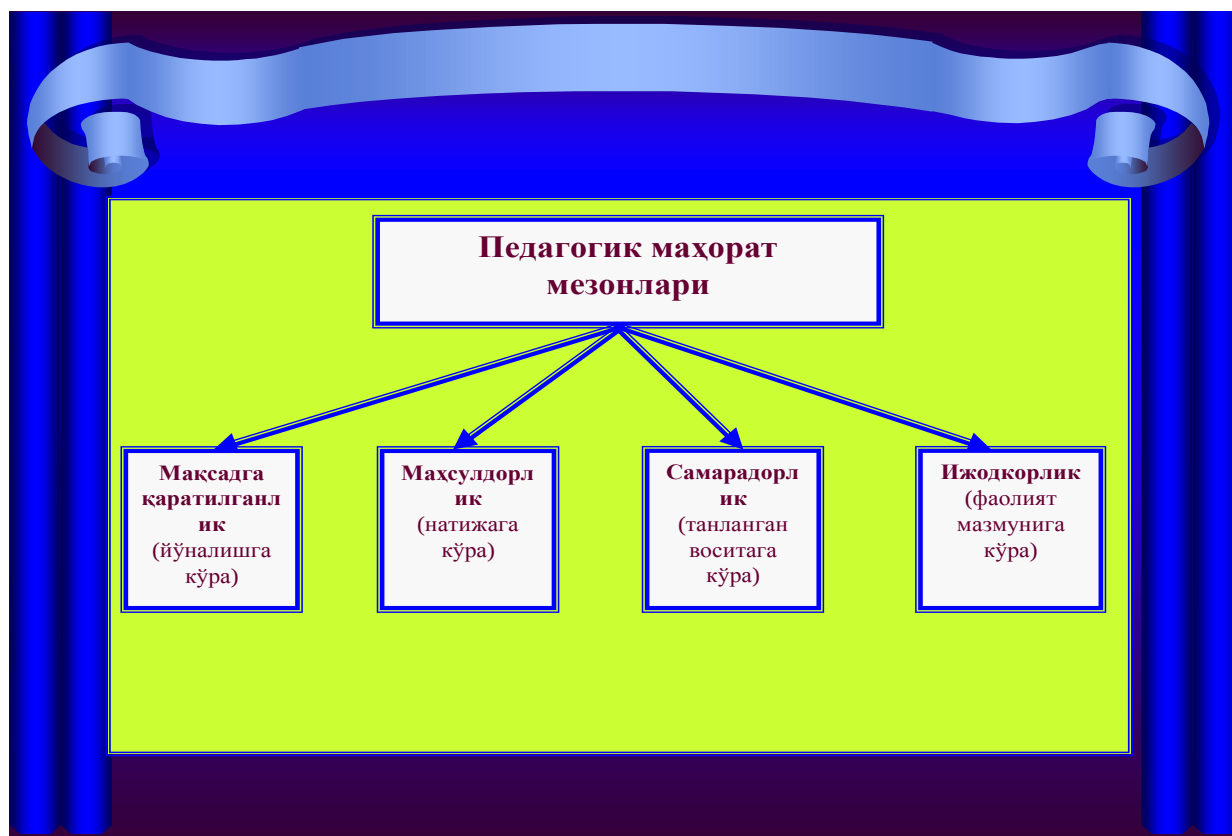
(Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. –Т.:
“Ўз.мил.энциклопедияси” Давлат илмий нашр.
2006. 575-б.)

**Педагогик маҳорат – бу
шундай юксак ва мунтазам
такомиллашиб борувчи таълим ва
тарбия санъатидирки, уни ўқитувчи-
лик касбига рағбати бўлган ва бола-
ларни севган ҳар бир ўқитувчи
эгаллаши мумкин**

Ўқитувчи шахсининг инсонпарвар йўналишлари:

- ўз шахсига нисбатан инсонпарварлик;
- ўқувчи шахсига нисбатан инсонпарварлик;
- ўз предметига нисбатан инсонпарварлик;
- тарбия воситаларига нисбатан инсонпарварлик.

**Педагогик маҳоратни шакллантириш
босқичлари:**

- маҳоратли ўқитувчилар ишини кузатиб бориш;
- мунтазам мустақил тайёргарлик;
- махсус адабиётларни ўрганиш;
- шахсий фаолиятида ўқитишнинг янги методларини қўллаш;
- ўз-ўзини таҳлил қилиш.

**Педагогик психологияда хулқи оғишган
болаларни психологик тарбиялаш.**

1. Хулқи оғишиш турлари.
2. Унинг ички ва ташқи омиллари.
3. Тарбиялаш усулари.
4. Характер акцентуацияси

Маълумки, мустақил Ўзбекистон буюк келажак сари юз тутган экан, шубҳасиз дунёнинг ривожланган давлатлари тажрибаларидан фойдаланиб, у ерларда амалга оширилган ва оширалаётган тадбирларни ўзимизда ҳам жорий қилишга олиб келади. Шундай тадбирлардан бири психологик хизматни кенг тадбиқ қилишдир. Бундай хизматга бугунги кунда ҳамма соҳаларда бўлгани каби халқ таълими тизимида ҳам кучли эҳтиёж сезилмоқда. Айниқса, ҳозирги кундаги ўсмир ёшдаги болаларнинг психологик томонидан таркиб топишлари турличадир.

Озод Ўзбекистонимиз мустақиллиги йилларида ўзбек халқи ўз соҳасини ҳамма жабхаларида ҳам ёркин бир тарзда намоён қила олади. Ўзбекистон ўз герби байроғи, мадҳиясига эга. Мустақил Ўзбекистон Давлати дунёда ўз нуфузи ва маконини эгаллади. Юқоридагилар билан бир қаторда маориф соҳасида, жумладан мактаб соҳасида жиддий силжишлар юзага келди. Қизиқишлар анча олдин сезила бошлади.

Мактаб даргоҳларида ёш авлодни Мустақил Республикамизнинг муносиб фуқаролари қилиб тарбиялашда муҳим босқич эканлигини ҳисобга олиб, кейинги даврларда таълим- тарбияни миллийлаштириш, маълум таълим-тарбия сифатини ошириш мақсадида Халқ таълими вазирлиги томонидан «Конференциялар», ўқув, таълим-тарбия дастури ва янги бир қанча фанларга шароитлар яратилди.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонунида шундай деб ёзилган. “Эндиликда бизга фақатгина ҳар томонлама ривожланган бола бўлибгина қолмасдан, балки ҳар томонлама уйғун, соғлом болани, ривожланган болани тарбиялашда ва унга билим бериш ва камолга етказишда ҳар инсоннинг асосий бурчи эканлиги” зарурлиги уқтириб ўтилгандир.

Шундай қилиб фанда **2 турли хулқи оғишган болаларни** фарқлаймиз:

1. нерв системасининг органик бузилиши натижасида ортда қолиш; (уларга клиник-психологик ва тиббий диагностика ва терапия лозим бўлади) ҳамда
2. вақтинча ортда қолиш ва ноадекват хатти-ҳаракат (улар асосан соғлом болаларда ривожланишнинг номутаносиб ички ва ташқи шарт-шароитлар асосида юзага келадилар.

а) ортда қолишнинг бартараф этиш мақсадида уни келтириб чиқарувчи ички ва ташқи номутаносиблик шарт-шароитларини ўз вақтида диагноз қилиш.

б) кўрилган чораларга қарамай ноадекват хатти-ҳаракатни сақлаб қолишга бўлган тенденция устунлик қилувчи ўқувчиларга, педагогик чоралар кўриш мақсадидаги диагностика қилиш керак.

Педагогик психологик чоралар кўриш учун асосий шарт- шароит ноадекват хатти-ҳаракатнинг туб сабабларини психодиагностик очиб бериш ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида ўзгаришларни ўрганиш учун психодиагностик методлар ишлаб чиқилмоғи лозим.

Педагогик жараёни бошқариш ўқув дастурини амалга ошириши ва кечиши ҳақидаги маълумотларни талаб қилади. Бу хил маълумотлар мактаб директориға, методистларға, ўқув жараёнини бошқараётган педагогларға жуда зарурдир. Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини таққослаш имконини берувчи стандартлашган усулларни қўллаш психологлар ва педагоглар биргаликда очиши муҳим бўлган масалалардир.

Ўзбекистонда ўтказилган тадқиқотларда ажримлар туфайли боланинг ҳам психофизиологик, ҳам ижтимоий-психологик ҳолатларида жиддий ўзгаришлар рўй бериши исботланган. Масалан, айниқса, ўсмир ёшли бола бундай воқеани жуда оғир ҳис қилиши кузатилган. Ота-онаси ажрашиб кетган боланинг ижтимоий мақоми ҳам ўзгаради, синфда мақоми бирдан паст бўлади, ўзи ҳақидаги фикрлари ёмонлашади, дўстлар даврасидан ўзини четга оладиган, топшириқларни ҳафсаласизлик билан бажарадиган, иродасиз бўлиб қолади. Айрим ўсмирлар оиладаги муҳит боис "кўча болаларига кўшилиб

кетади, дарсларни мунтазам қолдирадиган, ҳаттоки, мактабдан умуман воз кечиб, уйга бормайдиган ҳам бўлиб қолади. Шунинг учун бизнинг оила борасидаги **сиёсатимизнинг бош мақсади - мустаҳкам оила барпо этиш, ота-оналарнинг қонуний ва виждоний масъулиятлари бўлмиш фарзанд тарбиясига эътиборларини кучайтиришдир.** Зеро, оила мустаҳкам ва ундаги муносабатлар барқарор ва самимий бўлса, унда тарбия топаётган фарзандлар бахтиёр, интеллектуал салоҳиятли, баркамол бўлади.

Протекция умуман бир инсои томонидан иккинчи инсонни қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳаракатлар.

Гиперпротекция - ота-оналарнинг фарзандларига нисбатан ҳаддан зиёд эътибори бўлиб, бу уларни бола тарбияси учун куч, вақт ва эътиборини аямасликларида намоён бўлади. Яъни, ғамхўрликни ота-она ҳаёт тарзига айлантиради, яъни она учун ҳам, ота учун ҳам бола тарбияси ҳаётининг мазмун-муддаосига айланади.

Эркалатиб ғамхўрлик кўрсатишга асосланган гиперпротекция - бу ота-она томонидан боланинг барча истак, тилак ва эҳтиёжларини кўр-кўрона, танқид ва мулоҳазасиз қондиришга интилишлари бўлиб, улар болани ҳар қандай қийинчиликлар ва тўсиқлардан ҳимоя қилиш, уни барча истакларини жойида бажо келтириши, эркалатиш, оддий ютуқларидан қувониш, хатоларини сезмасликка тайёр бўлади, ўзаро муносабатларда эркалатиш ва эркаланиш одатга айланиб қолади. Боласи учун "жонини жабборга берувчилар" одатда ўзлари билмаган ҳолда фарзандларига ёмонлик қилаётганликларини сезишмайдилар, натижада бола келажакда ишга тоқати йўқ, кўпчиликнинг ичида ўзини тутта олмайдиган, ҳаётнинг паст-баландликларида ўзини ночор ҳис этадиган, тантиқ, эрка бўлиб қолади. Айниқса, бола ўсмирлик ёшига ўтганда, эрка, тантиқ бўлгани учун дўстлари ва тенгқурлари даврасида ҳам ҳамма айтганлари бўлишини истайдиган, лидерликка интилувчанлигини намоён этгиси келади, лекин иккинчи томондан, аслида унда бундай сифатлар бўлмайди. Гап шундаки, бундай ҳолатларда ота-она зурриёди тимсолида илгари ўз ҳаёт тажрибасида эришолмаган армонларини рўёбга чиқаргиси келади, уларнинг тарбия услублари айнан шунга қаратилган бўлади, лекин бола кун жиҳатдан ночор эканлигини кейинчалик ижтимоий муҳитнинг турли вазиятларига тушганида ҳис эта бошлайди,

Ортиқча ғамхўрликка асосланган гиперпротекцияда эркалатишдан кўра ота-она томонидан боласининг ҳар бир юрган қадами ва ҳатти-ҳаракатини назоратга олиш орқали унга эътибор бериши назарда тутилади, Шунинг учун бу тарбия услуби турли хил таъқиқлар, чегаралашлар ("у мумкин эмас", "бу мумкин эмас" кабилида) бисёр бўлади. Бундай шароитда катта бўлган бола одатда мустақил фикрлай олиши, мустақил қарорлар чиқарувчи бўлолмайди, лекин салга жажли чиқадиган, кўп нарсалардан норози ҳолда катта бўлади, чунки у доимий назоратга, бировларнинг ҳамма йўл-йўриқларни кўрсатиб, айтиб беришларига ўрганиб қолади: онасисиз дарс таёрлай олмайдиган, отасисиз кўчага чиқмайдиган бўлади, барча ишларида катталарнинг аралашувига кўникиб кетади.

Ўта кучли ахлоқсиз маъсулият - бунда ота-она томонидан болага нисбатан талаблар даражаси юқори бўлади, лекин унинг асл хохиш-истаклари, эҳтиёжлари унчалик эътиборга олинмайди. Ота-она боласининг келажагини пухта қилишни ўйлаб, унинг юриш-туриши учун ўзларини масъул деб ҳис қилган ҳолда, шахсий тасаввуридаги инсонни яратишга, шахсни шакллантиришга уринадилар, баъзан назорат остида боланинг ёши, ақлий ёки жисмоний имкониятларига зид талаблар, топшириқлар ҳам берилаверади. Масалан, "сен тўнғичимизсан, укаларингга сен қарашинг керак", деган маънода унга оиладаги кичик аъзоларга ёки касалликка чалинган оила аъзосини парвариш қилиш каби масулиятли ва оғир ишлар ҳам йўқланади.

Эмоционал раддия - бунда ота-она боласини шундай тарбиялайдики, унинг ота-она ҳаётида у ўзига яраша ташвиш, ортиқча юк эканлиги, у бўлмаганида ота-онанинг ҳаёти бошқача бўлиши мунтазам равишда эслатиб турилади. Агар бу фарзанд оилада ягона бўлмаса, бошқа арзандарок, суюклироқ инсон бўлса; вазият янада оғирлашади, "сен бўлмаганингда..." ёки қиз болага қараб: "Сенинг ўрнингда ўғил бўлганда эди..." кабилидаги кесатиклар тез-тез айтиб турилади.

Айрим ота-оналар бу каби эмоционал жиҳатдан боласини рад этаётганлигини яширишга ўринади, "нега болани ёқтирмайсан?" каби саволларга аслида уни севиши, кераклигини таъкидлаган билан барибир бола ота-онаси учун ортиқча ташвиш эканлигини ҳис қилиб яшайди ва тезроқ мустақил бўлиб олиб, уларни ташлаб кетишни, алоҳида яшашни ихтиёр қилиб қолади. Она қанчалик ўз меҳрибонлигини сунъий равишда намоён этишга уринмасин, бола барибир уларнинг самимий эмаслигини қалби билан ҳис этади. Айниқса, отаси билан ажралишган ёки ота ташлаб кетган ҳолатларда онанинг бундай муносабати болага жуда оғир ботади.

Қаттиққўллик - бир қарашда эмоционал рад этишга ўхшайди, лекин ундан очикроқ ва оғирроқдир. Қаттиққўллик тўғридан-тўғри болани ёшлигидан калтаклаш, ҳақорат қилиш, камситиш шаклида ёки бола эҳтиёжларига жуда бефарқлик, унинг бор-йўқлигини гўёки сезмаслик каби кўринишларда бўлиши мумкин. Иккала ҳолатда ҳам бола ёшлигидан нима қилиб бўлса-да, тезроқ қатта бўлиш, ўзи амаллаб тирикчилигани қилиш, ота-она тазйиқидан қутулишни ўйлаб яшайди. Бундай оилада болани у ёки бу хулқи учун жазолаш одат тусига кириб қолади, бола кўрққанидан ота-она ҳукмига итоат этаётганлиги, бунинг истикболда ёмон асоратлари борлигини қатталар билмайдилар, билсалар ҳам бу усул улар учун самарали туюлади. Айбдорлик, айбга яраша жазо каби усуллар бола хулқ-атворини бошқарувчи психологик омилга айланади, у ҳам келажақда доимо айбдорларни қидиришга ўрганиб боради. **А. Фрейд** назариясига кўра, ана шундай жазога ҳукм этилган бола тобора агрессив бўлиб бориб, ўзида аламини қайсидир бир объектдан (ўзидан кичиклардан, бегоналардан, ҳайвонлардан) олишга қасд қиладиган, қасоскор бўлиб ўсади. Маълумотларга кўра, Америкада болаларнинг камида 1%ни оилада айти шундай тарбиянинг қурбонидирлар. Америкалик олим

С.Д.Нерритс (2003) оиладаги ана шу каби қаттиққўлликларнинг бола ва ота-она хулқ-атворида салбий таъсирини ўрганиб, уларнинг характерида рўй берадиган ўзгаришларга тўхталиб ўтган. Жисмоний жиҳатдан болага зулм қилиб, уни калтаклаш ҳолатлари деярли барча ижтимоий қатлам вақилларига хосдир. Хаётда, иш-фаолиятида омади келмаган ёки бахтсиз муҳаббат қурбони бўлган, лекин фарзанд кўрган аёлларнинг аксарияти аччигини боласидан олишга мойиллик таркиб топали, бу тобора хаётий кўникмага айланиб боради. Айниқса, стресс омиллар таъсирида ота-она (масалан, ишсизлар, уйи йўқлар, иш қидириб бошқа эрларга кетиб қолган мигрантлар, этник ёки молиявий зиддиятларнинг қурбонлари, камбағаллар) ўз ижтимоий муаммоларини ҳал қила олмай, туғилган боласидан ўч ола бошлайди.

Турмушдаги муаммолар қанчалик ота ёки она учун мураккаб туюлса, уларнинг боласини калтаклаши, ундан ўч олиш эҳтимоли шунча юқори бўлишини олимлар ўрганишган. Шуниси ҳарактерлики, боласини тез-тез дўппослайдиган ота-она айрим ҳолатларга унга қаттиққўлликларининг сабабини айтиб, бу каби ҳаракатларни нима учун, нима сабабдан амалга ошираётганлигини тушунтиришга ҳам жазм қилади, болани уларни тушунишга, ҳаттоки, кўмак беришга чақиради. Масалан, топганини ўзи кучада еб, алкогольга алмаштириб келиб, аччиғини яна боладан олади-да, пули асли кам эканлигини, ичмаса туролмаслигини болага тушунтиради. Бунда боланинг ёши унчалик аҳамиятли ҳам эмас, 2 ёшдан ўтган болага нисбатан жазо чоралари кўрилганлигини айрим ҳолатларда ОАВда акс эттирлади.

Гипопротекция - шундай ҳолатки, унда ота-онанинг бола билан шуғулланишга ё вақти етишмайди, ёки бу ишни бошқаларга юклаб қўяди. Айрим ота-оналар шу тарзда хаёт кечириб, фарзандларини умуман назорат ҳам қилмайди, унинг тақдирига бефарқ бўлади, ғамхўрлик кўрсатмайди, боласининг келажаги билан қайғурмайди. Гипопротекциянинг яширин шаклида ота-она бола устидан номига нималардир қилгандай бўлади. Лекин аслида уларни фақат ўзларининг кундалик муаммолари қизиқтиради. Бола бу ҳолатларни таҳлил этиб, ўзининг керак эмаслигини, оилада ортиқча эканлигини англаб боради.

Ташлаб қўйилган болалар ёки ташландиқ болалар-одатда ёшлигидан на моддий, на маънавий эҳтиёжлари қондирилмаган болалардир. Улар масалан, қорни тўймаганидан жисмоний тараққиётдан орқада қолса, назорат ва эътиборнинг йўқлигидан турли жиноят йўлларига кириб қолади, яхши, самимий эътибор ва меҳрнинг йўқлигидан жамиятда, одамлар орасида ўз ўрнини топишга кийналадиган, одамови, саводсиз бўлиб ўсади. Буларнинг барчаси уларнинг келажакда жиноят йўлларига кириб қолишига ёки зарарли одатларга ўрганиши (гиёҳванд моддалар истеъмол қилиш)га сабаб бўлади. "Меҳр таянчи" маркази айнан шундай болалар тоифасини тўғри хаётга қайтарадиган., гипопротексиянинг қурбонларини оилавий муҳити шароитини ўрганганидан сўнг ота-онасини чақиртириб келиб, улар билан педагогик-коррекцион, психологик услубларда ишлайдиган муассаса ҳисобланади.

Марказдаги болаларнинг барчаси оиладаги нотўғри тарбиянинг курбонларидир.

Гипопротекциянинг ҳам ҳаддан зиёд шакли борки, унда бола ота-она назоратидан атайлаб ташлаб қолдирилгани сабабли, унинг нотўғри йўлларга кириб кетаётганлигига ҳам катталар бефарқ, бўладилар. *А.Е. Личко, А.А. Вдовиченко*ларнинг Россияда ўтказган тадқиқотларида ёмон йўлга кириб кетган, вояга етмаган жиноятчиларнинг ота-оналарида жиддий хатоликлар аниқланган. Улар боласининг нотўғри хатти-ҳаракатини оқламоқчи ҳам бўлади, ёки айбни бошқаларга, масалан, кўча болаларига, мактабдаги интизомсизликка, ўқитувчиларнинг бефарқлигига тўнказламоқчи бўлади, фақат ўзларининг айбини сезмайди ёки тан олмайди.

Оилавий тарбиянинг яна бир шакли - **зиддиятли тарбия**. Бунда оила аъзоларнинг ҳар бири битта болага нисбатан турлича тарбия усулларини кўзлайди, масалан, отаси ўта қаттиққўл, она ўта меҳрибон, ёки ота-она боланинг хулқини жуда назорат қилиб, масъулият билан унинг ахлокий тарбияси билан шуғуллаланади, бувилари эса аксинча, уни эркалатиб, издан чиқиб кетишини - "ҳали ёш, катта бўлганда ўзи яхши бўлиб кетади", қабилида маъқуллайверади. Бундай беқарор тарбия услубларини *Е.Ленгард* ўрганиб, унинг оқибатида болада салбий характер хусусиятлари, масалан, қайсарлик, обрўли шахсларнинг тазйиқини нотўғри баҳолаш кабилар шаклланишини исботлаган. Ота-она тарбиядаги беқарорликнинг оқибатларини тасаввур қилсаларда, унинг олдини олишни билмайди. Кўпинча бу -болаликка хос сифатлар эканлиги фикри уларни тинчлантиради. Аксарият ота-оналар боласини йўқотиб қўйиш ёки унинг кўнгли қолишидан қўрқиб ҳам нотўғри тарбия йўлларини тутати. Шунинг учун оилавий тарбия ўта мураккаб жараён бўлиб, унда ота-оналар олдиндан психологик жиҳатдан тайёр бўлишлари керак.

Ёлғиз ота-оналар. Ота ёки онадан бири мавжуд бўлган оилаларнинг пайдо бўлишига турли сабаблар бор: ажрим туфайли биттаси қолади, никоҳсиз пайдо бўлган оила шароити, бунда онанинг ёши катта бўлиши ҳам (ёши ўтиб бораётганлигидан никоҳсиз бўлса ҳам битта фарзанд туғиб, уни ёлғиз ўзи катта қилади), жуда ёш бўлиши (тасодифан ёшлик қилиб қиз мактаб ёшидаёқ она бўлиб қолган ҳолатлар) ҳам мумкин.

Одатда турли сабабларга кўра ёлғизланиб қолган нотўлиқ оила аъзолари жамиятдан анча айри яшашга, ёлғизликка маҳкум бўлади, бундай оилалар молиявий инқирозларга ҳам учрайди. Айрим шундай оила фарзандлари жуда ёшликдан ота қилиши лозим бўлган умушларнинг бир қисмини: ўз елкасига олишга мажбур бўлади. Тенгқурлари орасида одамови, гапга ҳам, айрим ишларга ҳам нўноқ бўлгани учун унинг дўстлари кам бўлади. Асосий мулоқот объекти она бўлиб, у ҳам кўпинча турмуш ташвишлари билан боласига етарли эътибор беролмайди. Айниқса, ўсмирлик ва илк ўспиринлик ёшидаги болалар ота-онанинг айрилигини жуда кўнгиларига яқин олади, асабийлашадиган, салга жанжал кўтарадиган, онаси билан ҳам, бошқа яқинлари билан ҳам келишолмайдиган, агрессив бўлиб қолади.

Инжиқ болани ёлғиз ўзи тарбиялашга мажбур бўлган оналарда одатда депрессия ҳолати кузатилади. Кўпинча бундай она ўзини омадсиз, турмуш вазиятларининг қурбонидай ҳис қилади, кўпинча хафа бўлиб уради ва ич-ичидан ўзини болалари олдида гуноҳкор ҳис этади, истиқболда уни ва фарзандларини нима кутаётганлигини билмай ташвишланади. *М. Листал* (2003)нинг ёзишича, ёлғиз ота-оналарнинг шахсига қўйилган талаблар уларнинг реал имкониятларидан ортиқ бўлиб, ундан катта эмоционал юкни ва нихоятда ишчанликни талаб этади. Бунта афсуски, ҳамма ҳам чидайвермайди.

ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.

1. 1. И.А.Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: 2011. 210 бет.
2. И.А.Каримов. Юксак маънавият енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2009. 176 бет.
3. И.А.Каримов. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: Шарқ, 1998. 62 бет.
4. И.А. Каримов Баркамол авлод орзуси. -Т.: Шарқ, 1999. 182 бет.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
6. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент “Ўзбекистон”.- 2008.
7. А.Авлоний. Туркий гулистон Ёхуд ахлоқ. -Т.: Ўқитувчи,1992. 60 бет.
8. Абу Райхон Беруний, Рухият ва таълим-тарбия ҳақида.-Т.: 1992. 116 бет.
- 9.Газиёв Э.Г. Управление учебной деятельностью школьников. Тошкент, 2001г.
- 10.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии.М.2001,2х.т.
- 11.Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии.М.2001.
- 12.Ғозиев Э.Ғ. Ўқувчиларда умумлаштириш усуллари шакллантириш ва уларнинг ақлий тараққиёти. Тошкент. 2001.
- 13.Ғозиев Э.Ғ. Ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини бошқариш. Тошкент. 2002.
- 14.Ғозиев Э.Ғ. Тафаккур психологияси. Тошкент. 2002
15. www.pedagog.uz

Таълим технологиялари.

КИРИШ

XX аср ва унинг эришилган ютуқларидан энг муҳими шу бўлдики, техника, электроника ва бошқа шунга ўхшаш мураккаб технологияларни яратган инсон ва унинг бевосита кундалик ҳаёти билан боғлиқ муаммолар кўпайиб бориши билан

характерланади. Вақти келганда, шундай фактга тўғри келамизки, мураккаб электрон техникани яратган ўта ақлли инсон ўзи ва ўз атрофидагиларнинг руҳий кечинмаларини тўғри баҳолай олмаслиги сабабли, ўзини ночор ва кучсиз сезиши мумкинлигини ҳаёт исботлади.

XXI аср бўсағасида жуда кўплаб давлатларда бўлгани каби дунё харитасида муносиб ўрин олган мустақил Ўзбекистонда ҳам барча соҳаларда туб ислохотлар бошланди. Бу ислохотларнинг барчаси **инсон омилини** ҳар қачонгидан ҳам юқори савияга кўтариб, унинг кучи, идроки, салоҳияти, руҳий ҳамда маънавий баркамоллигини бевосита тараққиёт, ривожланиш ва цивилизация билан узвий боғлади. Бундан инсон ва унинг мукамаллиги, ўз устида ишлаши, ўз мукамаллиги хусусида қайғуриши муаммоси ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланди.

Инсон Педагогик психологиясини билиш, ўз тараққиётини ва иқтидорини ташкил этишни билиш, ҳар қандай ёш даврда ҳам оптимал равишда ишга яроқлиликни, турли ўзгаришларга психологик жиҳатдан тайёрликни таъминлаш, янгича фикрлаш ва тафаккур қилиш, рўй бераётган жараёнларни объектив ва тўғри идрок қилиш қобилиятини ривожлантириш муаммосини илгари сурди.

Шундай қилиб, янги давр ҳар бир инсондан ўз ички имкониятларини адекват билиш, шу билимлар заҳираси билан яқинлари ва ҳамкасблари психик дунёсини билишни талаб қилмоқда. Буюк Сукрот ўз даврида “Ўз - ўзингни бил!” деган шиорни ўртача ташлаган эди. Янги давр бу билимлар ёнига “Ўз ёнингдагиларни ва уларнинг қилаётган ишларини ҳам бил”, деган шиорни ҳар қачонгидан ҳам долзарб қилиб қўйди. Айни шу муаммони ечишда ҳозирги замон Педагогик психология илми ва амалиётининг роли бениҳоя каттадир.

Анаънага айланиб қолган ходисалардан бири шуки, Педагогик психология ва у ўрганадиган ходисаларни фақатгина ушбу фан билан бевосита шуғулланадиган кимсалар ўрганиб келишган, зеро, психологик ходисалар билан ҳар қандай инсон ҳам таниш бўлиши ва у инсон ҳаётининг асосини ташкил этиши керак. Янги давр ва унинг ўзгаришларга бой ҳаёти энди ҳар бир кишининг психик ходисалар қонуниятларини билиш ва шунга мос тарзда оқилона ва омилкорона иш юритиш заруратини талаб қилмоқда.

Педагогик психология фанини ўқитиш бўйича жами 62 соатлик (18 соат маъруза, 16 соат амалий машғулот, 28 соат мустақил иш) ҳажмда белгиланган.

Педагогик психология фанининг маъруза ва семинар машғулотларининг таълим бериш технологияларини ишлаб чиқишнинг концептуал асослари

Фан мазмунига қўйиладиган малакавий талаблар

Бакалавр «Педагогик психология» фани бўйича:

Қуйидаги илмий ва амалий тасаввурларга эга бўлмоғи лозим:

- Педагогик психология фанининг бозор иқтисодиёти шароитидаги ўрни ва аҳамияти, психологик билимларни амалиётда тадбиқ этиш соҳалари ва йўналишларини билиш;

— Педагогик психологиянинг замонавий ва ишончли методлари ва уларии конкрет ишлаб чиқариш шароитидақ қўллай олиш; инсон эътиқодига таъсир методларидан хабардор бўлиш;

— янги ишлаб чиқариш шароитларида ходисаларни башорат қилиш, жамиятни бошқаришнинг асосий тамойиллари, бунда конкрет шахсларнинг ўрни ва ролини англаш;

— жамоа меҳнатини ташкил этиш ва бошқаришдаги психологик қонуниятлар, ижтимоий мулоқот ва муомаланинг сирлари; меҳнатга тўғри мотивация муносабатини шакллантириш омиллари тўғрисидаги тасаввурларга эга бўлиш;

- конкрет шахс ижодий тафаккурини ривожлантириш ва самарали меҳнатни ташкил этиш омиллари, мустақил ва ижодий тафаккурни тарбиялаш масалалари;

- шахснинг индивидуал, жинсий ва ёшга боғлиқ хусусиятлари, етуклик даврида шахс тараққиётининг психологик қонуниятлари; эътиқод ва соғлом дунёқарашни шакллантириш омиллари, ҳар бир ижтимоий вазиятда фуқаролик онги ва масъулиятини шакллантириш воситаларини аниқлай олиш;

- гуруҳлар шароитида шахсни тарбиялаш ва ўқитишнинг педагогик, психологик технологиялари, социал-психологик тренинг ва фаол ўқитиш методларини амалиётда қўллаш.

Қуйидаги малакаларга эга бўлмоғи керак:

- ўзгаларга таъсир кўрсатиш ва ўз-ўзини бошқариш малакалари;
- ўз иқтидори ва қобилиятларини ўстириш технологиялари ўзлаштириш;
- аутотренинг ва психологик тренингнинг самарали ва қулай шакллари ишлата билиш ва ўзгаларга ўргатиш;
- меҳнат жамоаларидаги ижтимоий-психологик иқлимни ўрганиш ва уни мувофиқлаштириш малакалари;
- ўзининг ижодий фаолиятини бошқариш ва мантикий фикрлаш орқали ижтимоий-психологик жараёнларни башорат қилиш;
- талабалар ва тингловчилар гуруҳларида энг илғор педагогик-психологик технологияларни жорий этиш ва уларнинг мазмун-моҳиятини ёшлар онгига етказиш.

Бакалавр - талабаларда қуйидаги кўникмалар бўлиши керак:

- ўз устида мустақил ва ижодий ишлаш кўникмалари;
- ўзгалар меҳнати ва ижодий фаолиятини холис ва объектив баҳолаш;
- ижтимоий фаолият самарадорлигини ошириш мақсадида таклиф-талаблар тизимини ишлаб чиқариш ва уларни экспериментал тарзда синаб, таҳлил қилиш;
- социологик анкеталар тузиб, жамоатчилик фикри мониторингини ишлаб чиқиш;
- зиддиятли шароитларда ўзини тута олиш ва ўзгалар руҳиятини тушуниш кўникмаларини амалий фаолиятда қўллаш билиш.

Предметни ўқитишнинг мақсади ва вазифалари

Нопедагогик ва нопсихологик йўналишларда таълим олаётган бакалаврларга ўқитилаётган "Педагогик психология" **курсининг асосий мақсади** - бўлғуси мутахассисларга ўзлари танлаган ихтисослик бўйича малакаларни янада мустаҳкамлаш, миллий истиқлол ғояси ва миллий мафкурани ёшлар онгига сингдирилиш даврида янгича тафаккур ва дунёқарашни шакллантиришнинг психологик тамойиллари, шарт-шароитлари тўғрисида билимлар бериш, шахс баркамоллигига алоқадор тарбия воситаларини ўз фаолиятларида қўллаш олишга ўргатишдан иборатдир. Тадбикий йўналиш сифатида бу фан бозор иқтисодиёти шароитида ёшларда соғлом дунёқараш, мустақил фикрлаш ҳамда миллий мафкура руҳидаги эътиқодни шакллантириш, истиқболда ҳар бир мутахассиснинг, зиёлиларнинг энг илғор вакили сифатида Ватан озодлиги, ободлиги, тараққиёти, юрт равнақи йўлида хизмат қилишга қодир бўлган ватанпарварларни тарбиялашга ўз ҳиссасини қўшади.

Курснинг асосий вазифаларига - бакалаврларни ижтимоий фаолиятнинг барча йўналишларида кишилар меҳнатини ташкил этиш, бошқаришнинг психологик омиллари, механизмлари ва шарт-шароитлари билан таништириш, ижтимоий фаолият мотивларини мукамал ўзлаштириш, ўзларидаги қобилият ва иқтидорни ўстириш йўллари ҳамда мустақил, ижодий тафаккурини ривожлантириш омилларига ўргатиш, жамоада фаолият кўрсатганда ўзгаларга психологик таъсир кўрсатиш сирларидан бохабар қилиш, ижтимоий-психологик ҳодисалар табиати ва моҳиятини тушунишга қўмаклашишдан иборатдир, "Педагогик психология" курси бўйича ўтказиладиган амалий машғулотларнинг мақсади - талабаларни мустақил фикрлашга ўргатиш, фикрлаш маданиятига оид маданий кўникмаларни ривожлантириш ва муомала сирларига ўргатишдан иборат бўлиб, оқибатда бу билим ва кўникмалар орқали талаба Педагогик

психология фанининг келажак касбий фаолиятидаги ўрни ва ролини аниқлаш, психологик билимларни амалиётга тадбиқ этиш соҳа ва йўналишларини аниқ тасаввур қилишга қўмаклашади.

Намунавий дастур ҳар бир алоҳида ўқув юртида ўша олийгоҳда ўқитиладиган ихтисосликларнинг хусусиятларига мос тарзда қисман ўзгартирилиши ва бу ўзгариш ишчи дастурларида ўз аксини топиши мумкин.

Ўқув режасининг биринчи блокига киритилган бошқа фанлар билан алоқаси ва боғлиқлиги

"Педагогик психология" курси бакалаврлар тайёрлаш ўқув режасидаги "Ижтимоий гуманитар фанлар" блокадаги барча предметлар билан боғлиқ ва уларни маълум маънода тўлдиради. Бундан ташқари, "Педагогик психология" курси мутахассислик малакасини шакллантирувчи махсус курслар ҳамда Педагогик психологиянинг у ёки бу ихтисосликка йўналтирувчи соҳалари ("Иқтисодий психология", "Юридик психология", "Меҳнат психологияси", "Тиббий психология", "Мухандислик психологияси") киритилган олийгоҳларда махсус билимлар учун асос бўлади ва уларни тўлдиришга ёрдам беради.

Предметни ўқитиш жараёнидаги янги технологиялар

"Педагогик психология" курсини ўқитиш жараёнида ўқитишнинг янги прогрессив усуллари кенг фойдаланиш назарда тутилади. Жумладан, маърузаларнинг муаммоли шакллари, аудитория билан диалог ҳамда полилог шакллари, амалий машғулотларида давра суҳбатлари, ижтимоий ҳаётнинг турли муаммоларини психологик таҳлил қилиш, ижтимоий-психологик тренинг, интерактив метод кабилардан фойдаланилади. Ижодий ва мустақил тафаккурни ўстириш учун ижодий ва дидактик ўйинлар ташкил этилади.

Курсни ўқитиш бўйича услубий кўрсатмалар

"Педагогик психология" курсини бакалаврият ўқув режасига кўра 3-курснинг биринчи ярмида ўқитиш мақсадга мувофиқдир. Бу курсни ўзлаштириш самарадорлиги Президент И.А.Каримовнинг назарий ишларидан, хусусан, Олий Мажлис 9-сессиясида таъкидланган эркин, демократик, фуқаролик жамияти қуришда фаол иштирок этувчи юксак маънавиятли, маданиятли, юқори малакавий сифатлар соҳиби бўлган кадрлар тайёрлаш ҳолатидан, миллий истиқлол ҳолатининг асосий тушунча ва тамойилларидан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг вазифаларидан бевосита келиб чиқади. Нопедагогик ва нопсихологик йўналишларда таълим олаётган барча талабалар "Педагогик психология" курсини ихтисосликларига алоқадор умумий фанлар мажмуини ўргангандан сўнг, ижтимоий гуманитар блок фанлари билан, жумладан, педагогика фани билан бир қаторда ўрганилса, мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Педагогик психология курсини чуқур ва мукамал эгаллаш учун бакалавр-талабаларга жаҳон психологлари, жумладан, мустақил ҳамдўстлик давлатлари психолог-олимлари, шу билан бирликда, ўзбекистонлик олимларнинг асарларини мустақил ўрганиш ва улар юзасидан мустақил илмий ишлар - реферат, назорат ишлари ёзиш тавсия этилади. Бакалаврлар билимларини назорат қилиш ва баҳолаш ёзма ишлар, тест сўровлари, муаммоли тестларни ечиш ва оғзаки сўровлар асосида амалга оширилади.

Шахсга йўналтирилган таълим. Бу таълим ўз моҳиятига кўра, таълим жараёнининг барча иштирокчиларининг тўлақонли ривожланишини кўзда тутди. Бу эса таълимни лойиҳалаштириш жараёнида маълум бир таълим олувчининг шахсини эмас, аввало келгусидаги мутахассислик фаолияти билан боғлиқ ўқиш мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ёндашишни назарда тутди.

Тизимли ёндашув. Таълим технологияси тизимининг барча белгиларини ўзида мужассам этмоғи лозим: жараённинг мантиқийлиги, унинг барча бўғинларининг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги.

Фаолиятга йўналтирилган ёндашув. Индивиднинг жараёنли сифатларини шакллантириш, таълим олувчининг фаолиятини фаоллаштириш ва тезлаштириш, ўқув жараёнида унинг барча қобилияти ва имкониятлари, ташаббускорлигини очишга йўналтирилган таълимни ифодалайди.

Диалогик ёндашув. Бу ёндашув ўқув жараёни иштирокчиларининг психологик бирлиги ва ўзаро муносабатларини шакллантириш заруратини билдиради. Унинг натижасида шахснинг ўз-ўзини фаоллаштириши ва ўз-ўзини кўрсата олиши каби ижодий фаолияти кучаяди.

Ҳамкорликдаги таълимни ташкил этиш. Таълим берувчи ва таълим олувчи ўртасида демократик тенглик, ҳамкорлик каби ўзаро субъектив муносабатларга, фаолият мақсади ва мазмунини биргаликда шакллантириш ва эришилган натижаларни баҳолашга эътиборни қаратиш зарурлигини билдиради.

Муаммоли таълим. Таълим музминини муаммоли тарзда тақдим қилиш асосида таълим олувчиларнинг ўзаро фаолиятини ташкил этиш усуллари билан бириkdir. Бу жараён илмий билимларнинг объектив қарама-қаршилиги ва уларни ҳал этиш усуллари аниқлаган ҳолда, диалектик тафаккурни ҳамда ушбу усулларни амалий фаолиятда ижодий қўллашни шакллантиришни таъминлайди.

Ахборотни тақдим қилишнинг замонавий восита ва усуллари қўллаш – бу янги кампютер ва ахборот технологияларни ўқув жараёнида қўллашдир.

Ўқитиш услублари ва техникалари. Маъруза (қириш, мавзули, маълумотли, кўргазмали (визуаллашган) таҳлил, илмий анжуман, аниқ вазиятларга ёндашув), мунозара, муаммоли услуб, пинборт, ақтий ҳужум, тезкор сўров, савол-жавоб, амалий ишлаш усуллари ўз ичига олади.

Ўқитишни ташкил этиш шакллари: диалог, полилог, мулоқот, ҳамкорлик ва ўзаро ўқитишга асосланган фронтал, жамоавий ва гуруҳларда ўқитиш.

Ўқитиш воситалари: ўқитишнинг анъанавий воситалари (ўқув қўлланма, маъруза матни, тарқатма материаллар) билан бир қаторда – чизмали органейзерлар, кампютер ва ахборот технологиялари.

Коммуникация усуллари: талабалар билан тезкор ва фаол мулоқотга асосланган бевосита ўзаро муносабатлар.

Тезкор ва фаол алоқаларнинг (маълумотнинг) усул ва воситалари: тезкор сўров, ўқитиш диагностикаси.

Бошқариш усуллари ва воситалари: ўқув машғулоти босқичларини белгилаб берадиган технологик карта кўринишидаги ўқув машғулотларини режалаштириш, қўйилган мақсадга эришишда ўқитувчи ва тингловчининг биргаликдаги ҳаракати, нафақат аудитория машғулотлари, балки аудиториядан ташқари мустақил ишларининг назорати.

Мониторинг ва баҳолаш: ўқув машғулотида ва бутун курс давомида мавзу юзасидан назорат саволларини бериб бориш орқали ўқитишнинг натижалари режали тарзда кузатиб борилади. Курс охирида тест топшириқлари ёрдамида тингловчилар (талабалар)нинг билимлари баҳоланади.

**Бакалаврлар учун "Педагогик психология" курсининг таркибий тузилиши
(барча нопедагогик нопсихологик таълим йўналишлари учун)
(жами 34 соат, улардан 18 соат — маъруза, 16 соат — амалий машғулот)**

№	Дарс мазмуни	Маъруза	Амалий машғулот
1.1.	Педагогик психологияси фанининг предмети.	2	2
2.1.	Психик тараққиёт ва таълим	2	2
3.1.	Таълим психологияси	2	2
4.1.	Тарбия психологияси	2	2
5.1.	Педагогик психология шаклланишининг ҳозирги ҳолати.	2	2
6.1.	Ўқитувчи психологияси	2	2
7.1.	Ўқитувчининг педагогик маҳорати ва маданияти.	2	2
8.1.	Педагогик психологияда хулқи оғишган болаларни психологик тарбиялаш.	4	2
Жами		18	16

1-мавзу	Педагогик психологияси фанининг предмети, вазифалари ва тадқиқот методлари.
----------------	--

1.1. Маърузада таълим технологияси

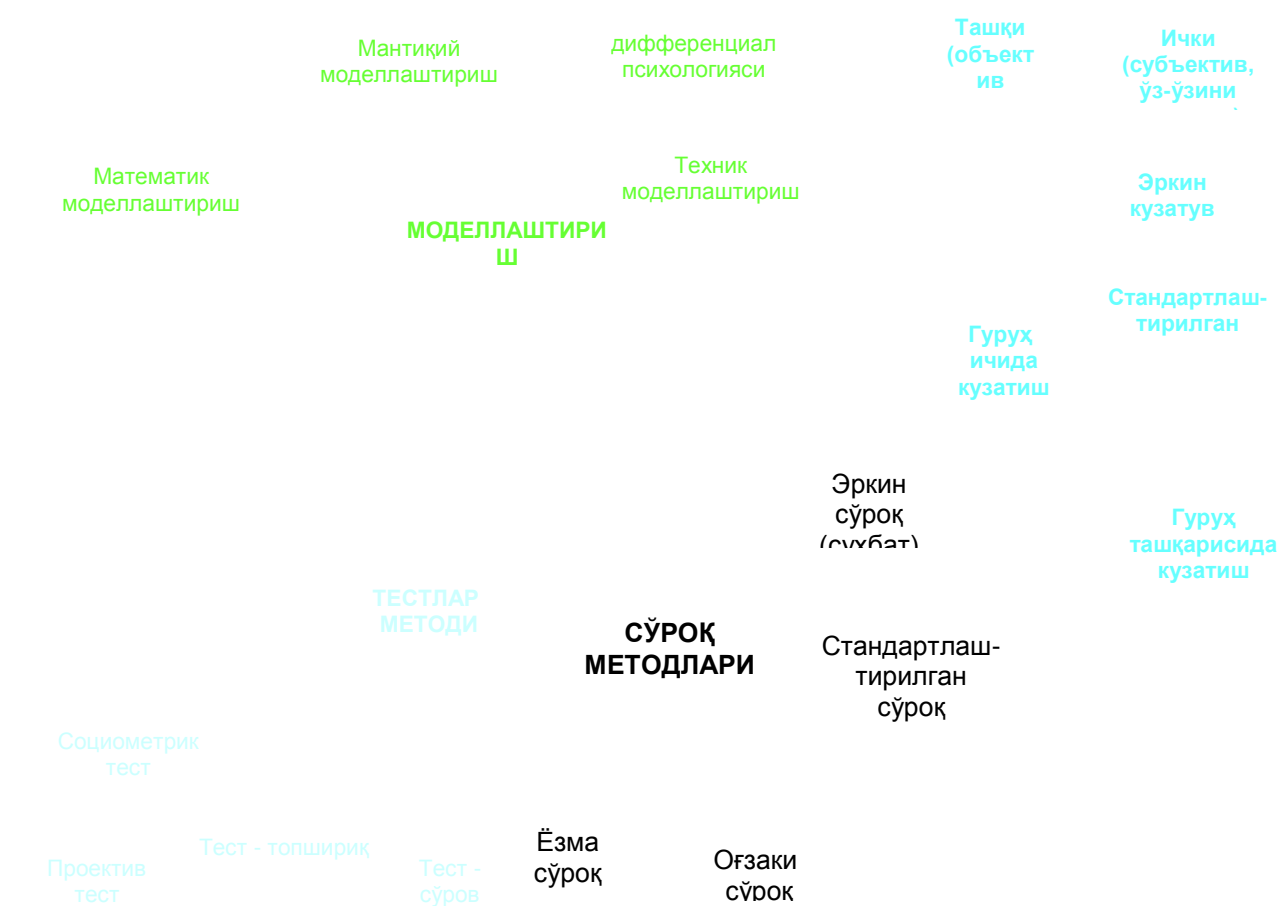
Машғулот вақти-2 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулот шакли	Кириш – ахбротли маъруза
Маъруза режаси	1. Янги давр ва Педагогик психология.

	2. Педагогик психологиянинг предмети. 3. Педагогик психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни. 4. Педагогик психологиянинг тармоқлари.
Ўқув машғулотининг мақсади: Ҳозирги замон Педагогик психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати. Мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида Педагогик психология фанининг роли ва аҳамияти. Педагогик психологиянинг предмети конкрет шахс, унинг жамиятдаги ҳуқ-атвори ва турли фаолиятларнинг ўзига хос томони эканлиги, Педагогик психологиянинг тармоқлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш	
Педагогик вазифалар: • Ҳозирги замон Педагогик психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати. Мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида Педагогик психология фанининг роли ва аҳамияти ҳақида тушунча бериш; • Педагогик психологиянинг предмети конкрет шахс, унинг жамиятдаги ҳуқ-атвори ва турли фаолиятларнинг ўзига хос томони эканлиги тўғрисида маълумотлар бериш	Ўқув фаолияти натижалари: • Ҳозирги замон Педагогик психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати. Мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида Педагогик психология фанининг роли ва аҳамияти ҳақида гапириб беради; • Педагогик психологиянинг предмети конкрет шахс, унинг жамиятдаги ҳуқ-атвори ва турли фаолиятларнинг ўзига хос томонининг мазмун ва моҳиятини тушунтириб беради.
<i>Таълим бериш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, намойиш этиш, савол жавоб, клактер
<i>Таълим бериш шакллари</i>	Оммавий, жамоавий, яқка тартибда
<i>Таълим бериш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари, слайдлар
<i>Таълим бериш шароити</i>	Техник воситалардан фойдаланишга ва гуруҳларга ишлашга мўлжалланган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб

1.2. Педагогик психологияси фанининг предмети, вазифалари ва тадқиқот методлари мавзуси бўйича маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1. Ўқув курси номини айтади. Экранга ўқув курсининг тузилмавий мантиқий чизмасини чиқаради, мавзулар рўйхати билан таништиради ва уларнинг мазмунини қисқача ёритади (1-илова) 1.2. Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини эълон қилади. 1.3. Кластер асосида ўқитиладиган мавзунинг мазмуни ва моҳиятини қисқача ёритади. (2-илова)	Тинглайдилар. Тинглайдилар.
2 -босқич. Асосий босқич. (55 дақиқа)	2.1. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида савол-жавоб усулини қўллайди: Педагогик психология фанининг мақсади ва	Саволларга жавоб берадилар. Фикрларини

	вазифаларини тушунтириб беринг. Мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида Педагогик психология фанининг роли ва аҳамиятини тушунтириб беринг. Ҳозирги замон Педагогик психология фани муаммолари ҳақида нималарни биласиз? 2.2. Жавобларни тўлдиради, умумлаштиради ва бугунги ўқув машғулотида ушбу саволларга кенгрок жавоб олишларини айтади. 2.3. Экранда слайдлар намойиш этиш орқали ҳозирги замон Педагогик психология фанининг предмети ва унинг ижтимоий табиати. Мустақиллик ва бозор муносабатларига ўтиш шароитида Педагогик психология фанининг роли ва аҳамияти ҳақида тўлиқ маълумотлар беради; талабалар диққатини мавзунинг асосий жиҳатларига қаратади, уларнинг долзарб ва аҳамиятли эканлигини асослайди. 2.4. Педагогик психологиянинг предмети конкрет шахс, унинг жамиятдаги ҳуқ-атвори ва турли фаолиятларнинг ўзига хос томони эканлиги тўғрисида фикр билдиришларини сўрайди вазифани барча талабалар якка тартибда бажаришларини айтади. Талабалар фаолиятини кузатади, уларни йўналтиради, зарур маслаҳатлар беради. 2.5. Бир нечта талабанинг иш натижасини текширади, талбалар билан биргеликда муҳокама қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади. 2.6. Режанинг иккинчи саволига доир бўлган слайдларни экранга чиқаради ва ҳар биттасини тўлиқ ёритади. 2.7. Мавзу бўйича талабаларда юзага келган саволларга жавоб беради.	билдирадилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар Вазифани якка тартибда бажарадилар. Иш натижасини тақдим қиладилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
3 Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича янги ҳулосалар қилади. Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. 3.2. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қондасини тушунтиради (2) иккинчи ва учинчи мавзу бўйича кейинги ўқув машғулотига тайёрланиб келиш.	Саволлар берадилар. Вазифани ёзиб оладилар.

1.3. Педагогик психологияси фанининг предмети, вазифалари ва тадқиқот методлари мавзуси асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдиринг.

Б/БХ/Б жадвали

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

--	--	--

Назорат учун савол ва топшириқлар.

1. Психологик билимларнинг ҳар бир инсон учун аҳамияти.
2. Педагогик психология фан сифатида, у ўрганадиган ходисалар ва қонуниятлар.
3. Педагогик психологиянинг алоҳида тармоқлари ва уларнинг вазифалари.
4. Педагогик психология ривожланаётган фанлар тизимида тутган ўрни.
5. Педагогик психологияда ёшлар тарбияси муаммолари ва унинг тадқиқот методлари
6. Педагогик психологиянинг ёшлар маънавиятининг шаклланишидаги роли.
7. Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастурда қўйилган вазифаларни амалга оширишда Педагогик психология фанининг ўрни ва аҳамияти.

1-илова

Ақлий ҳужум методининг асосий қоидалари:

1. Илгари сурилган фикр ва ғоялар танқид остига олинмайди ва баҳоланмайди.
2. Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар ҳатто бўлмағур бўлса ҳам, ҳисобга олинади.
3. Қанча кўп ғоя ва фикрлар билдирилса шунча яхши.
4. Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
5. Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.
6. Агар фикрингиз қайтарилса асабийлашманг ва ҳайрон бўлманг
7. Хаёллар тўзғишига изн беринг.
8. Берилган саволларга қисқача жавоб берилади.

2-мавзу	Психик тараққиёт ва таълим
---------	----------------------------

2.1. Маърузада таълим технологияси

Машғулоти вақти-2 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулоти шакли	Кириш – ахборотли маъруза
Маъруза режаси	1. Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишининг шароитлари. 2. Биологик ва ижтимоий омиллар. 3. Психик тараққиёт ва таълимнинг узаро муносабати. 4. Педагогик психология ва ёш давлари психологиясида ёш давларини табақалаш

	муаммолари.
Ўқув машғулотининг мақсади: Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши, биогенетик, социогенетик концепциялар, ҳар иккала йуналиш намоёндаларининг психик ривожланиш ва инсоннинг психик таракқиёти тўғрисидаги карашлари. Инсон шахсининг таркиб топиши учта омилга богликлиги, табиий хусусиятларнинг психик таракқиётга таъсири, психик таракқиёт тўғрисида жaxon психологларининг фикрлари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар эканлиги тўғрисидаги билимларни шакллантириш.	
Педагогик вазифалар: Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши, биогенетик, социогенетик концепциялар, ҳар иккала йуналиш намоёндаларининг психик ривожланиш ва инсоннинг психик таракқиёти тўғрисидаги карашлари. Инсон шахсининг таркиб топиши учта омилга богликлиги, табиий хусусиятларнинг психик таракқиётга таъсири, психик таракқиёт тўғрисида жaxon психологларининг фикрлари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар. Ёшнинг ривожланиш хусусиятлари. Ижтимоий - тарихий шарт- шароитлар, ирсият, ҳарактер, тарбия, болаликнинг ижтимоий-тарихий даврлари, психик ёш даврда янгилиниши ва сензитив даври инқироз тушунчаларнинг моҳияти.	Ўқув фаолияти натижалари: Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши, биогенетик, социогенетик концепциялар, ҳар иккала йуналиш намоёндаларининг психик ривожланиш ва инсоннинг психик таракқиёти тўғрисидаги карашлари тўғрисида тушунча бериш. Инсон шахсининг таркиб топиши учта омилга богликлиги, табиий хусусиятларнинг психик таракқиётга таъсири, психик таракқиёт тўғрисида жaxon психологларининг фикрлари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар ҳақида тушунтириш. Ёшнинг ривожланиш хусусиятлари. Ижтимоий - тарихий шарт- шароитлар, ирсият, ҳарактер, тарбия, болаликнинг ижтимоий-тарихий даврлари, психик ёш даврда янгилиниши ва сензитив даври инқироз тушунчаларнинг моҳияти эканлигини тушунтириш.
<i>Таълим бериш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, намоёиш этиш, савол жавоб, кластер
<i>Таълим бериш шакллари</i>	Оммавий, жамоавий, яқка тартибда
<i>Таълим бериш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари, слайдлар
<i>Таълим бериш шароити</i>	Техник воситалардан фойдаланишга ва гуруҳларга ишлашга мўлжалланган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб

2.2.Психик таракқиёт ва таълим мавзуси бўйича маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
1-босқич Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1.1. Ўқув курси номини айтади. Экранга ўқув курсининг тузилмавий мантиқий чизмасини чиқаради, мавзулар рўйхати билан таништиради ва уларнинг мазмунини қисқача ёритади (1-илова)	Тинглайдилар.

	Биринчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини эълон қилади. 1.2. Кластер асосида ўқитиладиган мавзунинг мазмуни ва моҳиятини қисқача ёритади. (2-илова)	Тинглайдилар.
2-босқич. Асосий босқич. (55 дақиқа)	2.1. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида савол-жавоб усулини қўллайди: 2.2. Жавобларни тўлдиради, умумлаштиради ва бугунги ўқув машғулотида ушбу саволларга кенгрок жавоб олишларини айтади. 2.3. Экранда слайдлар намойиш этиш орқали режа асосида тўлиқ маълумотлар беради; талабалар диққатини мавзунинг асосий жиҳатларига қаратади, уларнинг долзарб ва аҳамиятли эканлигини асослайди. 2.4. Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши тўғрисида фикр билдиришларини сўрайди. Вазифани барча талабалар якка тартибда бажаришларини айтади. Талабалар фаолиятини кузатади, уларни йўналтиради, зарур маслаҳатлар беради. 2.5. Бир нечта талабанинг иш натижасини текширади, талабалар билан биргаликда муҳокама қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади. 2.6. Режанинг иккинчи саволига доир бўлган слайдларни экранга чиқаради ва ҳар биттасини тўлиқ ёритади. 2.7. Мавзу бўйича талабаларда юзага келган саволларга жавоб беради.	Саволларга жавоб берадилар. Фикрларини билдирадилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар Вазифани якка тартибда бажарадилар Иш натижасини тақдим қиладилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
3-босқич Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича янги хулосалар қилади. Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. 3.2. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қоидасини тушунтиради (2) иккинчи ва учинчи мавзу бўйича кейинги ўқув машғулотида тайёрланиб келиш.	Саволлар берадилар. Вазифани ёзиб оладилар.

Ёш даврларини табакалаш ҳақидаги турли назариялар ҳақида

Ёш даврлари	Эркакларда	Аёлларда
Чақалоқлик	1 - 10 кун	1 - 10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгача	10 кундан 1 ёшгача

Илк болалик	1 - 2 ёш	1 - 2 ёш
Болаликнинг 1 - даври	3 - 7 ёш	3 - 7 ёш
Болаликнинг 2 - даври	8 - 12 ёш	8 - 11 ёш
Ўсмирлик даври	13 - 16 ёш	12 - 15 ёш
Ўспиринлик даври	17 - 21 ёш	16 - 20 ёш
Ўрта етуқлик даври:		
биринчи босқич	22 - 35 ёш	21 - 35 ёш
иккинчи босқич	36 - 60 ёш	36 - 55 ёш
Кексалик даври	61 - 75 ёш	56 - 75 ёш
карилик даври	76 - 90 ёш	76 - 90 ёш
Узоқ умр кўрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

**2.3. Психик тараққиёт ва таълим мавзуси
асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириш.
Б/БХ/Б жадвали**

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

Назорат учун савол ва топшириқлар.

1. Психик тараққиётнинг омиллари, шартлари ва ҳаракатлантирувчи кучлари ҳақида маълумот беринг?
2. Психик тараққиёт ва таълимнинг узаро муносабати дейилганда нимани тушунасиш?
3. Психик тараққиётнинг қонуниятлари нималардан иборат?
4. Етакчи фаолият дейилганда нимани тушунасиш?
5. Ёш давларини таснифлаб беринг?
6. Ёш давларини табақалаш ҳақидаги турли назариялар ҳақида маълумот беринг?
7. Гудаклик даври, унинг тугма хусусиятлари ва ривожланишининг узига хос хусусиятлари.
8. Илк болалик давридаги мулоқотнинг психик жиҳатлари.
9. Илк болалик давридаги асосий фаолият тури.
10. Ёшдаги кризис: унинг сабаблари ва намоён бўлиши.
11. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг узига хос психологик хусусиятлари.
12. Мактабга ижтимоий-психологик мослашув йуллари қандай?

13. Болалар интеллектуал ривожланишида кичик мактаб даврининг ахамияти.
14. Укув жараёни давомида юзага келадиган муаммолар;
15. Кичик мактаб давридаги болалар шахси ривожда юзага келадиган янгиланишлар

3-илова

Ақлий ҳужум методининг асосий қондалари:

- Илгари сурилган фикр ва ғоялар танқид остига олинмайди ва баҳоланмайди.
- 1. Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар ҳатто бўлмағур бўлса ҳам, ҳисобга олинади.
- 2. Қанча кўп ғоя ва фикрлар билдирилса шунча яхши.
- 3. Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
- 4. Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.
- Агар фикрингиз қайтарилса асабийлашманг ва ҳайрон бўлманг
- Хаёллар тўзғишига изн беринг.
- Берилган саволларга қисқача жавоб берилади.

3 -мавзу

Таълим психологияси.

3.1. Маърузада таълим технологияси

Машғулоти вақти- 1 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулоти шакли	Кириш – ахборотли маъруза
Маъруза режаси	Таълим тушунчаси, моҳияти ва унинг бошқариш муаммолари. Таълим олим бўйича Шарқ ва Ғарб мутафаккирларини қарашлари. 1.таълимда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш.
Ўқув машғулотининг мақсади: Таълим тушунчаси, моҳияти ва унинг бошқариш муаммолари. Таълим олим бўйича Шарқ ва Ғарб мутафаккирларини қарашлари. таълимда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш Шарқона одоб ва шарқона демократия тамойиллари - миллий мафкуранинг маънавий негизлари эканлиги. И.Каримов маънавий ва мафкуравий тарбиянинг самарадорлигини ошириш ва уларни такомиллаштириш ҳақида. Ёшларни миллий истиқлол ғояси руҳида тарбиялашда эътиқод шакллантирувчи бевосита ва билвосита омиллар тўғрисидаги билимларни шакллантириш	
<i>Педагогик вазифалар:</i> • "Шахс ва жамият" ўзаро муносабатларини ўрганишнинг	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> • "Шахс ва жамият" ўзаро муносабатларини ўрганишнинг

долзарблиги. Таълим тушунчаси, моҳияти ва унинг бошқариш муаммолари ҳақида тушунча бериш; Ўз-ўзини бошқариш тушунчалари, механизмлари ва шартлари: ўз-ўзи билан мулоқот, ирода тарбияси, ўзини ўзи ишонтириш, ўзига - ўзи буйруқ бериш, ўз-ўзига таъсир, ўз-ўзини назорат. Таълим олиш бўйича Шарқ ва Ғарб мутафаккирларини қарашлари ҳақида тушунча бериш Миллий умуминсоний қадриятлар ва улардан ёшлар тарбиясида самарали фойдаланишнинг амалий аҳамияти. Шарқона одоб ва шарқона демократия тамойиллари - миллий мафкуранинг маънавий негизлари эканлиги. И.Каримов маънавий ва мафкуравий тарбиянинг самарадорлигини ошириш ва уларни такомиллаштириш ҳақида..	долзарблиги. Таълим тушунчаси, моҳияти ва унинг бошқариш муаммолари ҳақида гапириб беради; Ўз-ўзини бошқариш тушунчалари, механизмлари ва шартлари: ўз-ўзи билан мулоқот, ирода тарбияси, ўзини ўзи ишонтириш, ўзига - ўзи буйруқ бериш, ўз-ўзига таъсир, ўз-ўзини назорат. Таълим олиш бўйича Шарқ ва Ғарб мутафаккирларини қарашлари ҳақида тушунтириб беради. • Миллий умуминсоний қадриятлар ва улардан ёшлар тарбиясида самарали фойдаланишнинг амалий аҳамияти. Шарқона одоб ва шарқона демократия тамойиллари - миллий мафкуранинг маънавий негизлари эканлиги. И.Каримов маънавий ва мафкуравий тарбиянинг самарадорлигини ошириш ва уларни такомиллаштириш ҳақида ўз фикрларини билдиради
<i>Таълим бериш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, намоиш этиш, савол жавоб, клактер
<i>Таълим бериш шакллари</i>	Оммавий, жамоавий, якка тартибда
<i>Таълим бериш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари, слайдлар
<i>Таълим бериш шароити</i>	Техник воситалардан фойдаланишга ва гуруҳларга ишлашга мўлжалланган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб

3.2. Таълим психологияси мавзуси бўйича маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
1- Мавзуга кириш (8 дақиқа)	1.1. Ўқув курси номини айтади. Экранга ўқув курсининг тузилмавий мантикий чизмасини чиқаради, мавзулар рўйхати билан таништиради ва уларнинг мазмунини қисқача ёритади (1-илова) 1.2. Учинчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини эълон қилади. 1.3. Кластер асосида ўқитиладиган мавзунинг мазмуни ва моҳиятини қисқача ёритади. (2-илова)	Тинглайдилар. Тинглайдилар.
2 - босқич. Асосий босқич. (25 дақиқа)	2.1. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида савол-жавоб усулини қўллайди: Шахс ижтимоий таъсирлар маҳсули эканлигини тушунтириб беринг Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс	Саволларга жавоб берадилар. Фикрларини билдирадилар.

	категорияларининг ўзаро боғлиқлигини изоҳланг Ижтимоий таъсирларнинг шахс томонидан англаниши ҳақида нималарни биласиз? “Мен” - образи ва ўз-ўзига баҳо шахс учун аҳамияти қандай? Таълим олим бўйича Шарқ ва Ғарб мутафаккирларини қарашлари. Шахс дунёқараши ва эътиқодини ўзгартирувчи омилларни санаб беринг Миллий ва маънавий қадриятларнинг роли ҳақида гапириб беринг 2.2. Жавобларни тўлдиради, умумлаштиради ва бугунги ўқув машғулотида ушбу саволларга кенгрок жавоб олишларини айтади. 2.3. Экранда слайдлар намоиш этиш орқали "Шахс ва жамият" ўзаро муносабатларини ўрганишнинг долзарблиги. Шахснинг сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, маънавий қиёфаси ва унинг шаклланиши шартлари. Шахсдаги туғма - биологик хусусиятлар ва уларнинг социал муҳитга боғлиқ сифатлар билан боғлиқлиги. Шахснинг жамиятдаги турли социал институтлар билан боғлиқлиги. Миллий умуминсоний қадриятлар ва улардан ёшлар тарбиясида самарали фойдаланишнинг амалий аҳамияти. Шарқона одоб ва шарқона демократия тамойиллари - миллий мафкуранинг маънавий негизлари эканлиги. И.Каримов маънавий ва мафкуравий тарбиянинг самарадорлигини ошириш ва уларни такомиллаштириш ҳақида. Ёшларни миллий истиклол ғояси руҳида тарбиялашда эътиқод шакллантирувчи бевосита ва билвосита омиллар ҳақида. тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида тўлиқ маълумотлар беради; талабалар диққатини мавзунинг асосий жиҳатларига қаратади, уларнинг долзарб ва аҳамиятли эканлигини асослайди. 2.4. Шахс, унинг психологик тузилиши, таркиб топиши, ижтимоий нормалар ва санкцияларнинг ўзига хос томонлари тўғрисида фикр билдиришларини сўрайди вазифани барча талабалар якка тартибда бажаришларини айтади. Талабалар фаолиятини кузатади, уларни йўналтиради, зарур маслаҳатлар беради. 2.5. Бир нечта талабанинг иш натижасини текширади, талбалар билан биргеликда муҳокама қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади. 2.6. Режанинг кейинги саволларига доир бўлган слайдларни экранга чиқаради ва ҳар биттасини тўлиқ ёритади. 2.7. Мавзу бўйича талабаларда юзага келган	Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар Вазифани якка тартибда бажарадилар. Иш натижасини тақдим қиладилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
--	---	---

	саволларга жавоб беради.	
3. Якуний босқич (5 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича янги хулосалар қилади. Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. 3.2. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қондасини тушунтиради (2) иккинчи мавзу бўйича кейинги ўқув машғулотида тайёрланиб келиш.	Саволлар берадилар. Вазифани ёзиб оладилар.

3.3.. Таълим психологияси мавзуси асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириш.

Б/БХ/Б жадвали

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

Назорат учун савол ва топшириқлар.

1. Шахс дунёқараши. Мустақиллик дунёқарашининг объектив шарт - шароитлари.
2. Янги тафаккур ва соғлом эътиқод тарбияси.
3. Шахс нормал таракқиётининг омиллари.
4. Ўз - ўзини тарбиялаш концепцияси.
5. Ўз - ўзини баҳолаш мезонлари ва уларнинг муҳитга боғлиқлиги
6. Шахс хусусиятларининг барқарорлиги муаммоси.
7. Шахснинг ижтимоийлашуви жараёнида оиланинг роли.
8. Шахс ижтимоийлашувида мактабнинг ўрни
9. Расмий ва норасмий ижтимоийлашув институтлари.
10. Шахс йўналишининг шаклланишида масъулиятнинг аҳамияти.
11. Шахс хусусиятларининг барқарорлиги ва ўзгарувчанлиги муаммоси.
12. Эътиқод ва дунёқарашнинг шаклланишида профессионал йўналишнинг роли.
13. Шахснинг Таълимни индивидуаллаштириш – ўқувчининг индивидуал-психологик хусусиятларини ҳисобга олиш.
14. Таълимни индивидуаллаштириш принципи ўқитишда ўқувчиларнинг реал типларига таяниш

15. Таълимда индивидуал ёндашиш масалалари (методикалар ишлаб чиқиш).
16. Таълимни индивидуаллаштиришда диагностик методикалардан фойдаланиш таркиб топтириш.
17. Мактаб ёшида шахсни таркиб топтиришнинг умумий психологик қонуниятлари.

1-илова

Ақлий ҳужум методининг асосий қондалари:

- Илгари сурилган фикр ва ғоялар танқид остига олинмайди ва баҳоланмайди.
- 5. Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар ҳатто бўлмағур бўлса ҳам, ҳисобга олинади.
- 6. Қанча кўп ғоя ва фикрлар билдирилса шунча яхши.
- 7. Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
- 8. Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.
- Агар фикрингиз қайтарилса асабийлашманг ва ҳайрон бўлманг
- Хаёллар тўзғишига изн беринг.
- Берилган саволларга қисқача жавоб берилади.

4-мавзу	Тарбия психологияси
---------	---------------------

4.1. Маърузада таълим технологияси

Машғулоти вақти-1 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулоти шакли	Кириш – ахбротли маъруза
Маъруза режаси	Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида. 2. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт шароитлари. 3. Тарбия методлари ҳақида ва унинг мақсади, мазмуни ҳақида (муҳокама, ишонч билдириш, тушуниш, ҳамдардлик билдириш, рағбатлантириши танқид ва бошқалар.) 4. Тарбиявий тадбирлар, байрамлар, қадриятлар, урф-одатлар, удумлар тарбия шакли сифатида. 5. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар. 6. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари.
Ўқув машғулотининг мақсади: Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт шароитлари. Тарбия методлари ҳақида ва унинг мақсади, мазмуни ҳақида (муҳокама, ишонч билдириш, тушуниш, ҳамдардлик билдириш, рағбатлантириши танқид ва бошқалар.) Тарбиявий тадбирлар, байрамлар, қадриятлар, урф-одатлар, удумлар тарбия шакли сифатида. Тарбия жараёнининг	

самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари. Тарбияда шахснинг типологик хусусиятларини ҳисобга олиш (характер, ирода, темперамент). Ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик хусусиятлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш	
<i>Педагогик вазифалар:</i> • Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт шароитлари. Тарбия методлари ҳақида ва унинг мақсади, мазмуни ҳақида (муҳокама, ишонч билдириш, тушуниш, ҳамдардлик билдириш, рағбатлантириши танқид ва бошқалар.) ҳақида тушунча бериш; • Тарбиявий тадбирлар, байрамлар, қадриятлар, урф-одатлар, удумлар тарбия шакли сифатида. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари ҳақида тушунча бериш • Ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик хусусиятлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида тушунча бериш.	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> • Хулқ-атвор ва одатни шакллантириш шахсни тарбиялашнинг асосий йўналиши сифатида. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар, психологик шарт шароитлари. Тарбия методлари ҳақида ва унинг мақсади, мазмуни ҳақида (муҳокама, ишонч билдириш, тушуниш, ҳамдардлик билдириш, рағбатлантириши танқид ва бошқалар.) ҳақида гапириб беради; • Тарбиявий тадбирлар, байрамлар, қадриятлар, урф-одатлар, удумлар тарбия шакли сифатида. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари. Тарбияда шахснинг типологик хусусиятларини ҳисобга олиш (характер, ирода, темперамент) ҳақида тушунтириб беради. • Ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик хусусиятлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида ўз фикрларини билдиради
<i>Таълим бериш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, намоёниш этиш, савол жавоб, клактер
<i>Таълим бериш шакллари</i>	Оммавий, жамоавий, яқка тартибда
<i>Таълим бериш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари, слайдлар
<i>Таълим бериш шароити</i>	Техник воситалардан фойдаланишга ва гуруҳларга ишлашга мўлжалланган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб

4.2. Тарбия психологияси мавзуси бўйича маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
1. Мавзуга кириш (7 дақиқа)	1.1. Ўқув курси номини айтади. Экранга ўқув курсининг тузилмавий мантикий чизмасини чиқаради, мавзулар рўйхати билан таништиради ва уларнинг мазмунини қисқача ёритади (1-илова) 1.2. Тўртинчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини эълон қилади. 1.3. Кластер асосида ўқитиладиган мавзунинг мазмуни ва моҳиятини қисқача ёритади. (2-илова)	Тинглайдилар. Тинглайдилар.
2 - босқич. Асосий	2.1. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида	Саволларга жавоб

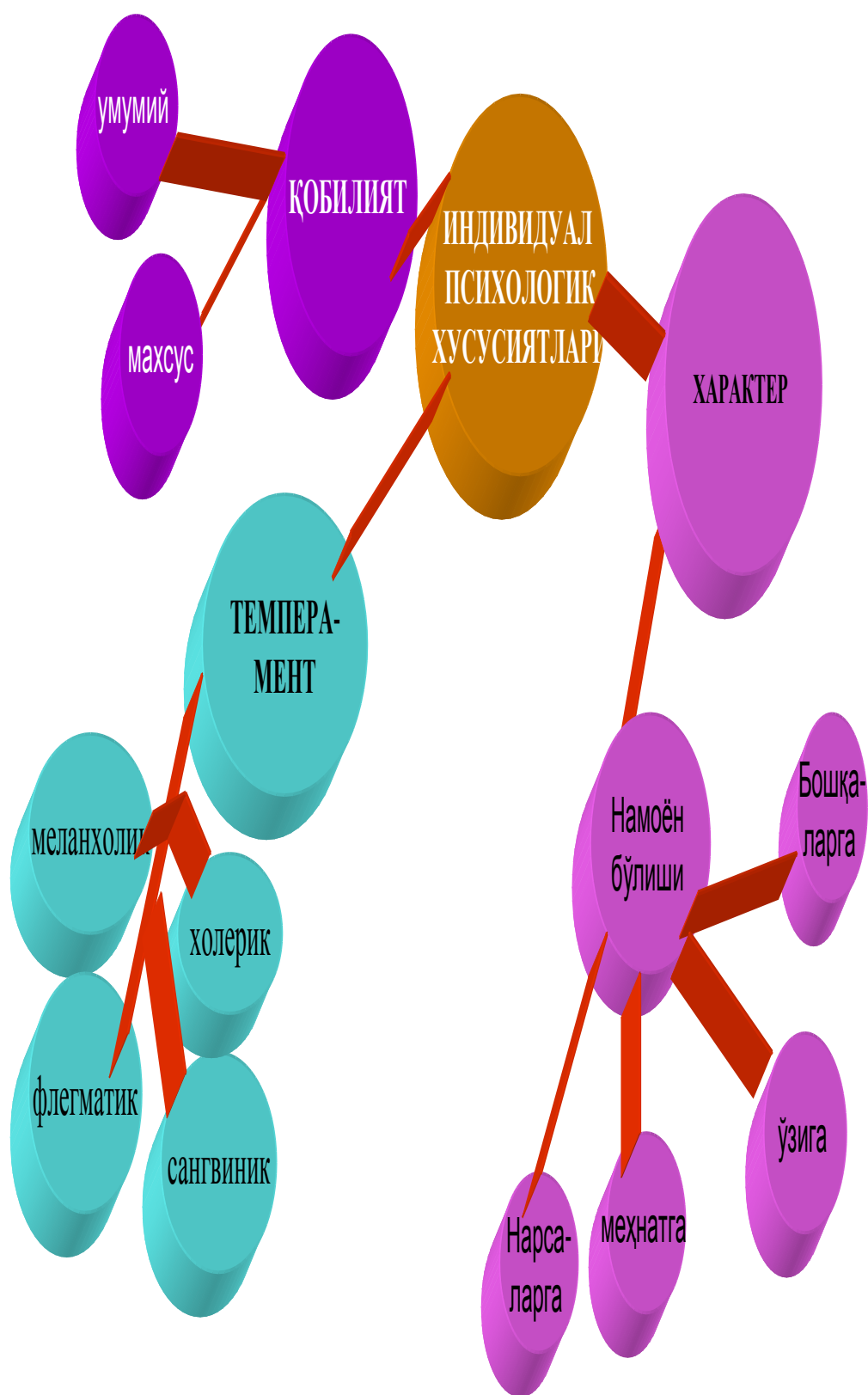
босқич. (30 дақиқа)	савол-жавоб усулини қўллайди: Тарбия, тарбия методлари, воситалари тушунчаси ҳақида нималарни биласиз? 2.2. Жавобларни тўлдиради, умумлаштиради ва бугунги ўқув машғулотида ушбу саволларга кенгрок жавоб олишларини айтади. 2.3. Экранда слайдлар намоиш этиш “Тарбиявий тадбирлар, байрамлар, қадриятлар, урф-одатлар, удумлар тарбия шакли сифатида. Тарбия жараёнининг самарадорлигини оширувчи психологик механизмлар. Ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик хусусиятлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида нималарни биласиз? Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифалари. Тарбияда шахснинг типологик хусусиятларини ҳисобга олиш (характер, ирода, темперамент) масалалари ҳақида тўлиқ маълумотлар беради; талабалар диққатини мавзунинг асосий жиҳатларига қаратади, уларнинг долзарб ва аҳамиятли эканлигини асослайди. 2.4. Мустақиллик шароитида тарбиянинг асосий вазифаларининг ўзига хос томонлари тўғрисида фикр билдиришларини сўрайди вазифани барча талабалар якка тартибда бажаришларини айтади. Талабалар фаолиятини кузатади, уларни йўналтиради, зарур маслаҳатлар беради. 2.5. Бир нечта талабанинг иш натижасини текширади, талбалар билан биргеликда муҳокама қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади. 2.6. Режанинг кейинги саволларига доир бўлган слайдларни экранга чиқаради ва ҳар биттасини тўлиқ ёритади. 2.7. Мавзу бўйича талабаларда юзага келган саволларга жавоб беради.	берадилар. Фикрларини билдирадилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар Вазифани якка тартибда бажарадилар. Иш натижасини тақдим қиладилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
3-босқич. Якуний босқич (5 дақиқа)	4.3. Мавзу бўйича янги хулосалар қилади. Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. 4.4. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қондасини тушунтиради (2) кейинги мавзу бўйича кейинги қув машғулотида тайёрланиб келиш.	Саволлар берадилар. Вазифани ёзиб оладилар.

4.1. Тарбия психологияси мавзуси асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдиринг.

Б/БХ/Б жадвали

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим
---------	-------------------	-------------

--	--	--

Назорат учун савол ва топшириқлар.

- Тарбия - бу қандай жараён ?
- 2. Шахсни тарбиялашнинг асосий йуналишлари нималардан иборат?
- 3. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омилларни кўрсатинг.
- 4. «Тарбияси қийин» болалар классификациясини келтиринг.
- 5. Тарбия жараёнининг самарадорлигини опшривчи психологик механизмлар нималардан иборат?
- 6. Тарбиянинг этнопсихологик масалалари қандай?
- 7. Тарбияда шахснинг типологик хусусиятларини ҳисобга олиш (характер, ирода, темперамент).
- 8. Ўз-ўзини тарбиялашнинг психологик хусусиятлари.

1-илова

Ақлий ҳужум методининг асосий қоидалари:

- Илгари сурилган фикр ва ғоялар танқид остига олинмайди ва баҳоланмайди.
- 9. Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар ҳатто бўлмағур бўлса ҳам, ҳисобга олинади.
- 10. Қанча кўп ғоя ва фикрлар билдирилса шунча яхши.
- 11. Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
- 12. Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.
- Агар фикрингиз қайтарилса асабийлашманг ва ҳайрон бўлманг
- Хаёллар тўзғишига изн беринг.
- Берилган саволларга қисқача жавоб берилади.

5-мавзу	Педагогик психология шаклланишининг ҳозирги ҳолати
---------	--

1.1. Маърузада таълим технологияси

Машғулоти вақти-2 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулоти шакли	Кириш – ахбротли маъруза
Маъруза режаси	Педагогик психология фанининг бошқа психология соҳаси орасида тутган ўрни ва унинг қарши. Ўқиш, ўқитиш, тарбия ва касб танлаш педагогик психологиянинг предмети эканлиги.
Ўқув машғулотининг мақсади: Шахс ва унинг ташқи оламни билиш имкониятлари. Педагогик психология фанининг бошқа психология соҳаси орасида тутган ўрни ва унинг қарши. Ўқиш, ўқитиш, тарбия ва касб танлаш педагогик психологиянинг предмети эканлиги. Таълим ва тарбия жараёнида билиш қобилиятларини такомиллаштиришнинг психологик тамойиллари ва шартлари. Педагогнинг ушбу жараёндаги роли ва ўрни. Ишлаб чиқариш вазиятларида билиш жараёнларини самарали бошқаришнинг амалий аҳамияти тўғрисидаги билимларни шакллантириш	
<i>Педагогик вазифалар:</i> • Шахс ва унинг ташқи оламни билиш имкониятлари. Билиш қобилиятининг касбий фаолиятта алоқадорлиги, билиш жараёнлари таснифи: идрок ва идрок адекватлигини таъминловчи психологик қонуниятлар, хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги, эсда яхши олиб қолиш қонунлари; хотирани ўстириш ва тарбиялаш. Материални яхши эсда сақлаб қолишдаги индивидуал фарқлар ҳақида тушунча бериш; • Билиш жараёнларини бошқариш усуллари. Таълим ва тарбия жараёнида билиш қобилиятларини такомиллаштиришнинг психологик тамойиллари ва шартлари ҳақида тушунча бериш • Педагогнинг ушбу жараёндаги роли ва ўрни. Ишлаб чиқариш вазиятларида билиш жараёнларини самарали бошқаришнинг амалий аҳамияти ҳақида тушунча бериш.	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> • Шахс ва унинг ташқи оламни билиш имкониятлари. Билиш қобилиятининг касбий фаолиятта алоқадорлиги, билиш жараёнлари таснифи: идрок ва идрок адекватлигини таъминловчи психологик қонуниятлар, хотира ва шахс тажрибасининг бойлиги, эсда яхши олиб қолиш қонунлари; хотирани ўстириш ва тарбиялаш. Материални яхши эсда сақлаб қолишдаги индивидуал фарқлар ҳақида гапириб беради; • Билиш жараёнларини бошқариш усуллари. Таълим ва тарбия жараёнида билиш қобилиятларини такомиллаштиришнинг психологик тамойиллари ва шартлари ҳақида тушунтириб беради. • Педагогнинг ушбу жараёндаги роли ва ўрни. Ишлаб чиқариш вазиятларида билиш жараёнларини самарали бошқаришнинг амалий аҳамияти ҳақида ўз фикрларини билдиради
<i>Таълим бериш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, намоиш этиш, савол жавоб, клактер
<i>Таълим бериш шакллари</i>	Оммавий, жамоавий, яқка тартибда
<i>Таълим бериш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари, слайдлар
<i>Таълим бериш шароити</i>	Техник воситалардан фойдаланишга ва

	гуруҳларга ишлашга мўлжалланган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат, савол-жавоб

**5.2.. Педагогик психология шаклланишининг ҳозирги ҳолати мавзуси бўйича
маъруза машғулотининг технологик харитаси**

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
1. Мавзуга кириш (15 дақиқа)	1. Ўқув курси номини айтади. Экранга ўқув курсининг тузилмавий мантикий чизмасини чиқаради, мавзулар рўйхати билан таништиради ва уларнинг мазмунини қисқача ёритади (1-илова) 2. Бешинчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини эълон қилади. 3. Кластер асосида ўқитиладиган мавзунинг мазмуни ва моҳиятини қисқача ёритади. (2-илова)	Тинглайдилар. Тинглайдилар.
2 -босқич. Асосий босқич. (55 дақиқа)	2.1. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида савол-жавоб усулини қўллайди: Шахснинг билиш жараёнлар деганда нимани тушунасиш? тушунтириб беринг. Билиш қобилиятининг касбий фаолиятта алоқадорлиги, билиш жараёнларини таснифлаб беринг. 2.2. Жавобларни тўлдиради, умумлаштиради ва бугунги ўқув машғулотида ушбу саволларга кенгрок жавоб олишларини айтади. 2.3. Экранда слайдлар намойиш этиш психик жараёнлар, уларнинг таърифи, ўзаро боғлиқлиги ҳақида маълумотлар беради; талабалар диққатини мавзунинг асосий жиҳатларига қаратади, уларнинг долзарб ва аҳамиятли эканлигини асослайди. 2.4. Педагогнинг ушбу жараёндаги роли ва ўрни. Ишлаб чиқариш вазиятларида билиш жараёнларини самарали бошқаришнинг амалий аҳамияти тўғрисида фикр билдиришларини сўрайди вазифани барча талабалар якка тартибда бажаришларини айтади. Талабалар фаолиятини кузатади, уларни йўналтиради, зарур маслаҳатлар беради. 2.5. Бир нечта талабанинг иш натижасини текширади, талбалар билан биргеликда муҳокама қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади. 2.6. Режанинг кейинги саволларига доир бўлган слайдларни экранга чиқаради ва ҳар биттасини тўлиқ ёритади. 2.7. Мавзу бўйича талабаларда юзага келган саволларга жавоб беради.	Саволларга жавоб берадилар. Фикрларини билдирадилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар Вазифани якка тартибда бажарадилар. Иш натижасини тақдим қиладилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
3-босқич	3.1. Мавзу бўйича янги хулосалар қилади.	Саволлар берадилар.

Якуний босқич (10 дақиқа)	Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. 3.2. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қондасини тушунтиради (2) кейинги мавзу бўйича кейинги ўқув машғулотиға тайёрланиб келиш.	Вазифани оладилар.	ёзиб
------------------------------	--	-----------------------	------

5.3.. Педагогик психология шаклланишининг ҳозирги ҳолати мавзуси асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириш.

Б/БХ/Б жадвали

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

Назорат учун савол ва топшириқлар.

- 1.Педагогик психология фанининг бошқа психология соҳаси орасида тутган ўрни.
- 2.Ўқиш, ўқитиш, тарбия ва касб танлаш педагогик психологиянинг предмети эканлиги.
- 3.Педагогик психологиядаги хотира назариялари.
- 4.Хотирани ўстирувчи психологик омиллар.

1-илова

Ақлий ҳужум методининг асосий қондалари:

- Илғари сурилган фикр ва ғоялар танқид остиға олинмайди ва баҳоланмайди.
- Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар ҳатто бўлмағур бўлса ҳам, ҳисобға олинади.
- Қанча кўп ғоя ва фикрлар билдирилса шунча яхши.
- Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
- Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.
- Агар фикрингиз қайтарилса асабийлашманг ва ҳайрон бўлманг
- Хаёллар тўзғишиға изн беринг.
- Берилган саволларға қисқача жавоб берилади.

Маърузада таълим технологияси

Машғулоти вақти-2 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулоти шакли	Кириш – ахбротли маъруза
Маъруза режаси	Ўқитувчини жамиятда тутган ўрни ва унинг психологик хусусиятлари, уларга қўйиладиган талаблар, улардан талаб қилинадиган сифатлари ва уларни турлари, бошқариш услублари. Мустақил фикрлаш - соғлом маънавиятнинг мезони сифатида
Ўқув машғулотининг мақсади: Ўқитувчини жамиятда тутган ўрни ва унинг психологик хусусиятлари, уларга қўйиладиган талаблар, улардан талаб қилинадиган сифатлари ва уларни турлари, бошқариш услублари. Мустақил фикрлаш - ёшларда атроф-борлиқ тўғрисида ҳолис ва объектив тасаввурларнинг шаклланиши учун психологик шарт-шарот эканлиги. Касбий маҳоратнинг, тафаккурнинг мослашувчанлиги ва фикр эркинлиги билан боғлиқлиги тўғрисидаги билимларни шакллантириш	
<i>Педагогик вазифалар:</i> - Ўқитувчини жамиятда тутган ўрни ва унинг психологик хусусиятлари, уларга қўйиладиган талаблар, улардан талаб қилинадиган сифатлари ва уларни турлари, бошқариш услублари. Тафаккурнинг шахс ва ундаги ижтимоий муносабатлар тизимида боғлиқлиги. Ёшларда мустақил фикрлаш қобилиятини ўстириш ва эркин фикрлашни тарбиялаш тамойиллари ҳақида тушунча бериш; - Мустақил фикрлаш - ёшларда атроф-борлиқ тўғрисида ҳолис ва объектив тасаввурларнинг шаклланиши учун психологик шарт-шарот эканлиги. Фикр эркинлигининг миллий ғоя ва истиқлол мафкураси тарбиясига ижобий таъсири ҳақида тушунча бериш - Касбий маҳоратнинг, тафаккурнинг мослашувчанлиги ва фикр эркинлиги билан боғлиқлиги тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида тушунча бериш.	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> - Ўқитувчини жамиятда тутган ўрни ва унинг психологик хусусиятлари, уларга қўйиладиган талаблар, улардан талаб қилинадиган сифатлари ва уларни турлари, бошқариш услублари Тафаккурнинг шахс ва ундаги ижтимоий муносабатлар тизимида боғлиқлиги. Ёшларда мустақил фикрлаш қобилиятини ўстириш ва эркин фикрлашни тарбиялаш тамойиллари ҳақида гапириб беради; - Мустақил фикрлаш - ёшларда атроф-борлиқ тўғрисида ҳолис ва объектив тасаввурларнинг шаклланиши учун психологик шарт-шарот эканлиги. Фикр эркинлигининг миллий ғоя ва истиқлол мафкураси тарбиясига ижобий таъсири ҳақида тушунтириб беради. - Касбий маҳоратнинг, тафаккурнинг мослашувчанлиги ва фикр эркинлиги билан боғлиқлиги тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида ўз фикрларини билдиради
<i>Таълим бериш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, намоёниш этиш, савол жавоб, клактер
<i>Таълим бериш шакллари</i>	Оммавий, жамоавий, яқка тартибда
<i>Таълим бериш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари,

	қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади. 2.6. Режанинг кейинги саволларига доир бўлган слайдларни экранга чиқаради ва ҳар биттасини тўлиқ ёритади. 2.7. Мавзу бўйича талабаларда юзага келган саволларга жавоб беради.	Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
3.. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича янги хулосалар қилади. Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. 3.2.. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қондасини тушунтиради (2) еттинчи мавзу бўйича кейинги ўқув машғулотида тайёрланиб келиш.	Саволлар берадилар. Вазифани ёзиб оладилар.

Ўқитувчи психологияси мавзуси асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириш.

Б/БХ/Б жадвали

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

Назорат учун савол ва топшириқлар.

1. Ўқитувчини жамиятда тутган ўрни ва унинг психологик хусусиятлари
2. Ўқитувчиларга қўйиладиган талаблар, улардан талаб қилинадиган сифатлари ва уларни турлари,
3. бошқариш услублари.
4. Мустақил фикрлашнинг табиий асослари.

1-илова

Ақлий ҳужум методининг асосий қондалари:

- Илгари сурилган фикр ва ғоялар танқид остига олинмайди ва баҳоланмайди.
- 13. Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар ҳатто бўлмағур бўлса ҳам, ҳисобга олинади.
- 14. Қанча кўп ғоя ва фикрлар билдирилса шунча яхши.
- 15. Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
- 16. Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.
- Агар фикрингиз қайтарилса асабийлашманг ва ҳайрон бўлманг

- Хаёллар тўзғишига изн беринг.
- Берилган саволларга қисқача жавоб берилади.

7 -мавзу	Ўқитувчининг педагогик маҳорати ва маданияти.
----------	---

Маърузада таълим технологияси

Машғулоти вақти-1 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулоти шакли	Кириш – ахбротли маъруза
Маъруза режаси	1. Ўқитувчини маҳорати. 2. Ўқитувчи маданияти ва бошқарув муаммолари. Ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятлари
Ўқув машғулотининг мақсади: Ўқитувчини маҳорати. Маданияти ва бошқарув муаммолари. Индивидуал психологик хусусиятлари Характер тарбияси. Индивидуал психологик хусусиятларнинг касб маҳорати ва шахс баркамоллиги билан боғлиқлиги. Маънавий баркамол, ахлоқан юксак, интеллектуал жиҳатдан салоҳиятли шахсни тарбиялашнинг мезонлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш	
Педагогик вазифалар: • Ўқитувчини маҳорати Характер тарбияси ҳақида тушунча бериш; • Ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятлари миллий ғояни шакллантириш ва баркамол авлод тарбияси тамойиллари тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида тушунча бериш	Ўқув фаолияти натижалари: • Ўқитувчини маҳорати. Характер тарбияси ҳақида гапириб беради; • Ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятлари миллий ғояни шакллантириш ва баркамол авлод тарбияси тамойиллари тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида ҳақида тушунтириб беради.
Таълим бериш усуллари	Кўргазмали маъруза, намоиш этиш, савол жавоб, клактер
Таълим бериш шакллари	Оммавий, жамоавий, якка тартибда
Таълим бериш воситалари	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари, слайдлар
Таълим бериш шароити	Техник воситалардан фойдаланишга ва гуруҳларга ишлашга мўлжалланган аудитория
Мониторинг ва баҳолаш	Оғзаки назорат, савол-жавоб

Ўқитувчининг педагогик маҳорати ва маданияти мавзуси бўйича маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
1. Мавзуга кириш (7 дақиқа)	1.1.Ўқув курси номини айтади. Экранга ўқув курсининг тузилмавий мантикий чизмасини чиқаради, мавзулар рўйхати билан таништиради ва уларнинг мазмунини қисқача ёритади (1-илова)	Тинглайдилар.

	1.2.Еттинчи машғулот мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини эълон қилади. 1.3.Кластер асосида ўқитиладиган мавзунинг мазмуни ва моҳиятини қисқача ёритади. (2-илова)	Тинглайдилар.
2 -босқич. Асосий босқич. (25 дақиқа)	2.1. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида савол-жавоб усулини қўллайди: Ўқитувчини маҳорати. Маданияти ва бошқарув муаммолари. Индивидуал психологик хусусиятлари Характер тарбияси. Индивидуал психологик хусусиятларнинг касб маҳорати ва шахс баркамоллиги билан боғлиқлиги. Маънавий баркамол, ахлоқан юксак, интеллукуал жиҳатдан салоҳиятли шахсни тарбиялашнинг мезонлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш ҳақида гапириб беринг. Характер тарбияси ҳақида тушунча беринг; 2.2. Жавобларни тўлдиради, умумлаштиради ва бугунги ўқув машғулотида ушбу саволларга кенгрок жавоб олишларини айтади. 2.3. Экранда слайдлар намоиш этиш Индивидуал психологик хусусиятларнинг касб маҳорати ва шахс баркамоллиги билан боғлиқлигини тушунтиринг. Маънавий баркамол, ахлоқан юксак, интеллукуал жиҳатдан салоҳиятли шахсни тарбиялашнинг мезонлари ҳақида нималарни биласиз? 2.4. И.Каримов ёшларни мустақиллик мафкураси руҳида тарбиялаш, миллий ғояни шакллантириш ва баркамол авлод тарбияси тамойиллари тўғрисидаги билимларни шакллантириш масалалари ҳақида тўлиқ маълумотлар беради; талабалар диққатини мавзунинг асосий жиҳатларига қаратади, уларнинг долзарб ва аҳамиятли эканлигини асослайди. 2.4. Ўқитувчини маҳорати. Маданияти ва бошқарув муаммолари. Маънавий баркамол, ахлоқан юксак, интеллукуал жиҳатдан салоҳиятли шахсни тарбиялашнинг мезонлари тўғрисидаги билимларни шакллантириш тўғрисида фикр билдиришларини сўрайди вазифани барча талабалар якка тартибда бажаришларини айтади. Талабалар фаолиятини кузатади, уларни йўналтиради, зарур маслаҳатлар беради. 2.5. Бир нечта талабанинг иш натижасини текширади, талбалар билан биргеликда муҳокама қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади.	Саволларга жавоб берадилар. Фикрларини билдирадилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар Вазифани якка тартибда бажарадилар. Иш натижасини тақдим қиладилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
3-босқич. Якуний босқич (5 дақиқа)	3.1..Мавзу бўйича янги хулосалар қилади. Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради.	Саволлар берадилар.

	3.2. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қондасини тушунтиради (2) саккизинчи мавзу бўйича кейинги ўқув машғулотига тайёрланиб келиш.	Вазифани ўзиб олади.
--	---	----------------------

7.3.. Ўқитувчининг педагогик маҳорати ва маданияти мавзуси асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдиринг.

Б/БХ/Б жадвали		
Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

Назорат учун савол ва топшириқлар.

1. Ўқитувчини маҳорати.
2. Ўқитувчи маданияти ва бошқарув муаммолари.
3. Ўқитувчининг индивидуал психологик хусусиятлари

8 -мавзу	Педагогик психологияда хулқи оғишган болаларни психологик тарбиялаш.
-----------------	---

8.1. Маърузада таълим технологияси

Машғулоти вақти-4 соат	Талабалар сони 20 -130 нафаргача
Машғулоти шакли	Кириш – ахбротли маъруза
Маъруза режаси	1. Хулқи оғишиш турлари. 2. Унинг ички ва ташқи омиллари, 3. тарбиялаш усулари, 4. характер акцентуацияси
Ўқув машғулотининг мақсади: Педагогик психология ва Ёш даврлари классификацияси, ҳар бир ёш даврнинг ўзига хослиги, янгиликлари ва ривожланиш шартлари. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс тараққиётининг ўзига хос қонуниятлари; ёш даврлари кризислари ҳақида. Хулқи оғишиш турлари. Унинг ички ва ташқи омиллари, тарбиялаш усулари, характер акцентуацияси Хулқи оғишиш турлари. Унинг ички ва ташқи омиллари, тарбиялаш усулари, характер акцентуацияси тўғрисидаги билимларни шакллантириш	
<i>Педагогик вазифалар:</i> • Педагогик психологияси ва Ёш даврлари классификацияси, ҳар бир ёш даврнинг ўзига хослиги, янгиликлари ва ривожланиш шартлари. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс тараққиётининг ўзига хос қонуниятлари; ёш даврлари кризислари	<i>Ўқув фаолияти натижалари:</i> • педагогик психологияси ва Ёш даврлари классификацияси, ҳар бир ёш даврнинг ўзига хослиги, янгиликлари ва ривожланиш шартлари. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс тараққиётининг ўзига хос қонуниятлари; ёш даврлари кризислари гапириб беради;

ҳақида тушунча бериш; Ижтимоийлашувнинг акмеологик хусусиятлари. Ёшлардаги аттракция ва эмоционал боғлиқликнинг намоён бўлиши. Ўспиринлик давридаги дўстлик, севги ва садоқат хислатлариинг кўринишлари, уларни тарбиялаш йўллари. Етуқлик даврида профессионал ўсишнинг ижтимоий-психологик шарт-шароитлари ҳақида тушунча бериш;	Ижтимоийлашувнинг акмеологик хусусиятлари. Ёшлардаги аттракция ва эмоционал боғлиқликнинг намоён бўлиши. Ўспиринлик давридаги дўстлик, севги ва садоқат хислатлариинг кўринишлари, уларни тарбиялаш йўллари. Етуқлик даврида профессионал ўсишнинг ижтимоий-психологик шарт-шароитлари ҳақида тушунтириб беради.
<i>Таълим бериш усуллари</i>	Кўргазмали маъруза, намоиш этиш, савол жавоб, клактер
<i>Таълим бериш шакллари</i>	Оммавий, жамоавий, яқка тартибда
<i>Таълим бериш воситалари</i>	Ўқув қўлланма, компьютер технологиялари, слайдлар
<i>Таълим бериш шароити</i>	Техник воситалардан фойдаланишга ва гуруҳларга ишлашга мўлжалланган аудитория
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Оғзаки назорат, савол-жавоб

8.2. Педагогик психологияда хулқи оғишган болаларни психологик тарбиялаш мавзуси бўйича маъруза машғулотининг технологик харитаси

Иш босқичлари ва вақти	Фаолият мазмуни	
	Таълим берувчи	Таълим олувчилар
1. Мавзуга кириш (8 дақиқа)	1.1. Ўқув курси номини айтади. Экранга ўқув курсининг тузилмавий мантиқий чизмасини чиқаради, мавзулар рўйхати билан таништиради ва уларнинг мазмунини қисқача ёритади (1-илова) 1.2. Саккизинчи машғулоти мавзуси, унинг мақсади ва ўқув фаолияти натижаларини эълон қилади. 1.3.. Кластер асосида ўқитиладиган мавзунинг мазмуни ва моҳиятини қисқача ёритади. (2-илова)	Тинглайдилар. Тинглайдилар.
2 - босқич. Асосий босқич. (30 дақиқа)	2.1. Талабалар билимини фаоллаштириш мақсадида савол-жавоб усулини қўллайди: Педагогик психологияси ва Ёш даврлари классификацияси, ҳар бир ёш даврнинг ўзига хослиги, янгиликлари ва ривожланиш шартларини тушунтириб беринг. Ўсмирлик ва ўспиринлик даврларида шахс тараққиётининг ўзига хос қонуниятлари; ёш даврлари кризислари ҳақида тушунча беринг; 2.2. Жавобларни тўлдиради, умумлаштиради ва бугунги ўқув машғулотида ушбу саволларга кенгрок жавоб олишларини айтади. 2.3. Экранда слайдлар намоиш этиш Ижтимоийлашувнинг акмеологик хусусиятлари. Ёшлардаги аттракция ва эмоционал боғлиқликнинг намоён бўлиши ҳақида нималарни биласиз? Ўспиринлик давридаги дўстлик, севги ва садоқат	Саволларга жавоб берадилар. Фикрларини билдирадилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб

	хислатлариинг кўринишлари, уларни тарбиялаш йўллари. Етуклик даврида профессионал ўсишнинг ижтимоий-психологик шарт-шароитлари ҳақида ҳақида тўлиқ маълумотлар беради; талабалар диққатини мавзунинг асосий жиҳатларига қаратади, уларнинг долзарб ва аҳамиятли эканлигини асослайди. 2.4. Бир нечта талабанинг иш натижасини текширади, талбалар билан биргеликда муҳокама қилади. Зарур бўлса, қўшимчалар киритади ва ушбу савол бўйича тўлиқ маълумот беришни айтади. 2.5. Режанинг кейинги саволларига доир бўлган слайдларни экранга чиқаради ва ҳар биттасини тўлиқ ёритади. 2.6. Мавзу бўйича талабаларда юзага келган саволларга жавоб беради.	оладилар Вазифани тартибда бажарадилар. Иш натижасини тақдим қиладилар. Тинглайдилар, зарур маълумотларни ёзиб оладилар
3. Якуний босқич (10 дақиқа)	3.1. Мавзу бўйича янги хулосалар қилади. Мазкур мавзу бўйича эгаллаган билимларнинг долзарблиги ва аҳамиятли эканини алоҳида қайд этади ҳамда келажакда ушбу билимлардан қаерларда фойдаланиш мумкинлиги ҳақида маълумот беради. 3.2. Мустақил ишлаш учун вазифа берилади: (1) ўтилган мавзу асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириб келиш. Б/Б/Б жадвалини тўлдириш қоидасини тушунтиради (2) тўққизинчи мавзу бўйича кейинги ўқув машғулотида тайёрланиб келиш.	Саволлар берадилар. Вазифани ёзиб оладилар.

8.3. Педагогик психологияда хулқи оғишган болаларни психологик тарбиялаш мавзуси асосида Б/Б/Б жадвалини тўлдириш.

Б/БХ/Б жадвали

Биламан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

Назорат учун савол ва топшириқлар.

1. Хулқи оғишиш турлари.
2. Унинг ички ва ташқи омиллари,
3. тарбиялаш усулари,
4. характер акцентуацияси
5. Турли ёш даврларни ўрганиш методлари.

6. Аттракциянинг психологик таҳлили.
7. Ўспиринлардаги севги ва садоқат мезонлари.
8. Ёшларни юксак ахлоқий муносабатларга тайёрлаш масаласи.

1-илова

Ақлий ҳужум методининг асосий қоидалари:

- Илгари сурилган фикр ва ғоялар танқид остига олинмайди ва баҳоланмайди.
- 17. Билдирилган ҳар қандай ғоя ва фикрлар, улар ҳатто бўлмағур бўлса ҳам, ҳисобга олинади.
- 18. Қанча кўп ғоя ва фикрлар билдирилса шунча яхши.
- 19. Билдирилган ғоя ва фикрларни тўлдириш ва янада кенгайтириш мумкин.
- 20. Ғоя ва фикрларни билдириш учун вақт аниқ белгиланади.
- Агар фикрингиз қайтарилса асабийлашманг ва ҳайрон бўлманг
- Хаёллар тўзғишига изн беринг.
- Берилган саволларга қисқача жавоб берилади.

ПЕДАГОГИК ПСИХОЛОГИЯ фанидан тест саволлари.

Таълим жараёни неча элементдан иборат?

4 та

*5 та

6 та

7 та

Таълим жараёнининг мувоффақияти

Мотивация, маълумот усуллари

Маълумотнинг тушунарлилиги, хотира

Маълумотни қўллаш

*Барча жавоблар тўғри

“Таълим тўғрисида”ги қонун ва кадрлар тайёрлаш миллий дастури қачон қабул қилинган.

*1997 йил 29 август

1998 йил 1 август

1999 йил 2 сентябрь

1995 йил 18 сентябрь

Ўқитувчининг шахсий хислатлари

Болаларни яхши кўриш уларни севиш

Амалий психологик ақл-фаросатлилик

Меҳнатсеварлик, меҳрибонлик, камтарлик

*Барча жавоблар тўғри

Қуйидагилардан қайси бири ўқитувчининг ўз касбига хос хислатларига киради.

Ўқитувчининг кузатувчанлиги, ўз диққат эътиборини тақсимлай олиши

Педагогик фантазия, ҳаёлнинг ривожланиши

Ўзини қўлга ола билиши, ўзини тутта олиши

*Барча жавоблар тўғри

Академик қобилиятларга нималар киради?

Математика, физика, биология, она тили, адабиёт

Тарих ва бошқа фанлар

Дидактик қобилиятлар

А, б, жавоблар тўғри

Перцептив қобилиятлар

*Бу ўқувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсини вақтинчалик психик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билишдан иборатдир

Кишининг ўз туйғу ҳисларини нутқ ёрдамида мимика ва пантамимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифолаб бериш қобилиятидир.

Тўғри жавоб йўқ

Барча жавоблар тўғри

Ибн Синонинг «Одоб ҳақида»ги рисоласи нима ҳақида.

Одоб ахлоқ

Таълим

Инсон ҳаёти

*Инсон шахсини шакллантириш

Дастлабки педагогик психологик мазмундаги асарлар нечанчи асрларда ёзилган.

* 17 18 аср

19 20 аср

18 19 аср

19 аср

Психолог Ж. Пиаже инсоннинг камол топишини неча даврга ажратган.

5

2

10

*3

Ф. Мюллер ва Э. Геккеллар қайси назарияни кашф этишди.

Социогенетик

*Биогенетик

Психогенетик

Хаммаси тўғри

«Инсон биологик тур сифатида туғилиб ижтимоий шарт шароитлар таъсирида шахсга айланади» .Ушбу ғоя қайси назарияга тегишли.

Биогенетик

Психогенетик

*Социогенетик

Э. Кречлер назарияси

Психогенетик назариясининг йирик намоёндаси ким.

*Э.Эриксон

Э.Кречмер

С. Холл

А.Геззел

Рекапитуляция конунини (филогенезни қисқача такрорлаш) психологик усишнинг бош конуни деб хисоблаган олим.

А.Геззель

Э.Кречмер

*С. Холл

З. Фрейд

Э. Эриксон инсоннинг умрини неча даврга бўлган.

10

5

6

*8

Э.Шпрангер Ўсмирлик даври психологияси номли асарида неча ёшли йигит кизларни киритган.

* 13 –19 кизлар. 14-22 йигитлар

Б) 11-12 кизлар. 12-13 йигитлар

В)13-15 кизлар. 14-17 йигитлар

Г) 14-17 кизлар. 14-20 йигитлар

Француз психологи Р.Заззо инсоннинг улгайиб боришини неча босқичга ажратди.

10 та

5 та

*6 та

8 та

Д.Бромлей ёш даврларни неча даврга ажратган.

5

*4

8

10

Г.Гримм узоқ умр кўрувчилар неча ёшдан бошлангани тўғри ёзган.

*91 ёшдан катталар

80 ёшдан 120 ёшгача

76 ёшдан юкори

100 ёшдан

Чакалоклик даври неча ойликни уз ичига олади.

6 ойлик

40 кунлик

1 ойлик

*10 кунлик

Богча ёши неча ёшни уз ичига олади

3-5 ёш

*3-6 ёш

2-6 ёш

1-6 ёш

Кичик мактаб ёши неча ёшларни уз ичига олади.

А) 6-13 ёш

Б) 5-7 ёш

*В) 7-11(12) ёш

Г) 10-11 ёш

Кичик мактаб ёши даврида асосий фаолият кайси.

Ўйин

*Укиш

Мехнат

Муомала

Гудаклик даври -туғилгандан 1 ёшгача бўлган болаларда кайси фаолият тури асосий бўлиб ҳисобланади.

Мехнат

Ўйин

*Эмоционал мулоқот

Нозик ҳис- туйғу

Чакалок миясининг огирлиги неча грамм.

*300-500

1000-1200

500-600

200-300

Чакалок неча кг огирликда туғилса нормал булади.

1.5 кг

2-3 кг

* 3-5 кг

6-7 кг

Чакалок ҳар ойда неча см усади.

1 см

*2 см

4 см

3 см

Ўспиринлик ёши неча даврга бўлиб ўрганилади.

1 даврга

4 даврга

*2 даврга

5 даврга

Илк ўспиринлик ёш даврига неча ёшлар мансуб бўлади.

14-17 ёшлар

*15-18 ёшлар

13-14 ёшлар

16-17 ёшлар

Қайси ёш давларига келиб жисмоний ривожланишнинг бир мунча текс даври бошланади.

Ўсмирлик

Кичик мактаб ёши

Ўспиринлик

*Илк ўспиринлик

Илк ўспиринлик ёш даврида жинсий етилишнинг муддати ирқий, жинсий хусусиятлар ва иқлимга боғлиқ бўладими.

*Йўқ

Ҳа

Қисман

Маълум сабабга кўра

Ўспиринлик ёшининг етакчи фаолият турини кўрсатиб ўтинг .

Меҳнат

ўйин

*ўқиш

Меҳнат ва ўқиш

Ўспиринда нутқ маданиятининг ривожланиши тафаккурнинг ривожланишига боғлиқми.

*Ҳа

Йўқ

Қисман боғлиқ

Алоҳида жараён

Қобилият ва истеъдод туғма хусусиятми.

Ҳа

Йўқ

Қисман

*Имконият

Ўспиринларни касбга йўналтиришда ҳис-туйғу ва иродани ҳисобга олиш шартми.

*Албатта

Қисман

Умуман ҳисобга олинмайди

Фақат ҳис туйғуни

Илк болалик даври неча ёшни уз ичига олади.

Туғилгандан 1 ёшгача

3-5 ёш

*1-3 ёш

1-6 ёш

10 ойликда боланинг нутқ бойлиги нечта булади.

*1-5 тагача

10-15тагача

20-25 тагача

умуман йук

11 ойлик бола суз бойлиги нечта.

1-5 та

10-20

*3-8

20-30

12 ойлик боланинг суз бойлиги нечта.

5-10 та

*7-16 та

10-15

25 та

Мактабгача ёш даврларида неча ёшли болалар киради.

1-3

5-7

Туғилгандан 6 ёшгача

*3-6

Мактабгача ёш даврдаги болаларга хос бўлган характер хусусиятлари кайси бандда тўғри курсатилган .

*Ужарлик кайсарлик итоатсизлик

Тортинчоклик одобилик

Мулойимлик

Қизикувчанлик

4-5 ёшли болаларда ролли ўйинларни гуруҳ булиб уйнаш неча минут давом этади.

5-10

7-8

* 40-50

25-30

3 ёшли болаларда ролли ўйинларни уйнаш неча дакика давом этади .

А) 10-15

Б) 20-30

В) 45-50

*Г) 3-5

6-7 ёшли болалар сюжетли ролли ўйинларни неча дакика уйнайди.

3 соат

*45-50 дакика

5-10

30-40

Д.Б. Эльконин харакатли ўйинларни неча гуруҳга булади.

10

7

*5

4

Мактабгача ёш даврдаги болаларда қайси фаолият тури устун бўлади.

Мехнат

Укиш

Муомала

* Ўйин

Неча ёшда темперамент типи хусусиятлари яккол намоён бўлади.

*5 ёш

8-9 ёш

11-15 ёш

20-25 ёш

Кичик мактаб ёши давридаги болаларда неча ёшлилар киради .

3-7

*6(7) -10(11)

5-10

3-11

Кичик мактаб ёши даврига нечанчи синф ўқувчилари киради.

1-3 синфлар

1-5 синфлар

*1-4 синфлар

3-5 синфлар

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда диққатнинг қайси тури нисбатан яхши ривожланган бўлади.

Ихтиёрий

Диққатнинг таксимланиши

Диққат кўлами

*Узоқ муддатли шартли барқарор

Кичик мактаб ёшидаги болаларда хотиранинг қайси тури яхши ривожланган бўлади.

Суз-мантик хотираси

Механик хотира

*Образли хотира

Хотиранинг барча турлари

Кичик мактаб ёшидаги болаларда мия оғирлиги неча гр бўлади.

300-400

1000-1200

* 1250-1400

1500-1600

6-10 ёшли болаларда қайси фаолият тури нисбатан устун туради.

Мехнат

*Укиш

Муомала

Ўйин

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар кимни узига якин ва ишончли куради.

Ота она

Кариндош

*Ўқитувчи

Куни-кушни

Ўсмирлик давридаги ўқувчиларга неча ёшлилар киради.

*11-15

10-13

9-12

10-11

Кайси олим ўсмирлик давридаги киз угиллар характер хусусиятларини чукур ўрганган.

А. Усова

Н. Добринин

* Д.Эльконин

З.Фрейд

Ўсмирликда юракнинг хажми тириклик сигими ҳар йилига неча фоизга катталашади.

10-15

*25

50

5-10

Ўсмирликда кон босими симоб устунининг неча мм ни ташкил этади.

90-100 мм.

130-140

* 110-115

70-90

11 ёшда угил болаларда упканинг тириклик сигими неча мм.

1000-1200

1500-2000

*1900-2000

2500-2700

11 ёшда кизларда упка сигими неча мм.

2000-2100 мм.

2200-2400 мм

1000-1300 мм

*1800-1900 мм

15 ёшда угил болаларда упканинг тириклик сигими неча мм

* 2600-2700 мм

2000-2500 мм

1900-2200

2700-3000 мм

15 ёшда киз болаларнинг упка сигими канча.

2000-2500 мл

2200-2400 мл

* 2500-2600 мл

1900-2000 мл

Ўсмирлар жинсий етилиш сирларини кўп қисмини кайердан олишади.

Ўқитувчилардан

Ота-она

мактаб врачидан

*Уртокларидан

Калконсимон без фаолиятининг кучайиши кандай ҳолатларни келтириб чикаради.

*Кузгалувчанлик асабийлашиш ва толикиш

Тормозланиш чарчаш

Психик ҳолатларнинг кучайиши

Мулойимлик

Акселерация назарияси нечага булинади.

7 та

*6 та

2 та

4 та

Ижтимоий акселерация назарияси асосчиси ким.

*Маркосян

Малеванов

Фрейд

Павлов

Урбанизация назариясининг ғояси нимадан иборат.

Витаминлар итишмаслиги

Радиация нурланишининг ортиши

* Миграция ёки урбанизация

Барчаси тўғри

Акселерация деб нимага айтилади.

Муомалага киришиш

Усишдан орқада қолиш

Психик жараённинг усиши

*Жинсий етилишнинг жадаллашиши

Гелиоген назарияси маъноси қайси бандда тўғри курсатилган.

Турли миллат вакилларининг аралаш никохи

Радиоактив моддаларнинг ортиши

*Қуёш нурининг бевосита таъсири

Барчаси тўғри

Гелиоген назарияси нечанчи йилда яратилган.

1955 й.

*1936 й.

1940 й.

2000 й.

Нутритив назария моҳияти нимада.

*Озукада дориларнинг кўпайиши

Билимлар хажмининг кенгайиши

Куёш нурунинг кескин кўпайиши

миграция

Нурланиш назариясининг моҳияти .

*Миграция

Вит.В6 В12 ва фолиев кислотасининг кўп истеъмол килиш

Радиация нурланиш даражасининг кўпайиши

Барча жавоблар тўғри

Ижтимоий акселерация назариясининг моҳияти

Ер юзида рентген қурилмаларининг кўпайиши

*Оммавий ахборот воситаларининг кенгайиши

Озука дори дармон микдорининг ошиши

Кишлоқдан шаҳарга қучишининг қучайиши

Ўсмирнинг ақлий ривожланишида тасаввурнинг аҳамияти.

*Жуда катта

Аҳамият касб этмайди

Қисман аҳамиятга эга

Б ва В жавоблар тўғри

Илк ўспиринлик даври касбий билим, кўникма ва малакаларнинг шаклланиши учун қандай давр ҳисобланади.

Оддий шаклланиш даври

*Сензитив давр

Аҳамият касб этмайди

Барча жавоблар тўғри

Боланинг “мен”лигини англаши неча ёшдан бошланади.

2

4

* 3

5

Ўспиринлар қайси ёш давридан бошлаб ўзларининг шахсий хусусиятларини қузата бошлайдилар.

Илк ёшлик

Боғча ёши даври

Кичик мактаб ёши

*Ўсмирлик

Ўспиринларда ўз шахсий хусусиятларига баҳо бериш неча усулда амалга оширилади.

1

4

6

*2

Ўспирин психикасидаги жиддий камчиликлар.

Ихтиёрий диққатнинг шаклланмаганлиги

Махсус қобилиятларнинг ривожланмаганлиги

*Барча фаолият босқичида мустақил фикр юрита олмаслиги

Худбинликнинг яққол намоён бўлиши

Тафаккур бошқа психик жараёнлардан ажралган ҳолда ривожланиши мумкинми.

Ҳа

* Йўқ

Айрим ҳолда

Факат ўспиринда

Ўспиринда касб танлашда хатога йўл қўйишнинг асосий сабаби нимада.

*Касблар ҳақида яққол тасаввўрга эга бўлмаслик

Қизиқишларнинг шаклланмаганлиги

Билим савиясининг заифлиги

Яқинларнинг таъсири

Ўспиринликнинг иккинчи босқичига неча ёшли йигит қизлар киради.

15-17 ёш

16-18 ёш

20-25 ёш

*17-25 ёш

Ёшлик даврини кўрсатинг.

11-12 ёш

12-16 ёш

*23-28 ёш

22-24 ёш

Ёшлик даврида йигит ва қизларнинг камолотига таъсир қилувчи муҳим психологик механизмларни кўрсатинг.

Меҳнат жамоаси

Оила микро муҳити

Норасмий улфатлар

*Барча жавоблар тўғри

Етуқлик даврининг биринчи босқичини кўрсатинг.

*28-35 ёш

25-28 ёш

27-30 ёш

29-36 ёш

Етуқлик даврининг қайси босқичида жисмоний, жинсий ва рухий камолотлар аёллар эркаклардан ортда қоладилар.

3-босқичида

*1-босқичида

2-босқичида

5-босқичида

Етуклик даврининг 2-босқичини кўрсатиб беринг.

40-45 ёш

40-50 ёш

45-55 ёш

* 36-55 ёш

Психогеронтология психология фанининг таркибий қисми эканлигининг биринчи бўлиб илмий жиҳатдан асослаган олим.

П.П.Лазеров

И.И.Мечников

*И.В.Давидовский

С.Холл

Геронтология сўзининг луғавий маъносини кўрсатинг.

Жон, рух

Кексайиш

Кексаликнинг келиб чиқиши

*б ва в тўғри

Инволюция-сўзи нимани англатади.

Ривожланиш

Ўсиш

Тараққиёт

*Ўсишдан орқага қайтиш

“Кексайиш нима”? асарининг муалифи ким .

С.Холл

И.И.Мечников

*И.В.Давидовский

П.П.Лазеров

Эшитиш қобилиятининг энг юқори даражаси неча ёшларга тенг келади.

*14-15 ёш

6-7 ёш

19-20 ёш

22-30 ёш

Эшитиш уқувини йуқотиш қайси жинсда кўпроқ учрайди.

Аёлларда

*Эркакларда

Иккаласида ҳам баробар учрайди

Барча жавоблар тўғри

Инсонда ҳид сезгирлигининг асосий сабаби нимада.

Нерв учлари ва толаларида карахтликнинг пайдо бўлиши

Ҳавонинг ифлосланиши

Чекиш

*Барча жавоблар тўғри

Қувончдан кўз ёш бўлишининг сабаби нимада.

*Ироданинг заифлиги
Кексайишнинг аломати
Дунёқарашнинг торлиги
Муҳтожликнинг кучлилигин
**Аёлларнинг эркакларга нисбатан эртароқ қаришининг сабаблари
нимада.**

Асаб тизимининг бузилиши
Иродавий зўриқиш
Ақлий танглик
*Барча жавоблар тўғри
Кексалик ёш даврини кўрсатинг.

60-65 ёш

63-68 ёш

70-85 ёш

*75-90 ёш

Иллюзия нимани англатади.

Туш кўриш
Хотиранинг заифлиги
Алаҳсираш

*Нарса ва ҳодисаларни нотўғри идрок қилиш

**1960-йилда ёзилган “Геронтология асослари” китобининг муалифини
кўрсатинг.**

* Г.Оффре

И.В.Давидовский

Л.Н.Кулешова

Б.Г.Ананиев

Узоқ умр кўришнинг асосий омиллини кўрсатинг.

Экологик

Психологик

Ижтимоий психологик

*Барча жавоблар тўғри

**“Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”
нечанчи йилда қабул қилинган .**

1990-йил

1995-йил

1996-йил

*1997-йил

Инсоннинг психик хусусиятлари наслий йўл билан бериладими.

Ҳа

*Йўқ

Айрим сабабларга кўра берилади

Эгизакларда берилади